

BIBLIOTECA ISTORICĂ
VII

K. HOREDŢ

CONTRIBUŢII
LA
ISTORIA TRANSILVANIEI

SEC. IV - XIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

<https://biblioteca-digitala.ro>

K. HOREDT

CONTRIBUȚII
LA
ISTORIA TRANSILVANIEI

SEC IV - XIII

CONTRIBUȚII
LA ISTORIA TRANSILVANIEI
ÎN SECOLELE IV—XIII

B I B L I O T E C A I S T O R I C Ă
VII

CONTRIBUȚII
LA ISTORIA TRANSILVANIEI
ÎN SECOLELE IV—XIII

DE

K. HOREDȚ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
1958

PREFAȚĂ

Pușinătatea materialului documentar cu privire la perioada prefeudală, iar pentru unele intervale de timp, lipsa lui totală, este un fapt îndeobște cunoscut cercetătorilor, încât problemele istorice ale acestei perioade rămân cele mai controversate și nelămurite din istoria patriei. Aici discuțiile se pot întemeia, într-o măsură mai redusă decât la alte epoci, pe un material concret și bine precizat din punct de vedere științific. Rezultatele noi sau anumite progrese în lămurirea vieții istorice prefeudale și feudale timpurii în Transilvania sînt posibile de aceea numai prin descoperirea unor noi materiale sau prin prezentarea unor puncte de vedere noi, care să aprofundeze și să contureze mai precis diferitele aspecte ale perioadei prefeudale.

Cercetările mai vechi au semnalat încă în cursul secolului trecut caracterul și valoarea izvoarelor literare referitoare la perioada prefeudală pe teritoriul patriei noastre, arătînd importanța și posibilitățile de valorificare a acestora, din păcate destul de reduse, pentru istoria Transilvaniei din mileniul I e. n. și a primelor secole din mileniul următor.

Chiar și acele materiale care pot fi raportate la bazinul intracarpatic au fost atît de des și intens cercetate și dezbătute, încît pe planul documentării nu ne mai putem aștepta la surprize prea mari din partea izvoarelor scrise sau la eventualitatea ca ele să mai aducă lămuriri esențiale și noi pentru intervalul de timp care ne interesează aici.

În prima jumătate a acestui secol, cu deosebire după primul război mondial, punctul de gravitate al cercetărilor privitoare la perioada prefeudală din Transilvania s-a mutat de la critica și analiza izvoarelor istorice la studierea problemelor lingvistice legate de determinarea și interpretarea diferitelor straturi ce se conturează în toponimia regiunii, precum și la acelea privind formarea și structura limbii romîne. Posibilitățile acestor cercetări nu pot fi considerate ca încheiate și epuizate în aceeași măsură ca acelea privind analiza izvoarelor istorice scrise, simțindu-se încă în multe domenii nevoia aprofundării acestor probleme prin studii speciale sau prin lucrări de sinteză. Totuși cadrul problemelor care pot fi discutate sau rezolvate a fost delimitat, ajungîndu-se la unele concluzii unanim recunoscute ca de

exemplu existența unui fond tracic, caracterul romanic al limbii române, lipsa cuvintelor vechi germanice în lexicul limbii române, sau, în privința toponimicelor, lipsa unui strat mai vechi premergător celui slav. Lingvistica va putea să mai aducă însă valoroase contribuții la elucidarea istoriei epocii prefeudale și feudale timpurii în Transilvania.

În schimb cercetările arheologice despre perioada prefeudală sînt într-o fază mai puțin avansată, iar posibilitățile lor pentru elucidarea acestui interval de timp încă n-au fost epuizate. Abia acum se fixează jaloanele de orientare pentru traversarea perioadelor care formează încă din punct de vedere arheologic, „pete albe” în istoria Transilvaniei. Discuțiile și cercetările cu privire la monumentele paleocreștine și ceramica slavă, descoperirea așezării de la Morești, identificarea culturii materiale a avarilor în Transilvania, descoperirea celei mai vechi cetăți feudale din Transilvania, datînd din secolul XI — pentru a cita numai unele dintre rezultatele mai recente — scot în evidență vastele perspective ale arheologiei arcului carpatic. De aceea aportul acestei discipline cu rezultate noi va fi, în bună parte, hotărîtor pentru istoria perioadei prefeudale din Transilvania.

Apreciînd la justa ei valoare importanța arheologiei pentru lămurirea istoriei postromane, Academia R.P.R. a încurajat și sprijinit cercetările și săpăturile arheologice pentru o epocă neglijată în mare măsură în trecut, așa încît contribuțiile din prezentul volum au devenit posibile în majoritatea lor, tocmai datorită îndrumării și sprijinului orientării noi care s-a dat arheologiei în patria noastră. În fața actuală a cercetării, cînd abia se elaborează și se stabilesc fundamentele necesare pentru o privire de ansamblu, pare să fie prematură încercarea de a da o sinteză a istoriei și arheologiei Transilvaniei în epoca prefeudală. De aceea cercetările de față încearcă să rezolve sau să contureze, numai pentru anumite perioade restrînse, unele probleme, căutînd să contribuie prin aceasta la fixarea unei imagini care să permită o privire reală și științifică a epocii feudale timpurii în ansamblul ei. Expuse în ordine cronologică, aceste contribuții fixează anumite puncte de orientare sau trasează unele linii de dezvoltare ce ar putea să constituie elemente pentru o sinteză care să cuprindă totalitatea variatelor aspecte caracteristice unei perioade îndelungate de opt—nouă secole.

Cercetarea perioadei prefeudale în Transilvania este strîns legată, și a fost chiar dominată de discuțiile în iurul problemei „continuității” și a formării poporului român. Plecînd de pe poziții naționaliste, indiferent de punctul de vedere susținut, aceste discuții căutau mai puțin găsirea și recunoașterea realităților istorice, cît urmăreau susținerea unor teze dinainte stabilite. Abia acum există, în cadrul concepției materialismului istoric, condițiile necesare pentru studierea justă și nepreconcepută a acestor probleme de etnogeneză. Lucrarea de față nu poate să aducă nici în această privință o rezolvare cuprinzătoare și general valabilă a problemei. Urmărind însă secol după secol istoria Transilvaniei, se determină, pentru anumite perioade obscure, situația reală și se precizează cadrul în care a putut să existe continuitatea populației provinciale ori să se desfășoare procesul de formare a poporului român, aducînd soluții parțiale sau îndirecte care vor permite în viitor rezolvarea justă a acestei probleme atît de atrăgătoare și importantă. Pentru secolul IV e.n., studiul despre circulația monetară

aduce, împreună cu alte dovezi arheologice, argumente noi care documentează permanența populației provinciale în cursul acestui veac, arătând lipsa de temeii a tezei care susține evacuarea totală a populației o dată cu desființarea provinciei romane.

Din punct de vedere geografic, lucrarea privește în primul rînd și aproape exclusiv numai teritoriul Ardealului propriu-zis, deoarece problemele Transilvaniei întregi, subînțelegîndu-se și Banatul, Crișana și Maramureșul sînt cu mult mai complexe și ar trebui să cuprindă un cerc mai vast de probleme adeseori deosebite de cele care privesc teritoriul delimitat de Carpați și de Munții Apuseni.

Punctul de gravitate al cercetărilor se bazează pe prezentarea materialului arheologic, căutîndu-se acolo unde este posibil, coroborarea lui cu datele istorice și filologice pentru a evita în interpretarea izvoarelor arheologice, o tehnicitate unilaterală excesivă care ar îngreuna valorificarea lor pentru istoria epocii. O asemenea metodă complexă, controlată riguros cu ajutorul altor discipline, pare că va putea să dea rezultate mai bine întemeiate și mai cuprinzătoare, făcînd posibilă o completare și o reală îmbogățire a cunoștințelor noastre despre perioada prefeudală în Transilvania.

Este firesc ca interpretarea materialului și părerile expuse să nu fie de la început unanim aprobate, fapt ce nu surprinde la o epocă cu fenomene atît de complexe și multilaterale, dispunînd — cum s-a spus — de un material documentar atît de lacunar. Ar fi însă un rezultat îmbucurător, dacă materialele și punctele de vedere prezentate ar contribui la o înviorare a pozițiilor rigide de pe care au fost privite și dezbătute problemele perioadei prefeudale, deoarece numai printr-un schimb intens de opinii vor putea să progreseze cunoștințele noastre despre această epocă în Transilvania ¹.

¹ Redactarea manuscrisului a fost terminată în toamna anului 1955. Adausurile și completările bibliografice ulterioare au un caracter mai mult incidental.

LISTA PRESCURTĂRILOR

- AA = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.*
- ACMI = *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania.
- AECO = *Archivum Europae Centro-Orientalis.*
- AEM = *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen.*
- AIIN = *Anuarul Institutului de Istorie Națională.*
- AISC = *Anuarul Institutului de Studii Clasice.*
- AKÖG = *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen.*
- Arch. Ért. = *Archaeologiai Értesítő (Buletinul Arheologic).*
- Arch. Hung. = *Archaeologia Hungarica.*
- Arch. Közl. = *Archaeologiai Közlemények.*
- Arch. Ver. f. sieb. Ldkde. = *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.*
- ESA = *Eurasia Septentrionalis Antiqua.*
- Ber. RGK = *Bericht der Römisch-germanischen Kommission.*
- CFHH = *A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae hungaricae.*
- Coh. = *H. Cohen, Description historique des monnaies impériales*, ed. 2, Paris, 1880—1892, vol. I—VIII.
- Dm. = *Diametru.*
- Documente = *Documente privind istoria României*, C, Transilvania, București, 1951, urm.
- Dolg. = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből (Lucrări din Muzeul Național Transilvănean, Secția numismatică și arheologică).*
- Eisner = *J. Eisner, Devinska Nova Ves.*
- Emlékkönyv = *Szent István Emlékkönyv (Volum omagial, Ștefan cel Sfânt)*, vol. I—III.
- Erd. Muz. = *Erdélyi Múzeum (Muzeul ardelean).*
- JÖAI = *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts.*

- Hampel = J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.*
- Izvoarele = Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XII, *Brodnici.*
- I. = Înălțime.
- Krat. Soob. = *Краткие Сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры.*
- L. = Lățime
- Lenk = I. Lenk von Treuenfeld, *Siebenbürgens geographisch-topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon.*
- Lg. = Lungime.
- Korrbl. = *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.*
- MBrM = *Mitteilungen des Brukenthalischen Museums, Hermannstadt.*
- MAGW = *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.*
- MGH, SS = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.*
- MCC = *Mitteilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.*
- Muz. = Muzeu.
- Nr. inv. = Număr de inventar.
- Num. Közl. = *Numizmatikai Közlöny (Buletinul numismatic).*
- P. W., R-E = *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaftl.*
- r. = Raion.
- reg. = Regiune.
- Rev. ist. = *Revista istorică.*
- RIR = *Revista istorică română.*
- Sabatier = J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines.*
- SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche.*
- Sieb. Vjschr. = *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift.*
- SOF = *Südostforschungen.*
- Sov. Arch. = *Советская Археология.*
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum. Budapesta 1937—1938, vol. I—II.*
- Ung. Jb. = *Ungarische Jahrbücher.*
- VDI = *Вестник древней истории.*
- WPZ = *Wiener Præhistorische Zeitschrift.*
- ZfN = *Zeitschrift für Numismatik.*

CIRCULAȚIA MONETARĂ DIN TRANSILVANIA ÎNTRE 276—450 e. n.*

Nu este nevoie să se insiste asupra importanței monedelor ca izvor istoric; ele constituie una dintre posibilitățile principale de documentare asupra vieții economice a unei regiuni sau a unei epoci, oglindind fidel oscilațiile survenite în structura economică și fazele ei de înflorire sau de decădere. Rolul numismaticii, ca știință auxiliară a istoriei, nu se restrânge numai la contribuția pe care o aduce în rezolvarea problemelor istorice. Pentru cercetările arheologice ea dă un ajutor prețios la încadrarea istorică a diferitelor urme ale culturii materiale și pentru datarea obiectelor sau complexelor arheologice împreună cu care au fost găsite. Monedele pot fi întrebuințate cu succes la rezolvarea anumitor probleme etnice așa cum se va încerca să se arate în studiul de față. Îndeosebi pentru epoca postromană, din pricina rarității sau lipsei altor izvoare scrise și al caracterului mai simplu al culturii prefeudale, aportul numismaticii poate să fie esențial.

Atenția și importanța ce se acordă numismaticii pentru lămurirea problemelor legate de perioada prefeudală rezultă din unele studii apărute în ultimul timp în țările învecinate — în U.R.S.S. și în R.P. Ungară¹. Aceste lucrări au alcătuit îndemnul de a prelucra asemănător, dar cu unele modificări condiționate de materialul disponibil, monedele romane și bizantine timpurii datînd din epoca de după părăsirea Daciei pînă la anul 450, descoperite în Transilvania.

Limita superioară a epocii tratate este indicată prin abandonarea provinciei de către romani, eveniment cu repercusiuni adînci asupra structurii economice și a circulației monetare a Transilvaniei. Monedele lui Aurelian n-au mai fost cuprinse în catalogul descoperirilor deoarece unele din ele ar putea data încă din timpul provinciei.

* Comunicare ținută în 4 iulie 1956 la București în cadrul Sesiunii științifice a Academiei R.P.R.

¹ M. I. Vraiceski în *VDI*, 1954, fasc. 1, p. 119—134; V. V. Kropotkin, *ibidem*, p. 152—180; D. Csallány, în *AA*, II (1952), p. 235—250; L. Huszár, *ibidem*, V (1954), p. 61—109; Cf. și Fehér, *ibidem*, V (1954), p. 55—59.

Limita inferioară a epocii cercetate s-ar fi putut fixa la sfârșitul stăpînirii lui Gratian (383), cînd intervine, în legătură cu invazia hunilor, o ruptură în circulația monetară chiar mai simțitoare și mai evidentă decît în anul 271. Pentru a ilustra însă acest fapt era necesar să adăugăm încă un interval de timp corespunzător care să oglindească schimbările intervenite în circulația monetară în Transilvania, după invazia hunilor, deoarece ea a rămas, în linii mari, neschimbată, pînă în momentul cînd încetează cu totul.

Din punct de vedere topografic, catalogul cuprinde descoperiri făcute pe teritoriul Transilvaniei fără a ține seamă de întinderea provinciei romane de odinioară. Astfel, s-au trecut în lista localităților descoperirile monetare din răsăritul și nordul Transilvaniei neîncadrate în teritoriul de odinioară al provinciei, dar nu s-au mai înregistrat de exemplu, descoperirile din regiunea Porolissum.

În primul rînd este surprinzător, față de descoperirile cunoscute mai de mult, numărul relativ mare de 50 localități cu monede dintre anii 275—450. Nu încape nici o îndoială că acest număr trebuie să fie în realitate incomparabil mai mare decît cel care rezultă din listă. Revizuind inventarele colecțiilor monetare sau valorificînd informații mai vechi, se constată existența a zeci și sute de piese colecționate¹ într-o epocă în care încă nu exista cale ferată în Transilvania, încît, posibilitatea aducerii monedelor din alte părți era mult mai redusă și puțin probabilă decît azi. Toate aceste materiale numismatice ar putea fi valorificate numai dacă este cunoscută proveniența lor. Chiar dintre monedele care au indicația precisă a locului de descoperire, puține piese au fost văzute de specialiști și determinate în mod satisfăcător. Aceasta explică caracterul uneori lacunar al indicațiilor din catalogul de descoperiri.

Spre deosebire de orientarea generală a cercetărilor numismatice de sinteză care pun mai mult accentul pe interpretarea tezaurilor monetare, vom ține seama mai mult de descoperirile izolate a căror valoare pentru reconstituirea circulației monetare este apreciată în mod variabil.

Din cele 16 tezaure (nr. 4, 6, 7, 15, 17, 18, 19, 22, 27, 35, 38, 40, 43, 45, 46, 48), două (Firtușu, Șeica Mică și probabil și un al treilea, Dobra) cu monede de aur, încep în intervalul de timp tratat aici, iar epoca lor de îngropare, și în bună parte de tezurizare, cade în secolul VI și VII. Ele au fost cuprinse în catalog pentru a da un tablou cît mai complet al monedelor din acest interval de timp, găsite pe teritoriul Transilvaniei. Rămîne deschisă problema dacă *solidi* anteriori anului 450 mai existau în această epocă în circulația monetară din Transilvania.

¹ Pentru a da numai cîteva exemple care confirmă această observație se poate aminti că în colecția numismatică a lui M. J. Ackner existau cel puțin 39 de monede postaureliene: muzeul Aiud posedă din colecția Miko peste 100 de asemenea piese, iar colecția fostului colegiu Kún din Orăștie avea 64 de monede ulterioare lui Aurelian. Cf. B. Jánó, *A szászvárosi ref. Kún-Kollegiumérőmtáro, (Colecția numismatică a colegiului reformat Kún din Orăștie)*, Orăștie-Szászváros, 1910, p. 84—91; pentru colecția numismatică a colegiului reformat de la Odorhei cf. și M. J. Ackner în MCC, I (1856), p. 101. Mențiuni frecvente referitoare la monede din acest interval de timp, donate liceelor săsești, se întîlnesc în „programele” acestor școli. Cantitatea monedelor din epoca discutată aici, păstrate în colecțiile muzeelor din Cluj și Sibiu, este de asemenea considerabilă.

sau au ajuns, numai în cadrul tezaurizării ulterioare, în bazinul intracarpatic. Tezaurile de *solidi* formează o trăsătură caracteristică a epocii posteroare anului 450 și nu mai intră în cadrul cronologic al studiului de față, mai cu seamă că se poate naște întrebarea, dacă monedele de aur mai îndeplinesc după invazia hunilor, o funcțiune economică și dacă ele mai prezentau un fenomen aparținător „circulației” monetare.

Din restul celor 13 tezaure nici unul nu a fost complet achiziționat sau descris; numai la unele se cunoaște numărul monedelor păstrate. Astfel, concluziile trase pe baza lor pot avea numai în cadrul calculului probabilității o valabilitate mai mare sau mai redusă.

Patru dintre aceste 13 tezaure conțin și monede de aur sau au fost găsite cu obiecte de podoabă din material prețios.

Trebuie să presupunem că acestea aparțineau populației migratoare, chiar dacă în conținutul lor se află și monede mai vechi din epoca provinciei. Astfel, barele de aur de la Crasna ocupă, prin forma și valoarea pe care o reprezintă, o poziție aparte, iar asupra caracterului lor de subsidii nu mai este nevoie să se insiste. Aceeași apartenență etnică rezultă din factura podoabelor și pentru tezaurul de la Valea Strîmbă, ea puțin fi presupusă de asemenea pentru tezaurul din împrejurimile Sibiului și pentru cel de la Borsec, amîndouă găsite împreună cu podoabe de aur.

O altă categorie de trei tezaure se caracterizează prin monedele ce datează încă din timpul provinciei sau chiar dintr-o epocă anterioară. Tezaurile de la Valea Strîmbă și din împrejurimile Sibiului amintite mai sus, îndeplinesc aceste condițiuni, dar ele nu pot fi încadrate, din motivele expuse mai sus, în această categorie. În legătură cu publicarea tezaurului de la Nireș¹ s-a insistat și asupra celor de la Hunedoara și din Pasul Vulcan care arată în această privință o compoziție asemănătoare. Ele au fost considerate împreună cu alte tezaure analoage, găsite în afara Transilvaniei, ca o dovadă pentru persistența populației care le-a tezaurizat încă din timpul stăpînirii romane, populație care a rămas pe teritoriul provinciei și după părăsirea ei². Această interpretare este, fără îndoială, valabilă, chiar dacă ar trebui să se formuleze anumite rezerve sau ar putea să intervină anumite circumstanțe, schimbînd proprietatea inițială a tezaurului. Astfel, pentru tezaurul de la Hunedoara s-a subliniat compoziția neobișnuită și starea deosebită de conservare a unor monede imperiale, fapt care ar putea indica eventual lipsa lui de unitate. La cele din pasul Vulcan surprinde numărul mare al diferiților stăpînitori de la care s-a tezaurizat doar un număr foarte mic de monede. De asemenea, va trebui să se țină seamă și de jocul întîmplării, care putea schimba proprietatea tezaurului. În această privință este lămuritor tezaurul din mormîntul regelui franc Childeric³, în care seria monedelor începe cu un denar republican, fără ca tezaurul să fi rămas în continuare în proprietatea aceleiași familii sau populații sau ca ultimul lui proprietar să facă parte din populația locală. Relevînd aceste posibilități, ele nu

¹ D. Protase în *Studii și cercetări de numismatică*, București, vol. I (1957), p. 149—171.

² M. Macrea în *AJSC*, III (1936—1940), p. 302—305.

³ M. L'Abbé Cochet, *Le tombeau de Childeric I-er*, Paris, 1859, p. 409—436.

modifică însă concluziile în general valabile ce se desprind din compoziția acestei categorii de tezaure.

Restul de șase tezaure (Anieș, Bran-Poartă, Zărnești, Fizeș, Sarmii zegetusa, Pasul Tulgheș, Ungurei) se sustrage unei atribuirii etnice mai precise, cu toate că se poate presupune pentru majoritatea din ele, după locul de descoperire, că aparțineau populației locale. Două tezaure cuprind monede de bronz, la trei materialul monedelor este necunoscut, iar unul se compune din monede de argint.

Analizând epoca de îngropare a celor 13 tezaure amintite, observăm că ultimele monede se repartizează, după epoca de stăpânire a diferiților împărați, în felul următor :

Tabelul nr. 1

Numele stapfnitorului	Numărul tezaurelor
Constantinus I (306/7 — 337)	1 (probabil mai târziu)
Constantius (323 — 361)	4
Constans (333 — 350)	1
Constantius Gallus (351 — 354)	1
Iulian Filozoful (355 — 361)	1
Valentinianus I (364 — 375)	2
Gratianus (375 — 383)	2
Valentinianus II (375 — 392)	1

Rezultă că pînă la Constantin I nu s-a îngropat nici un tezaur, iar majoritatea lor precumpănitoare au fost ascunse abia după mijlocul secolului IV. Admițîndu-se un interval de timp variabil, între ultima monedă a tezaurelor și data îngropării lor, este neîndoielnic că evenimentul principal ce a determinat ascunderea lor îl constituie invazia hunilor care a pricinuit o stare de nesiguranță și transformări adînci de ordin economic și etnic. Cît de profunde au fost repercusiunile acestui eveniment o dovedește faptul că întreaga populație a Transilvaniei, indiferent de caracterul ei etnic — atît localnicii cît și noi veniți — își îngropau obiectele lor de preț, podoabe și monede, în această vreme. Trebuie subliniat, fără a trage concluzii mai ample din această observație, că de patru ori s-au găsit tezaure chiar în trecătoarea sau în apropierea pasurilor (Bran, Buzău, Tulgheș și Vulcan), îngropate atît de populația locală, cît și de cea migratorie.

O a doua categorie de descoperiri o formează monedele găsite în așezări. Acestea provin, după numărul localităților, cam a patra parte, de pe teritoriul vechilor așezări romane mai cunoscute (Alba Iulia, Cincșor, Cluj, Cristești, Gușterița, Hoghiz-Rupea, Ocna Sibiului, Olteni, Sarmizegetusa, Sighișoara, Turda, Vețel). Fără cercetări amănunțite de la caz la caz, nu se pot trage însă concluzii prea ample, deoarece numărul monedelor găsite într-o așezare este redus cîteodată numai la una și aceasta despărțită printr-un interval de timp de 100 — 150 de ani de epoca desființării provinciei (de exemplu Cluj, Ocna Sibiului). Astfel, fără alte probe, acestea pot constitui, dar nu totdeauna, o dovadă pentru permanența populației pro-

vinciale în localitatea respectivă sau pentru continuarea neîntreruptă a așezării în cursul secolului IV. Numai dacă monedele sînt mai numeroase sau dacă există și alte urme de cultură materială, monedele documentează în mod direct continuarea așezării prin vechea populație provincială. Această situație există în primul rînd la Alba Iulia și poate fi presupusă și la Cristești, Sarmizegetusa, Turda și Vețel.

Descoperiri monetare din morminte sînt semnalate numai în trei cazuri, toate din Alba Iulia (nr. 6, 7, 32). Întocmai ca monedele găsite în așezări, și grupa aceasta face parte din categoria descoperirilor monetare izolate.

Totalizarea numerică a monedelor descoperite pe teritoriul Transilvaniei între 276—450 e.n.întîmpină dificultăți considerabile din cauza informațiilor adeseori lacunare, referitoare la descoperirea lor. Pentru a nu omite din suma totală acele tezaure în care numărul monedelor nu este precizat, s-au evaluat cu aproximație numărul monedelor acestor tezaure. Prin aceasta s-a încercat să se reducă o greșeală de calcul care s-ar fi comis, omițînd tezaurele cu numărul neprecizat al monedelor găsite. Astfel, s-au presupus pentru tezaurul de la Borsec și Dobra cîte cinci monede de aur. Evaluarea precisă a monedelor care ar corespunde greutateii barelor de aur de la Crasna ar fi deformat prea mult relația numerică a monedelor de aur față de celelalte monede, motiv pentru care s-a trecut descoperirea de la Crasna numai cu numărul barelor găsite și nu cu numărul monedelor corespunzînd greutateii lor totale. Numărul monedelor din tezaurele găsite în amfiteatrul de la Sarmizegetusa și în Pasul Tulgheș s-a apreciat la zece. La tezaurul din apropierea Sibiului, care cîntărea 210 g, s-a evaluat numărul monedelor de argint la 52 de piese, iar vâsciorul de la Ungurei cu

Tabelul nr. 2

		276—305	306—383	383—450
Tezaure monetare	Aur	—	24	26
	Argint	1	138	—
	Bronz, aramă	1	113	—
	Metal neprecizat	4	67	—
	Total	6	342	26
Descoperiri izolate	Aur	—	1	5
	Argint	3	7	—
	Bronz, aramă	11	70	4
	Metal neprecizat	5	32	3
	Total	19	110	12
Totalul monedelor găsite	Aur	—	25	31
	Argint	4	145	—
	Bronz, aramă	12	183	4
	Metal neprecizat	9	99	3
	Total	25	452	38

înălțimea de 11 cm, umplut pînă la gură cu monede de argint, se presupune că ar fi cuprins 75 de piese. Prin aceste evaluări s-a încercat să se reducă coeficientul de nesiguranță și de lipsă de precizie în tabelul de mai jos care totalizează numărul monedelor ce au circulat între 276 și 450 e. n. în Transilvania, împărțit pe trei perioade după categoriile de descoperiri și după materialul monedelor.

Chiar o privire superficială aruncată pe tabelul grafic al descoperirilor monetare (fig. 1) observă că intervalul de timp studiat se împarte, după numărul descoperirilor, în trei epoci deosebite. Prima durează pînă la sfîrșitul domniei lui Diocletian, iar a doua cuprinde epoca constantiniană începînd cu Constantin I și prelungindu-se, după invazia hunilor, pînă la sfîrșitul stăpînirii lui Gratian (383). Limita între perioada a doua și a treia o marchează de fapt invazia hunilor, dar urmările ei se resimt în circulația monetară abia cîțiva ani mai tîrziu, deoarece monedele lui Valens și Gratian pătrund în Transilvania încă într-un număr relativ mare. Întreruperea legăturilor cu teritoriul imperiului se întîmplă abia după ce mișcările etnice provocate de huni și de înaintarea acestora spre apus și așezarea lor în cîmpia panonică, barează exportul mărfurilor și pătrunderea monedelor romane în Transilvania. În sfîrșit, a treia perioadă ține de la 383 pînă la 450.

Fiecare dintre aceste faze are particularitățile ei în ceea ce privește numărul monedelor aflate în circulație și materialul lor. Ținînd seamă de durata deosebită a celor trei faze, procentajul intensității circulației se prezintă în felul următor :

Tabelul nr. 3

	276—305	306—383	383—450
Tezaur monetare . .	3,89 %	88,96 %	7,14 %
Descoperiri izolate . .	28,35 %	64,17 %	7,46 %
Totalul circulației . .	11,26 %	81,08 %	7, [redacted]

Comparînd proporția totalului circulației se constată că în epoca constantiniană, incluzînd și intervalul de timp pînă la 383, circulația monetară crește mai mult decît de șapte ori față de epoca premergătoare ca să scadă pe urmă, în a treia fază, chiar sub intensitatea celei din perioada întîia reprezentînd numai două treimi din aceasta. Față de relația circulației în întregimea ei, procentajul circulației după tezaure și după descoperiri izolate este însă deosebit. În perioada dintre 276—305 nu s-au tezurizat aproape de loc monede, încît ținînd seama numai de monedele aflate în tezaure este justificat să se susțină existența unui *hiatus* în circulația monetară pentru acest interval de timp. Comparînd însă față de această situație relația descoperirilor izolate, rezultă că ele au o frecvență mult mai mare în această epocă. Aceasta denotă că n-a intervenit un *hiatus* în circulația monetară în primele decenii de după abandonarea provinciei. Explicația pentru lipsa monedelor în tezaure, datînd din prima perioadă, ar putea să rezide în numărul mai redus al monedelor

aflătoare în circulație și în lipsa pieselor bune de argint. Procentajul ultimei perioade, de la 383—450 e.n. față de celelalte faze este egal la toate trei categoriile, atît la tezaure cît și la descoperiri izolate, și corespunde totalului circulației, care se ridică întotdeauna la 7%. Intensitatea redusă a circulației monetare din această fază este deci un fenomen bine stabilit și nu mai este nevoie să se insiste asupra lui.

Analizînd circulația monetară după materialul monedelor, se constată de asemenea unele deosebiri interesante :

Tabelul nr. 4

	276—305	306—383	383—450
Aur	—	5,55 %	81,57 %
Argint	16 %	32,00 %	—
Aramă, bronz	48 %	40,44 %	10,52 %
Metal neprecizat	36 %	22,00 %	7,89 %

Procentajul monedelor la care nu se cunoaște felul materialului este relativ mare. Se poate presupune totuși că monedele acestei categorii sînt din aramă, bronz sau argint și nu afectează procentajul monedelor de aur la care, din cauza valorii, s-ar fi menționat ca un fapt remarcabil materialul lor deosebit. Monedele cele mai frecvente sînt cele de bronz sau de aramă, ceea ce nu este surprinzător, dacă ținem seama de frecvența acestora în epoca constantiniană. Trebuie subliniat însă procentajul relativ ridicat al monedelor de argint față de cele de bronz în aceeași epocă, mai cu seamă cele ale lui Constantius II, întîlnite adeseori în tezaure. Monedele de aur constituie pînă la invazia hunilor o infimă parte din totalul monedelor existente în circulație, fapt explicabil prin valoarea lor considerabilă față de monedele din alte metale. În ultima perioadă însă, se schimbă brusc relația monedelor de aur față de cele de argint sau de bronz, ea constituind patru cincimi din circulația totală care scade totodată față de epoca premergătoare la o zecime.

Rezumînd observațiile ce rezultă din analiza intensității circulației monetare și a materialului monedelor, se pot preciza anumite trăsături specifice ale vieții economice în cursul celor trei faze succesive în timp.

Nu există încă cercetări mai amănunțite asupra circulației monetare din Transilvania în epoca dezastrului financiar dintre Gallienus și Aurelian. Se pare că slăbirea substanțială a circulației monetare constatată în urma devalorizării monedei în ultimul deceniu al provinciei își găsește continuarea ei logică în reducerea și mai accentuată a circulației monetare după părăsirea provinciei, fără să se poată susține un *hiatus* de trei decenii presupus pe baza unei cunoașteri încă incomplete a descoperirilor¹.

În epoca constantiniană are loc o întărire foarte puternică a circulației monetare care se mărește de cel puțin șapte ori față de intensitatea anterioară. Poate că nu este întîmplător că monedele cele mai numeroase

¹ M. Macrea în *AISC*, III (1936—1940), p. 295.

ale acestei epoci datează dela Constantius II, dintr-o perioadă cînd, în urma păcii încheiate cu goții în 332, se asigură, pînă în ajunul invaziei hunilor, o stare de liniște și relativă siguranță de-a lungul frontierei dunărene care se manifestă și în intensificarea circulației monetare. Dacă ar fi cazul să se stabilească un *hiatus* în circulația monetară, atunci acesta ar trebui fixat după invazia hunilor, sau mai precis, după domnia lui Gratian. Acum încetează emisiunile monetărilor de la Siscia și Sirmium și așezarea hunilor în Cîmpia panonică întrerupe circulația monedelor și pătrunderea mărfurilor romane în Transilvania, iar circulația scade aproape la jumătatea celei dintre anii 276 - 305. Acest fenomen devine și mai evident în urma înlocuirii monedelor de aramă sau de argint cu cele de aur.

Monedele de aur îndeplineau numai într-o măsură foarte redusă o funcțiune economică de bani deoarece un *solidus* echivala aproximativ cu 16 denari¹, fiind păstrate și tezurizate numai pentru valoarea lor metalică. Ele pătrund în Transilvania numai într-o măsură foarte redusă în cadrul unor relații comerciale cu teritoriul imperiului și reprezintă, probabil, în partea lor precumpănitoare, subsidii plătite populațiilor care locuiau de-a lungul Dunării. Transformările intervenite după invazia hunilor denotă deci mai mult decît o scădere simțitoare a circulației monetare. Ele marchează încetarea relațiilor comerciale bazate pe folosirea banilor și înlocuirea lor prin raporturi bazate pe economia naturală, fenomen care începe după invazia hunilor și este unul dintre cele mai caracteristice pentru structura economică a viitoarei orînduiri feudale în curs de formare.

Astfel, s-a încercat să se dea, și în ceea ce privește teritoriul Transilvaniei, un răspuns la problema funcțiunii economice a monedelor romane și bizantine timpurii găsite dincolo de frontierele imperiului roman; această problemă a fost dezbătută și de numismații sovietici². Majoritatea monedelor care au circulat între 276 și 383 în Transilvania sînt de bronz și aramă, iar tezurizarea lor n-ar fi fost motivată din cauza valorii reduse a metalului lor, dacă n-ar fi avut și o valoare de circulație. Pe teritoriul Germaniei libere de exemplu lipsesc aproape cu desăvîrșire, în această epocă³, tezaurile cu monede de aramă. Astfel, sîntem îndreptățiți să presupunem că monedele care au circulat pînă la Gratian pe teritoriul Transilvaniei au îndeplinit funcțiunea lor originală ca bani, iar relațiile comerciale ale acestei epoci s-au desfășurat în bună parte încă, pe baza și cu ajutorul lor.

Harta de răspîndire a descoperirilor monetare arată o repartizare relativ unitară a monedelor pe toată întinderea Transilvaniei (fig. 2).

Nu se conturează anumite zone de masare sau linii de-a lungul cărora să se înmulțească numărul lor. Răspîndirea monedelor nu permite deci trasarea căilor pe care ele au pătruns în Transilvania. Pentru a găsi un răspuns la problema provenienței numerarului circulant s-a încercat stabilirea monetărilor care le-au emis. Dar lipsa precizunii în determinarea monedelor, subliniată mai sus, se manifestă în această privință și mai accentuat, încît din totalul de 515 monede, numai la un număr de

¹ M. Bolin în *Ber. RGK*, XIX (1929), p. 94.

² Cf. supra p. 11, nota 1.

³ K. Regling în *ZfN*, XXIX (1912), p. 253.

67 + X piese¹ sînt menționate și se pot dezlega siglele diferitelor monetării. Factorii de nesiguranță și lipsa de precizie se resimt chiar mai puternic decît la celelalte calcule și relații stabilite pe baza unui material determinat în mod lacunos.

Cele 11 monetării de pe tabelul nr. 5 se împart, după poziția lor geografică, în trei categorii. Prima grupă cuprinde monetării îndepărtate

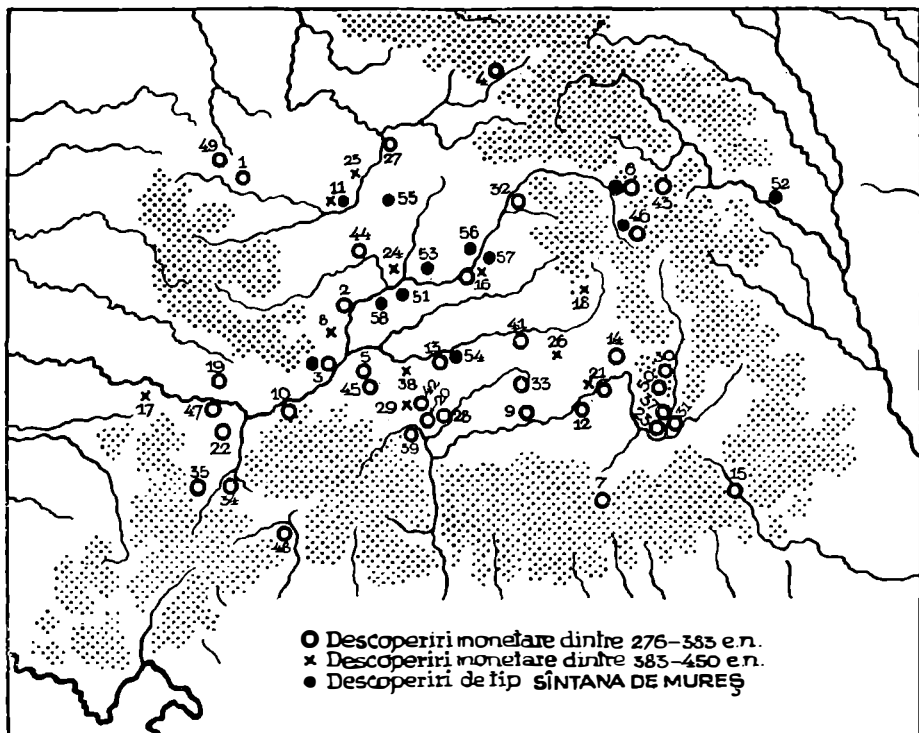

Fig. 2. — Răspîndirea descoperirilor monetare din Transilvania între 276-450 e.n.

(Roma, Carthago, Lugdunum, Augusta Treverorum) de la care monedele au pătruns în Transilvania printr-un circuit îndelungat. Ele pot fi neglijate menționîndu-se doar că toate sînt situate mult spre apus față de Transilvania. Monetăriile celorlalte două grupe sînt așezate mai în apropierea Transilvaniei pe teritoriul învecinat al imperiului, spre sud (Nicomedia, Constantinopolis, Heraclea, Thessalonica) și spre sud-vest (Siscia, Sirmium, Aquileia), putînd oferi astfel, după proporția numerică în care sînt reprezentate, anumite indicații asupra provenienței monedelor care au circulat în Transilvania.

¹ Numărul neprecizat de X monede se referă la tezaurele de la Anieș și din Pasul Vulcan (nr. 4 și 48) la care nu se indică numărul monedelor provenind de la Siscia și Sirmium.

În prima fază, pînă la 305, numărul monedelor este prea mic pentru a trage concluzii asupra provenienței monedelor. La perioada a doua trebuie mai întii corectate cifrele scăzîndu-se numărul celor 16 bare de aur

?

Tabelul nr. 5

Numele monetăriei	276—305	306—383	383—450
Nicomedia	—	3	—
Constantinopolis	—	4	21
Thessalonica	—	2	—
Heraclea	2	—	—
Siscia	—	9 + X	—
Sirmium	1	19 + X	—
Aquileia	1?	1?	—
Roma	—	1	—
Carthago	1	—	—
Lugdunum	—	1	—
Augusta Treverorum	—	1	—

turnate și verificate la Sirmium. Acestea deformează imaginea reală a statisticii, constituind un caz special, dar e necesar să fie incluse pentru a înregistra în mod complet monetăriile cunoscute. După efectuarea acestei emendări rămîne un total de 25 + X monede, dintre care nouă aparțin grupului sudic iar 13 + X monede au pătruns în Transilvania din monetăriile din sud-vest. Între monedele celor șapte monetării ce ne interesează în această fază, primul loc îl ocupă Siscia cu 9 + X monede, după care urmează, la un interval considerabil față de numărul redus al monedelor determinate, Constantinopolis cu patru și Sirmium cu 3 + X monede. Atît comparația totalului celor două grupe, cît și plasamentul după monetării, arată prin urmare că monedele au venit în Transilvania, în primul rînd, din sud-vest, îndeosebi de la Siscia.

După invazia hunilor și așezarea lor în Cîmpia panonică, monetăriile de la Siscia și Sirmium își încetează activitatea. Monedele din Transilvania pierd funcțiunea lor principală ca mijloc de schimb și sînt tezaurizate în primul rînd pentru valoarea lor de aur. Aceasta explică faptul că monedele din ultima fază, dintre 383—450 sînt bătute în capitala imperiului de răsărit, la Constantinopol, și sînt exclusiv din aur.

Concluziile trase din proveniența monedelor ar putea fi considerate ca puțin convingătoare sau chiar nevalabile, bazîndu-se pe un număr prea redus de monede. Ele sînt însă confirmate — după cum s-a mai arătat¹ — prin direcția legăturilor comerciale ale Transilvaniei cu teritoriul imperiului în secolul IV, oglindite prin proveniența produselor de factură romană găsite pe teritoriul Transilvaniei.

Garnitura de centură de la Sic din secolul IV aparține sferei de influență culturală de la Aquileia² și face parte dintr-o categorie de obiecte

¹ K. Horedt în *MBr. M.*, XI (1946), p. 14.

² J. Hampel, II, p. 54, III, pl. 46; G. Behrens, *Schutzmacher-Festschrift*, Mainz, 1930, p. 285—304; J. Werner în *JÖAI*, XXVI (1930), p. 58.

larg răspândite de-a lungul granițelor de nord ale imperiului. Gema cu reprezentări simbolice creștine de la Turda are o analogie foarte apropiată într-o piesă de la Carnutum¹, încît se poate presupune importarea inelului de la Turda, din Panonia sau originea comună a acestor pietre de inele în sud.

Analogiile pentru donariul de la Biertan încadrează de asemenea această descoperire în aria de răspîndire a produselor atelierelor de la Aquileia².

În această ordine de idei se poate cita încă o descoperire romană tîrzie, cunoscută de mult dar nevalorificată, pentru problemele discutate aici.

În muzeul Brukenthal din Sibiu se păstrează un buton descoperit la Feisa (Küküllőfajsz), care servea de cap de centură (fig. 3,1, nr. inv. 6349)³. Piesa este de bronz, încrustată cu argint și are o formă lunguiață, ascuțită la cele două capete. Cele două laturi exterioare sînt ornamentate cu un șir de triunghiuri, iar partea plată medială este acoperită de un lujer cu foi. Pe partea concavă interioară se află un spin, de care era fixată o mică placă oval-ascuțită, care servea pentru legarea butonului de centură și care astăzi lipsește. Dimensiunile piesei: Lg. 6,7 cm, L.1 cm, I. 0,7 cm; împreună cu spinul, 1,4 cm. Întrebuintarea piesei a fost stabilită prin analogie cu o garnitură asemănătoare descoperită într-un mormînt dublu la Óbuda, datat prin monede de la Maximianus și Diocletian în jurul anului 300⁴. Această garnitură ornamentată cu cruci este creștină, încît se poate presupune că butonul de la Feisa a făcut de asemenea parte dintr-o cataramă de caracter creștin. Obiectul de la Feisa are prin urmare analogii foarte apropiate în Panonia, fiind fabricat sau importat direct de acolo, ori vine ca și celelalte produse din regiunile apropiate ale imperiului a nume din atelierelor de la Aquileia.

Lucerna creștină de la Alba Iulia⁵ precum și celelalte opaițe tîrzii din Transilvania au o largă răspîndire în Panonia și în alte părți ale imperiului, chiar dacă centrul sau regiunea lor de fabricare nu se poate localiza cu precizie. Alte produse ca fibulele tîrzii cu capete în formă de ceapă de la Cluj și Alba Iulia, păstrate în muzeele acestor localități, sînt prea generale pentru a delimita mai precis originea lor, în ipoteza că sînt piese importate. Nici ele nu infirmă însă observațiile privitoare la direcția legăturilor comerciale ale Transilvaniei din secolul IV, indicată de celelalte descoperiri. Astfel, proveniența produselor de factură romană din secolul IV găsite în Transilvania completează tabloul orientării economice a teritoriului fostei provincii Dacia cu regiunile din sud-vest și sprijină concluziile deduse din originea monedelor care circulă în Transilvania în secolul IV.

¹ B. Mitrea în *RIR*, XVI (1946), p. 51—62; I. Nagy în *Emlékkönyv*, vol. I, p. 99 și fig. 62.

² K. Horedt în *AJSC*, IV (1941—1942), p. 10—16; A. Alföldi în *Arch. Ért.*, 3, III (1942), p. 256—257.

³ C. Gooss în *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde*, XIII (1876), p. 335; K. Horedt în *MBrM*, XI (1946), p. 13 (extras).

⁴ F. Rómer în *Arch. Közl.*, IV (1864), p. 99 urm., 106 și pl. 5,9; L. Nagy în *Emlékkönyv*, vol. I, p. 64, urm. și fig. 30 sus stînga; cf. și Al Hekler în *Arch. Ért.*, XXX (1910), p. 242—249.

⁵ B. Mitrea în *Dacia*, IX—X (1941—1944), p. 507—511.

O nouă descoperire din secolul IV de caracter eventual creștin a fost semnalată de tov. I. I. Russu în comunicarea sa din 29 octombrie 1955, ținută la sectorul de istoria veche al Institutului de istorie-Cluj. Cu aprobarea autorului reproducem următorul pasaj din manuscrisul acestei comunicări : „Fibulă de argint, de tipul zis „cu capete de ceapă”, găsită în 1865 la Veșel (Micia romană) la 10 km vest de Deva; acum în muzeul Cluj, nr. inv. 5855; identificată pe baza unei fotografii făcute de conducerea muzeului prin anul 1942—1943; din întreaga fibulă s-a păstrat numai arcu propriuzis (care apoi, într-o epocă necunoscută, a fost prefăcut în inel, cum se

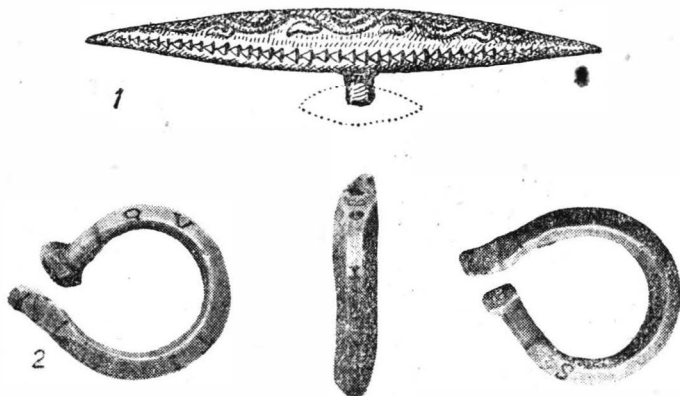

Fig. 3. — 1. Buton de centură de la Feisa. 2. Arc de fibulă de la Veșel.

prezintă azi). Dimensiuni : L. totală 86 mm, Gr. 7 mm. Pe dunga externă a arcului are un ornament adâncit în mici triunghiuri, iar pe cele două fețe laterale inscripția, într-o parte QVARTINE, în alta VIVAS, cu litere adâncite și umplute cu smalt de sticlă (niello). Publicată de C. Torma în *Archaeologiai Közlemények*, VI (1865), pl. 50, după care e dată în *CIL*, III, nr. 6288 („in fibula argentea litteris ex vitro nigro, rep. Veczeli a 1865 QVARTINE VIVAS”). Pentru acest fel de fibule din sec. IV e. n. de tip creștin vezi H. Leclercq, în *DACL*, V (1923), 1487, fig. 4539; I. Kovrig, *Fib.* p. 126—7, pl. XXXVI, XXXVII, XL/8 etc.; ornamentul triunghiular asemănător de ex. pe o fibulă dintr-un mormînt de la Buda : F. Rómer în *Archaeologiai Közlemények*, IV (1864), 106—7, pl. V 7.—Nu este din Ardeal fibula de aur, de tip asemănător, cu inscripția IULIANE VIVAS”. — Reproducem și fotografiile menționate mai sus pe care tov. I. I. Russu ni le-a pus la dispoziție (fig. 3/2).

Moneda ca atare nu poate preciza caracterul etnic al celui care o întrebuițează. Pentru a utiliza circulația monetară a Transilvaniei din secolul IV ca un argument pentru susținerea continuității populației după abandonarea provinciei, ar trebui să se demonstreze că o parte a monedelor în circulație n-au fost întrebuițate de populațiile migratorii dintre care putem să ne gândim în primul rînd la goți. După sporirea considerabilă

a numărului locurilor de descoperiri și a monedelor din secolul IV în Transilvania, se pare că monedele pot fi folosite în mod convingător pentru rezolvarea acestei probleme, luându-se ca punct de plecare nu compoziția specifică sub raport cronologic a câtorva tezaure, ci frecvența și aria de răspîndire a monedelor în totalitatea lor.

Drumul de pătrundere a culturii materiale pontice poate fi azi urmărit prin răspîndirea descoperirilor și cimitirelor de tip Cerniahov-Sîntana de Mureș (fig. 2). Pătrunderea acestor elemente are loc prin valea Bistriței ajungînd prin pasul Tulgheș în valea Mureșului și înaintînd de-a lungul acestui drum pînă la Alba Iulia și prin ramificațiile lui pînă în regiunea Clujului și la Mediaș. Aceste urme de cultură aparțin probabil, în primul rînd goților, succesorii romanilor la stăpînirea Transilvaniei, dar este cert că acest grup de descoperiri arheologice reprezintă aportul unei populații noi venite, pătrunsă în a doua jumătate a secolului III în Transilvania.

Aceste urme ocupă o zonă bine delimitată prin descoperirile înșirate mai jos și numerotate în continuarea descoperirilor monetare. Ca specific al culturii de tip Sîntana de Mureș se consideră aici fibulele cu capul în formă de disc și ritul funerar de înhumație, caracterizat prin mulțimea vaselor și prin unele descoperiri izolate tipice ca de exemplu, vase de sticlă sau pieptenele de la Mediaș.

Descoperirile care servesc ca punct de reper pentru delimitarea ariei de răspîndire a culturii de tip Sîntana de Mureș sînt următoarele¹:

3. Alba Iulia, E. Beninger în *Mannus*, XXX (1938), p. 129; K. Horedt în *AISC*, IV (1941—1943), p. 165.

6. Borsec, cf. catalogul descoperirilor monetare.

11. Cluj. Fibule cu disc, nepublicate. Muz. Cluj, nr. inv. 1661—1663.

46. Valea Strîmbă, cf. catalogul descoperirilor monetare.

51. Gheja. Două vase de factură pontică. Muz. Cluj; *SCIV*, VI (1955), p. 671.

52. Izvoare, R. Vulpe în *Studii*, II (1949), p. 129.

53. Lechința de Mureș, E. Beninger în *Mannus*, XXX (1938), p. 122—141.

54. Mediaș, K. Horedt în *Germania*, XXV (1941), p. 122.

55. Palatca, M. Macrea în *Studii*, II (1949), p. 110—116.

56. Sîntana de Mureș, St. Kovács în *Dolg.*, III (1912), p. 250—367.

57. Tîrgu Mureș, St. Kovács în *Dolg.*, VI (1915), p. 278—296; *SCIV*, VI (1955), p. 675.

58. Uioara. Vase dintr-un mormînt. Muz. Aiud, nr. inv. 3368—3373; *SCIV*, VI (1955), p. 676.

Pe cuprinsul teritoriului marcat prin aceste descoperiri, apartenența etnică a monedelor găsite este îndoielnică, putînd fi atribuite atît populației provinciale cît și goților.

Totuși, chiar în interiorul zonei culturii Sîntana de Mureș descoperirile monetare de la Cristești sau Turda se leagă direct de așezarea romană și

¹ Nu s-a cuprins în listă descoperirea izolată a unui pieptene de os cu mîner semi-circular, dar neornamentat, găsit la Sf. Gheorghe „alături de podul peste Olt” (Muz. Sf. Gheorghe, I, 367). Lg. 8,5 cm, I. 5,5 cm.

trebuie atribuite populației provinciale. Aria de răspîndire a monedelor descoperite este cu mult mai întinsă și ocupă teritoriul unde nu au pătruns purtătorii culturii de factură pontică. Scăzîndu-se din totalul celor 50 de localități cu descoperiri monetare cele 11 puncte cu monede datînd între 383—450, dintr-o epocă probabil ulterioară culturii de tip Sîntana de Mureș, rămîn încă 39 de localități, aproape de trei ori mai multe decît celelalte 11 localități cu urmele culturii pontice. Monedele din diferitele regiuni ale Transilvaniei neocupate de cultura Sîntana de Mureș nu pot fi atribuite goșilor sau altor populații migratorii; ele au fost ascunse sau pierdute de urmași ai locuitorilor ai provinciei care au continuat să locuiască în secolul IV în Transilvania. În acest fel studiul răspîndirii monedelor în bazinul intracarpatic, în opoziție cu teritoriul culturii Sîntana de Mureș, oferă unul dintre argumentele cele mai concludente pentru susținerea continuității unei părți a populației provinciale în secolul IV pe teritoriul Transilvaniei.

Catalogul de descoperiri cuprinde însă un caz special, unde nu totalitatea descoperirilor din Transilvania, ci amplexarea circulației monetare dintr-o singură localitate oferă o altă dovadă pentru permanența unei părți a locuitorilor în așezarea respectivă. La Alba Iulia, pe teritoriul vechii colonii Apulum s-au găsit în total 37 de monede care, prin cantitatea și eșalonarea lor în timp, ilustrează intensitatea vieții de proporții nebănuite din secolul IV în acest mare centru cultural și politic al provinciei de odinioară. Majoritatea monedelor fiind descoperite chiar în cursul săpăturilor lui B. Cserni, nu poate fi pusă la îndoială autenticitatea informațiilor despre proveniența lor¹.

Tabelul nr. 6

Numele stăpînitorului	Alba Iulia	Transilvania
Diocletianus	1	9
Constantius Chlorus	1	5
Licinius	2	7
Constantinus I	6	42
Constantinus II	4	11
Constantius II	12	182
Constans I	4	18
Constantius Gallus	1	2
Iulian Filozoful	1	6
Valentinianus I	3	47
Valens	1	5
Gratianus	1	9

Monedele împărțite pe împărați oglindesc aceeași curbă de intensitate a circulației care se constată și pentru totalitatea monedelor din Transilvania.

¹ Asupra acestui complex mi-a atras atenția I. Winkler, cercetătoare la Institutul de istorie din Cluj.

Este puțin probabil ca aceste monede să fi fost întrebuințate în majoritatea lor precumpănitoare de către altcineva decît de acea parte a locuitorilor care au rămas în localitate după părăsirea provinciei. Cantitatea considerabilă a monedelor confirmă concluziile ce s-au putut trage din materialele arheologice de la Alba Iulia datînd din secolul IV. Fibulele cu capetele în formă de ceapă de tip tîrziu și lucerne tîrzii ar trebui completate cu ceramica contemporană de factură romană care există fără îndoială aici dar care din lipsa unor cercetări prealabile nu este identificată și datată cu precizia necesară.

Principalele argumente de ordin arheologic cu ajutorul cărora se susținea persistența unei părți a populației locale în provincia părăsită erau :

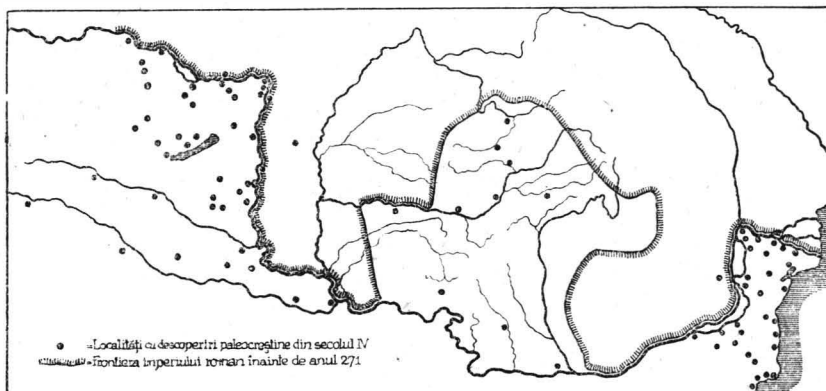

Fig. 4. — Răspîndirea descoperirilor paleocreștine în provinciile dunărene.

categoria monumentelor paleocreștine și răspîndirea lor legată de vechiul teritoriu al provinciei¹ (fig. 4), precum și anumite produse de factură romană tîrzie amintite mai sus. La acestea se adaugă acum alte două indicii : răspîndirea monedelor din secolul IV din Transilvania și intensitatea circulației lor la Apulum. Nu mai încapе deci vreo îndoială că teza despre evacuarea totală a locuitorilor o dată cu părăsirea provinciei este lipsită de temei, prezența parțială a populației Daciei romane fiind dovedită pentru secolul IV în Transilvania, chiar dacă soarta ei în secolele următoare nu este încă lămurită.

Concluziile ce rezultă din analiza circulației monetare în Transilvania între 276 și 450 pot fi rezumate în următoarele puncte :

Numărul de 50 de localități cu descoperiri de monede din această epocă este relativ mare, dar el oglindește totuși destul de palid amploarea circulației monetare efective.

¹ C. Daicoviciu în *Studii*, I (1948), p. 122—127 și idem în *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948, p. 119—124. Pentru întocmirea hărții de răspîndire a descoperirilor paleocreștine din provinciile dunărene s-au folosit pentru Panonia și Dobrogea hărțile din lucrările lui L. Nagy în *Emlékkönyv*, vol. I, p. 115 și a lui R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, pl. 44.

Nu există o întrerupere a circulației monetare de la abandonarea Daciei pînă în epoca constantiniană, ci numai o slăbire simțitoare a ei care începe încă de pe timpul lui Gallienus și se accentuează în mod explicabil în urma evenimentelor ulterioare.

Restabilirea situației interne și pacificarea frontierelor dunărene în epoca constantiniană se manifestă în Transilvania printr-o intensificare accentuată a circulației monetare care ține pînă la Gratian.

După invazia hunilor, circulația monetară încetează aproape de tot; în cadrul acesteia, monedele de aur, reprezentînd subsidii plătite din partea imperiului bizantin, joacă un rol predominant. Pînă la invazia hunilor moneda îndeplinește funcțiunea originală ca bani, iar după aceea se instituie relații bazate pe economia naturală specifică orînduirii feudale.

Legăturile comerciale în epoca constantiniană sînt orientate spre teritoriul imperiului învecinat din sud-vest, de unde vin în primul rînd și monedele care alimentează și circulația monetară din Transilvania. Răspîndirea monedelor între 276 și 383 ilustrează în comparație cu aria de răspîndire a culturii de tip Sîntana de Mureș, persistența unei părți a populației provinciale în Transilvania după părăsirea provinciei.

Aceeași concluzie rezultă din numărul de 37 monede emise între anii 276—383, găsite în vechiul centru al provinciei romane, la Apulum.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. *Aghireșu* (Egeres), r. Huedin, reg. Cluj.

Între monedele prezentate muzeului din Cluj spre determinare erau între altele, una de la Probus și una a lui Iulian Filozoful¹.

2. *Împrejurimile Aiudului* (Nagyenyed), r. Aiud, reg. Cluj.

O monedă mică de bronz a lui Fl. Iul. Crispus donată muzeului din Cluj în 1902².

3. *Alba Iulia* (Gyulafehérvár, Karlsburg), r. Alba, reg. Hunedoara

Monedă de aramă a lui Constantius Gallus, av. XXX DN. CONSTANTIVS IVN. NOB. C; rev. FL. TEMPRE - PARATIO, în cîmp H, în exergă PSIS³.

De pe teritoriul coloniei Apulum au ieșit la iveală un număr surprinzător de mare de monede postaugustine încît s-ar putea pune la îndoială exactitatea indicațiilor despre descoperirea lor dacă datele n-ar fi fost introduse în inventarul vechi al Muzeului de la Alba Iulia de însuși directorul Béla Cserni care a condus ani de-a rîndul muzeul și săpăturile care s-au efectuat la Alba Iulia. Autenticitatea locului de descoperire a monedelor este deci neîndoielnică, făcînd abstracție de monedele donate asupra cărora Cserni însuși, eventual, putea să fi fost informat greșit. El menționează și unele monede în mod expres, dacă ele au fost achiziționate din comerț și nu completează în cazul acesta rubrica locului de descoperire⁴.

¹ M. Macrea în *AISC*, III (1936—1940), p. 300.

² Inventarul Muzeului, vol. I, p. 47, nr. 29.

³ *Arch. Közl.*, vol. II, (1876), p. 132.

⁴ La piese provenind din săpături, anul înregistrării corespunde anului descoperirii, pe cînd donațiile pot fi mai vechi fiind descoperite înaintea înregistrării lor.

Tabelul nr. 7

Nr. crt. și nr. inv. B. Cserni	Moneda	Locul descoperirii, donatorul și anul înregistrării
1/2420	Diocletianus br.	Apulum, terenul săpăturilor prin B. Cserni, 1897.
2/8562	Constantin Chlorus br.	Idem. 1907
3/8533	Lic. Licinianus arg.	Idem.
4/8534	Lic. Licinianus arg.	Idem.
5/2593	Constantinus I br.	Apulum, Partoș, donația M. Hirsch, comerciant, 1898.
6/8073	Constantinus I br.	Apulum, partea răsăriteană a terenului de săpături, dintr-un mormânt, 1906.
7/8074	Întemeierea Constantino- polului br.	Idem.
8/8574	Constantinus I br.	Apulum, terenul săpăturilor prin B. Cserni, 1907.
9/110	Constantinus (care?) br.	Alba Iulia, donația Barabás Gergely, învățător, 1887.
10/5446	Constantinus (care?) br.	Apulum, donația soției lui Márton Barts, învățător, 1905.
11/8075	Constantinus II br.	Apulum, partea răsăriteană a terenului de săpături, 1906.
12/8076	Constantinus II br.	Idem.
13/8566	Constantinus II br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1907.
14/8572	Constantinus II br.	Idem.
15/2594	Constantius II br.	Apulum, Partoș, donație M. Hirsch, 1898
16/2853	Constantius II br.	Alba Iulia, terenul săpăturilor, 1899.
17/3175	Constantius II br.	Apulum, Partoș, din comerț, 1900.
18/8221	Constantius II br.	Alba Iulia, donație Francisc Novák, 1906.
19/8565	Constantius II br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1907.
20/8567	Constantius II br.	Idem.
21/8568	Constantius II br.	Idem.
22/8569	Constantius II br.	Idem.
23/8570	Constantius II br.	Idem.
24/8571	Constantius II br.	Idem.

Tabelul nr. 7 (urmare)

Nr. crt. și nr. inv B. Cserni	Moneda	Locul descoperirii, donatorul și anul înregistrării
25/8597	Constantius II br.	Apulum, terenul săpăturilor, donația Albert Gyulafi, 1907.
26/108	Constantius nobilis br.	Alba Iulia, donația Barabás Gergely, învățător, 1887.
27/142	Constans br.	Alba Iulia, donația B. Cserni, 1887.
28/2854	Constans br.	Alba Iulia, terenul săpăturilor 1899.
29/8563	Constans br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1907.
30/8564	Constans br.	Idem.
31/2593	Iulian Filozoful br.	Apulum, Partoș, donația M. Hirsch, comerciant, 1898.
32/3198	Valentinianus I br.	Alba Iulia, cimitirul roman „Kutyamáliszöllö”, 1900.
33/8573	Valentinianus I br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1907.
34/9106	Valentinianus I br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1908.
35/2596	Valens br.	Apulum, Partoș, donația M. Hirsch, comerciant, 1898.
36/8580	Gratianus br.	Apulum, terenul săpăturilor, prin B. Cserni, 1907.

4. Anieș (Dombhát), com. Măieru, r. Năsăud, reg. Cluj.

În prima jumătate a secolului trecut s-a găsit un tezaur din care s-au determinat 46 monede, aparținând lui Maximinus Daza, Maxentius (av. IMP. CAESAR MAX P. F. AUG; rev. CONSERVATORES URBIS SUAE) și Constantius II, acestea din urmă fiind bătute la Sirmium (av. D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG; rev. VOTIS XXX MULTIS XXXX, SIRM) ¹.

5. Berghin (Berve, Blutroth), r. Alba, Reg. Hunedoara.

Monedă de aramă a lui Constantius II descoperită în această localitate ².

6. Borsec (Borszék), r. Toplița, Reg. Autonomă Maghiară.

Înainte de 1873 s-au descoperit în „Valea Corbului (Hollóvölgy)” podoabe și monede de aur și argint care s-au dispersat și au dispărut. Între acestea s-ar fi aflat și monede de aur ale lui Constantin I ³.

7. Bran-Poartă (Törösvár-Törzburg)-Zărnești (Zernest), r. Codlea, reg. Stalin.

¹ B. Bașotă în *Arhiva Someșană*, XXVI (1939), p. 79–80.

² *Programum d. ev. Gymnasiums Hermannstadt*, 1866/67, Sibiu, 1867, p. 29.

³ G. Margitay în *Arch. Ért.*, VII, 1873, p. 139.

În 1908 s-a predat colecției numismatice a Muzeului arheologic din Cluj un tezaur monetar (nr. 74 și 79/1908) din partea numismatului Adolf Resch din Orașul Stalin pentru determinare. Ca loc de descoperire este încă localitatea Zărnești (Zernest). Cele mai vechi monede sînt două bronzuri mici ale lui Claudius II (268—270) ¹. Restul monedelor continuă cu Licinius sen. și durează pînă la Valentinianus II. Tezaurul trebuie să fie identic cu cel amintit de Ö. Gohl ca provenind de la Bran-Poartă, localitate învecinată cu Zărneștii ². Ö. Gohl amintește că tezaurul ar fi cuprins 75 de piese, dînd astfel un număr mai mare de monede decît cel care rezultă din inventarul de la Cluj; în schimb, lista împăraților este mai incompletă menționîndu-se numai monede de la Licinius, Constantin I și Crispus. Toate monedele sînt bronzuri mici:

Tabelul nr. 8

Nr. crt.	Nr. inv. Cluj	Descrierea monedei
1	12/74/1908	Licinius sen. <i>Coh.</i> VI, 67/122, 4 expl.
	1/79/1908	
2	2/79/1908	Licinius sen. <i>Coh.</i> VI, 67/125, 3 expl.
3	13/74/1908	Licinius sen. <i>Coh.</i> VI, 68/134
4	15/74/1908	Licinius iun. <i>Coh.</i> VI, 79/25
	14/74/1908	
5	4/79/1908	Licinius iun. <i>Coh.</i> VI, 79/27
6	5/79/1908	Licinius iun. <i>Coh.</i> VI, 79/28
7	6/79/1908	Licinius iun. <i>Coh.</i> VI, 80/36
8	16—18/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 131/246
	7/79/1908	
9	8/79/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 139/317
10	19/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 141/336
11	6/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 154/433
12	9/79/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 159/470
13	22/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 159/474
	10—11/79/1908	
14	20/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> VI, 163/506
15	21/74/1908	Constantinus I, <i>Coh.</i> , VI, 168/538
16	31/74/1908	Constantinopolis, <i>Coh.</i> VI, 177/15
17	12/79/1908	Crispus, <i>Coh.</i> VI, 195/65
18	23/74/1908	Crispus, <i>Coh.</i> VI, 195/67
19	13/79/1908	Crispus, <i>Coh.</i> VI, 200/99
20	24/74/1908	Crispus, <i>Coh.</i> VI, 204/130
21	15/79/1908	Constantinus II, <i>Coh.</i> VI, 228/99
22	16/79/1908	Constantinus II, <i>Coh.</i> VI, 228/100
23	17/79/1908	Constantinus II, <i>Coh.</i> VI, 231/125
24	18/79/1908	Constantinus II, <i>Coh.</i> VI, 235/153
25	25/74/1908	Constantinus II, <i>Coh.</i> VI, 239/185
26	26—28/74/1908	Constantius II, <i>Coh.</i> VI, 313/224
	29/74/1908	Constantius II, <i>Coh.</i> VI, 316/248
28	30/74/1908	Constantius II, <i>Coh.</i> VI, 321/279
29	32/74/1908	Valentinianus I, <i>Coh.</i> VI, 404/50
30	7/74/1908	Gratianus, <i>Coh.</i> VI, 437/55
31	8/74/1908	Gratianus, <i>Coh.</i> VI, 438/71
32	9/74/1908	Gratianus, <i>Coh.</i> VI, 438/72
33	32/74/1908	Valentinianus II, <i>Coh.</i> VI, 447/43

¹ *Coh.*, V, 93/93 și 105/190. Trimiterile la *Coh.* se referă la această descoperire, la ediția în fia.

² *Num. Kōzl.*, VII (1908), p. 171.

8. *Cetea* (Csáklya), com. Benic, r. Alba, reg. Hunedoara.

O monedă a lui Theodosius fără să se precizeze dacă este cel întâi sau al doilea, donată de Ioan Hențescu Muzeului de Antichități din București¹.

9. *Cincșor* (Kissink, Kleinschenk), com. Voila, r. Făgăraș, reg. Stalin. „1847, 29 mai. Cu ocazia unei vizite a domnului Theodor Krauss, preot la Cincșor, am primit de la el următoarele monede vechi romane, găsite acolo : nr. 7 av. IMP CONSTANTINUS P. F. AUG. Capul cu laur ; rev. SOLI INVICTO COMITI. În cîmp SF, jos AT. Zeul solar cu mina dreaptă ridicată, în cea stîngă un glob“² Monetăria este probabil Aquileia.

10. *Cioara* (Alsócsora), r. Orăștie, reg. Hunedoara.

În 1890 se aflau la Gábor Barcsay între altele, un denar de argint cu inscripția: av. CONSTANTINUS P. F. AUG.; rev. VOTIS XXX MULTIS SIRM³.

11. *Cluj* (Kolozsvár, Kausenburg), r. Cluj, reg. Cluj.

Lîngă podul de fier de peste Someș s-a găsit un *solidus* al lui Theodosius II⁴.

12. *Comana de Sus* (Felsőkomana), r. Rupea, reg. Stalin.

Monedă de bronz a lui Constantius II ; av. CONSTANTINUS P. F. AUG ; rev. FEL TEMP REPARATIO. În exergă SM. . .⁵

13. *Copșa Mică* (Kiskapus, Kleinkopisch), r. Mediaș, reg. Stalin.

Între Copșa Mică și Mediaș s-a găsit în 1944 o monedă de bronz a lui Crispus⁶.

14. *Crăciunel* (Karácsonyfalva), com. Ocland, r. Odorhei, Reg. Autonomă Maghiară.

La locul numit „Bélmezö” au fost găsite urme romane și monede romane între care și una a lui Constantin I ; pe revers, VOTIS MULTIS⁷.

15. *Crasna* (Kraszna), com. Sita Buzăului, r. Codlea, reg. Stalin.

În pasul Buzău, și nu la Țufalău cum se localizează cîteodată în mod greșit această descoperire, s-au găsit în 1887 într-o groapă pentru scoaterea pietrișului 16 bare de aur turnate la Sirmium care poartă inscripții în care se certifică puritatea aurului și ștampile cu imaginea a trei împărați din epoca între 367 — 383, probabil a lui Valentinian I, Valens și Gratian din anii 367 — 375⁸.

¹ Dosarul Muzeului Național de Antichități, 1887, nr. 39, 85.

² M. J. Ackner, *Münzkundliche Studien und Verzeichnisse aus verschiedenen Jahren (ms.)*.

³ G. Téglás în *Bányászati és kohászati lapok (Buletinul mineritului și siderurgiei)*, XLV (1912), p. 232—233.

⁴ M. Macrea în *AISC*, III (1936—1940), p. 300.

⁵ K. Horedt în *SCFV*, I (1950), p. 124.

⁶ Informație de la B. Mitrea.

⁷ S. I. Jánosházi, *Székelthoni utazás a két Homorod mellett (Călătorie în Țara secuiască între cele două Homoroduri)*, II (1942), p. 30, 33.

⁸ H. Finály-G. Téglás în *Erd. Muz. Kiadványai*, IV (1887), p. 337—357 ; A. Resch în *Arch. Ért.*, VII (1887), p. 392—395 ; Fr. Kenner-A. Domaszewski în *AEM.*, XII (1888), p. 1—24 66—73 ; Fr. Kenner în *Num. Zeitschr.*, XX (1888), p. 19—46 ; Th. Mommsen în *ZfN*, XVI (1888), p. 351—358 ; R. Fröhlich-I. Hampel în *Arch. Ért.*, VIII (1888), p. 39—50 ; *CIL.*, III, 8080.

16. Cristești (Maroskeresztúr), com. Ungheni, r. Tg. Mureș, Reg. Autonomă Maghiară.

Dintre monedele păstrate în Muzeul de la Tirgu Mureș și trecute în inventar ca provenind de la Cristești se află următoarele piese datînd din secolul IV—V : o monedă de la Constantius I sau Constantius II ¹, opt ale lui Constantius II², patru ale lui Valentinianus I³ și una a lui Honorius ⁴.

17. Dobra (Dobra), r. Ilia, reg. Hunedoara

Înainte de 1811 s-au găsit monede de aur ale împăraților romani răsăriteni, îndeosebi ale lui Theodosius II.⁵

18. Firtușu (Firtosvárálja), com. Păuleni, r. Odorhei, Reg. Autonomă Maghiară.

Cunoscutul tezaur de monede de aur care s-a descoperit în 1831 pe platoul muntelui Firtușu începe cu *aurei* de la Aurelian, amintiți numai de Neigebaur care însă nu i-a văzut personal, și continuă pe urmă cu *solidii* lui Theodosius I, Honorius, Valentinian III și Theodosius II pînă la Heraclius Constantinus (610 — 641). Dintre acestea se cunosc în original, din intervalul de timp care ne interesează aici, patru *solidi* ai lui Theodosius II și un *solidus* al lui Valentinian III, toți din monetăria de la Constanti-nopol ⁶.

19. Fizeș (Füzesd), com. Buruene, r. Ilia, reg. Hunedoara.

11 monede de la Valentinian cu semne speciale deosebite, donate de I. Mallász ⁷. Este probabil ca monedele să fie de la Valentinianus I sau Valentinianus II și nu de la Valentinianus III, deoarece nu se menționează că ele ar fi de aur.

20. Gușterita (Szenterzsébet, Hammersdorf), r. Sibiu, reg. Stalin.

Monedă mică de cupru a lui Constantin I, în Muz. Cluj⁸.

La un țaran din comună se aflau monede de la Gratian⁹.

21. Hoghiz (Hóviz), r. Rupea, reg. Stalin.

În împrejurimea localităților Hoghiz și Rupea se semnalează următoarele monede descoperite izolat, toate de bronz ¹⁰.

1. Probus. Exergă : PQR

2. Diocletian. Exergă : HTR (Heraclea)

3. Maximinus Daza. Exergă : AP (Aquilaia ?)

4. Maximinus Daza.

5. Constantius Chlorus.

6. Constantin I. Exergă : PLC (Lugdunum)

¹ *Coh.*¹ VI, 177/15.

² *Coh.*¹ VI, 235/135, 313/224, 315/241, 316/247.

³ *Coh.*¹ VI, 404/50, 404/52, 405/55.

⁴ *Coh.*¹ VI, 483/56; cf. K. Horedt în *SCIV*, IV (1953), p. 298.

⁵ C. Daicovicu în *ACMI*, I (1926—1928), p. 174. Un exemplar al ghidului latinesc care conține această informație se află în Muzeul Brukenthal din Sibiu, secția manuscris, col. Zimmermann 191, datat în anul 1811.

⁶ Discutarea amănunțită a monedelor vezi la A. Ferenczi în *Sieb. Vischr.*, LXII (1939), p. 62—65.

⁷ Muz. Deva, nr. de catalog 670/4792—4802.

⁸ M. Macrea în *AISC*, III (1936—1940), p. 300.

⁹ Informație de la R. Weisskircher.

¹⁰ M. J. Ackner în *MCC*, I (1856), p. 155—156.

7. Constantinus I
8. Constantinus I
9. Constantinus II. Exergă : SMSP
10. Constantius II
11. Constantius II. Exergă : ASIS (Siscia)
12. Constantius II. Exergă : SMNA (Nicomedia)
13. Iulian Filozoful. Exergă : SIRM (Sirmium)
14. Iovianus. Exergă : ASIS (Siscia)
15. Valentinianus I. Exergă : ASISO (Siscia)
16. Valentinianus I. Exergă : ASIST (Siscia)
17. Valentinianus I
18. Valentinianus II
19. Gratianus. Exergă : Δ SISCA (Siscia)
20. Theodosius I
21. Theodosius I
22. Arcadius

Deoarece Ackner dă o descriere destul de amănunțită și de obicei exactă a monedelor, s-a renunțat aici să se repete indicațiile lui. Ținând seama de seria relativ completă a stăpînitorilor, n-ar fi exclus ca monedele să facă parte dintr-un tezaur. Toate monedele sînt de bronz.

22. *Hunedoara* (Vajdahunyad), r. Hunedoara, reg. Hunedoara.

Un tezaur de 1117 monede cuprinzînd cinci piese de la Apollonia, 19 de la Dyrrhachium, 1033 denari republicani, un denar de argint de factură barbară, 54 denari și antoniniani de la Nero pînă la Salonina, două monede de bronz din secolul III de la Nicea și trei bronzuri mici ale lui Constans.

Autorul menționează compoziția neobișnuită, starea de conservare și culoarea deosebită a monedelor¹.

23. *Iieni* (Ilyefalva), r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară. Lîngă pădure s-a găsit un derar de argint a lui Constantius II².

24. *Luduș* (Marosludas), r. Luduș, reg. Oluj.

Într-o colecție particulară exista un *solidus* al lui Valentinianus III³.

25. *Luna de Jos* (Kendi-Lona), com. Bonțida, r. Gherla, reg. Oluj. În 1859 s-a descoperit un *solidus* al lui Valentinianus III⁴.

26. *Meșendorf* (Mese, Meschendorf), com. Oriș, r. Rupea, reg. Stalin. În 1876 s-a descoperit un *solidus*, care nu a putut fi precizat dacă este de la Theodosius I sau de la Theodosius II⁵.

27. *Nireș* (Nyires), com. Mica, r. Dej, reg. Oluj.

În 1954 s-a descoperit un tezaur cu monede de argint imperiale de la Nero pînă la Alexandru Sever; ultima monedă de bronz datează de la Constantinus II⁶.

¹ Ö. Gohl in *Num. Közl.*, IV (1905), p. 46, V (1906), p. 137-139.

² Informație de la Z. Székely.

³ M. Macrea in *AI SC* III (1936-1940), p. 300.

⁴ *AKÖG.* XXIX (1863), p. 328.

⁵ C. Gooss in *Arch. d. Ver. f. sieb. Ldkde*, XIII (1876), p. 334.

⁶ D. Protase in *Studii și cercetări de numismatică*, vol. I. 1957, n. 149-171

28. *Noul* (Szászújfalú, Neudorf), com. Roșia, r. Sibiu, reg. Stalin. În 1890 s-au descoperit lângă comună, spre nord de „Hulă” (Hülle), alături de cota 606, două monede mici de bronz ale lui Valens¹.

29. *Ocna Sibiului* (Vizakna, Salzburg), r. Sibiu, reg. Stalin.

Pe „Táborhegy” s-a descoperit un *aureus* al lui Honorius².

30. *Olteni* (Oltszem), com. Bodoc, r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară.

Bronz mic al lui Constantius II³.

31. *Reci* (Rety), r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară.

Denar de argint al lui Constantius (II ?)⁴.

32. *Împrejurimea Reghinului* (Szászrégen, Sächsisch-Regen), r. Reghin, Reg. Autonomă Maghiară.

În 20 februarie 1859 preotul Samuil Fritsch din Dedrad a donat Liceului săsesc din Sighișoara 33 monede pentru care se indică în inventarul colecției ca loc de descoperire, „Împrejurimea Reghinului” (Binkert, Koncz, Ideciu, Brîncovenesti, Gurghiu). Între acestea se află cîte o monedă de la Titus, Nerva și Domitian, două monede de la Traian (?), două de la Hadrian și Marc Aurelius, două de la Antoninus Pius, cîte una de la Caracalla, Faustina, Geta și Gordian, trei monede de la Filip, continuînd cu următoarele monede după 275 descrise după catalogul colecției, fără să se corecteze erori de lectură sau de descriere⁵:

pag. 72 nr. 164,			<i>Maximianus Herculus</i>
165,		av.	IMP MAXIMIANUS AUG. Capul împăra-
166,	argint	rev.	PAX AUGG, jos b. Figură de femeie, ținînd
			în mîna stîngă o fortună sau Nike, în cea
			dreaptă o lance (baston).
„ 167,	aramă		<i>Helena</i> . Monetăria Thessalonica.
	(Erz)	av.	CL HELENA AUGUSTA. Capul împărătesei.
		rev.	SECURITAS REI PUBLICAE, jos SHTSA.
			Figura unei femei, ținînd în dreapta o ramură
			lăsată în jos.
„ 168	„		<i>Constantin I</i> . Monetăria Roma.
		av.	Capul împăratului cu diademă.
		rev.	CONSTANTINUS AUG SHRS dedesubtul
			unei coroane.
„ 169	„		<i>Constantin I</i> . Monetăria Constantinopol.
		av.	CONSTANTINUS ... AUG
		rev.S PUBLICE CONO. Figură feminină
			stînd pe o corabie cu două coroane în mîini.

¹ Muz. Brükenthal-Sibiu, nr. de intrare 5 din 27 februarie 1891; donate de R. Theil.

² C. Gooss în *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde*, XIII (1876), p. 336.

³ Z. Székely, *Jegyzetek Dácia történeléhez (Date despre istoria Daciei)*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 29.

⁴ Informații de la Z. Székely.

⁵ Trebuie subliniat că C. Gooss cu toate că a cunoscut desigur aceste descoperiri nu le amintește în repertoriul său apărut în 1876.

pag. 72 nr.	170	aramă	<i>Constantin I.</i> Monetăria Constantinopol.
	171	(Erz)	<i>av.</i> CONSTANTINUS MAX AUG. Tot așa. <i>rev.</i> CONSTANTIANA DAFNE, jos CONS. Figură șezând cu sceptru, vict. vultur legionar, alături în fața ei un prizonier.
„	172		<i>Constantin I.</i> Monetăria Constantinopol <i>av.</i>ANTINUS AUG, tot așa. <i>rev.</i>XI CONS, corodată.
„	173	„	<i>Constantin I.</i> <i>av.</i> IMP CONSTANTINUS P F AUG. Tot așa. <i>rev.</i>COLI INVICTO COMITI. Figură stând în picioare.
„	174	„	<i>Constantin I.</i> <i>av.</i> CONSTANTINUS AUG. Capul împăratului cu coif. <i>rev.</i> VIRTUS CRESCIT. Steag cu VOT XX, la picioarele lui, două genii.
	175	„	<i>Constantinus II.</i>
	176		<i>av.</i> CONSTANTINUS IUN NOB C. Capul de împărat tânăr. <i>rev.</i> ARMENIA DEVICTA. Soldat pune piciorul stâng pe o figură culcată la pământ.
„	177	„	<i>Constantius Chlorus.</i> Monetăria Siscia. <i>av.</i> CONSTANTIUS NOB CAES. Capul împăratului cu lauri. <i>rev.</i> GENIO POPULI ROMANI, jos SISC. Geniu cu cornul abundenței și coroană.
„	178		<i>Constantius II.</i> Monetăria Thessalonica. <i>av.</i> DN CONSTANTIUS P F AUG. <i>rev.</i> FEL TEMP REPARATIO, jos TESA. Un soldat conduce o figură bărbătească dintr-o casă dedesubtul unui copac.
„	179	„	<i>Constantius II.</i> <i>av.</i> Tot așa fără inscripție. <i>rev.</i> *CONSTANTIUS CAESAR ST.....
„	180	„	<i>Constantius II</i> <i>av.</i> CONSTANTIUS P. F AUG. Tot așa. <i>rev.</i> FEL TEMP REPARATIO. Un soldat amenință un fugar*.

Ținând seamă că monedele sînt indicate ca provenind de pe un teritoriu restrîns, unde comunele amintite sînt învecinate, iar monedele aceluiași stăpînitor apar în mai multe exemplare, ipoteza nu este exclusă ca monedele să fi aparținut măcar în parte unui tezaur.

33. *Retișu* (Réten, Retersdorf), com. Hendorf, r. Agnita, reg. Stalin. Un *solidus* de la Constantius, probabil de la Constantius II¹.

¹ C. Gooss in *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde.* XIII. 1876. p. 335.

34. Sălașu (Szálláspataka), r. Hațeg, reg. Hunedoara.

O monedă cu inscripția IMP. C. DIOCLETIANUS, pe revers : GENIO POPULI ROMANI¹.

35. Sarmizegetusa (Várhely), r. Hațeg, reg. Hunedoara.

În 1909 s-a găsit un bronz mijlociu al lui Galerius Maximianus, monetăria KA (Carthago)².

Tot atunci s-a descoperit și un bronz mare al lui Iulian Filozoful, monetăria NIK T N (Nicomedia)³.

Într-o loje a amfiteatrului s-a găsit în 1890 un tezaur cu multe monede mici de aramă ale lui Valentinianus I⁴.

În inventarul vechi al muzeului de la Alba Iulia, scris de directorul muzeului (cf. observațiile făcute la Alba Iulia, nr. 3) se menționează următoarele monede descoperite la Sarmizegetusa.

Tabelul nr. 9

Nr. crt. și nr. inv. B. Cserni	Monede	Donatorul și anul înregistrării
1/2905	Diocletianus br.	Ioan Görög, comerciant, Hațeg, 1899
2/3645	Diocletianus br.	Idem, 1901
3/3647	Galerius Maximianus br.	Idem, 1899
4/2906	Constantius II br.	Idem
5/3646	Valentinianus I br.	Idem, 1901

36. Secuime în Reg. Autonomă Maghiară.

În catalogul tipărit al unei colecții numismatice donată în 1868 Colegiului reformat din Odorhei, se menționează că piesele provin din Secuime, abstractiefăcînd 10 monede găsite la Alba Iulia⁵. Din intervalul de timp dintre 275 — 450 fac parte următoarele monede amănunțit descrise în tabelul nr. 10.

¹ Num. Kőzl., XLII (1943), p. 53. Nu se poate preciza dacă informația se referă la Sălașu de Jos sau de Sus.

² B. Jánó, *op. cit.*, p. 86—87, nr. 449.

³ *Ibidem*, p. 89, nr. 478.

⁴ G. Téglás în *Arch. Ért.*, XVII, 1897, p. 288. După J. Jung în *Mitt. Inst. österr. Geschichtsforschung, Ergänzungsbd.*, IV (1892), ultimele monede ar data de la Valens.

⁵ S. Fekete, *Éremgyűjtemény lajstroma (Registrul colecției de monede)*, Cluj, 1868, p. 14—15.

Tabelul nr. 16

Nr. catalogului	Numele stăpînitorului
106	1. Florianus
107	2. Probus
108	3. Diocletianus
109	4. Maximianus Herculus
110	5. Constantius Chlorus, SIRM. Monetăria Sirmium
111	6. Maximinus Daza
112	7. Maxentius
113	8. Licinius sen.
114	9. Constantinus I
115	10. Constantinus I. S. CONST. Monetăria Constantinopolis
116	11. Constantinus I
117	12. Constantinus II. C.SIS. Monetăria Siscia
118	13. Iulian Filozoful
119	14. Valentinianus I
120	15. Valens. TR.P.S. Monetăria Augusta Trevirorum
121	16. Gratianus A O P S (Monetăria?)
122	17. Theodosiu I

37. Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgy), r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară.

De la „Virful cu fragi” (Eprestetö) provine un denar de argint al lui Constantius II¹.

38. Șeica Mică (Kisselyk, Kleinschelken), r. Mediaș, reg. Stalin.

Pe malul stîng al Tîrnavei Mari în fața comunei Micăsasa s-au găsit, împreună cu unele podoabe de aur și de argint, 80 — 100 *solidi* de la Theodosius II pînă la Iustinus². Din perioada pînă la 450 s-au păstrat din tezaur, 16 piese ale lui Theodosius II. Un exemplar poartă inscripția : *av. D. N. THEODOSIUS P.F. AUG.* Bustul împăratului din față cu coif ținînd lancea cu mîna dreaptă și cu cea stîngă scutul ; *rev. IMP XXXII OOS XVII P. P.* Figură feminină cu piciorul stîng pe prora unei corăbii, și ținînd în mîna stîngă o lance, iar în cea dreaptă globul cu crucea deasupra. În cîmp o stea, în exergă OONOB. Monetăria Constantinopol. Monedele datează din 443 — 444. Un alt exemplar are pe *rev. VOT XXX MULT XXXX*.

39. Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt), r. Sibiu, reg. Stalin.

În „Dumbravă” (Junger Wald) s-a găsit o monedă de bronz. „Constantinus Aug. (cap. galeatum). Vict(oriae) Laetae princ(ipis) p(ii) f(elicis) pp”³.

40. Împrejurimile Sibiului, reg. Stalin.

¹ *Coh.*², VII, p. 492/342; cf. Z. Székely, *op. cit.*, 1946, p. 11.

² M. J. Ackner în *Transsilvania*, nr. 28 din 14 iulie 1856, p. 110. Fr. Kenner în *AKÖG* XXIV (1860), p. 392.

³ *Catalogul colecției numismatice a liceului Sighișoara*, p. 132, nr. 507.

Cițiva ani înainte de 1785 un țăran a prezentat unui argintar din Sibiu, în două rînduri, mai multe podoabe de aur în formă de semilună, precum și monede de argint noi „ca și cînd ar fi ieșit acuma din monetărie”, cîntărind în total peste 210 g (12 Loth). Dintre acestea, cele mai multe erau de la Constantius, unele purtînd inscripția VOTIS XXX MULTIS XXXX, altele, VOTIS XXV MULTIS XXX și cîte una de la Didius Iulianus și Constantius Gallus¹.

41. *Sighișoara* (Segesvár, Schässburg), r. Sighișoara, reg. Stalin.

Pe „Podmoale” (Burgstadel) s-a găsit o monedă de la Diocletian².

42. *Șura Mare* (Nagycsür, Gross-Scheuern), r. Sibiu, reg. Stalin.

„În 23 Aprilie 1848 donează pentru colecția mea de monede, Ioan Schmidt actualul primar al satului, anume un Vespasian de argint și un Valens de aramă, care au fost găsite în grădina comunei Șura (Scheuer)”³.

43. *Pasul Tulgheș*, Reg. Autonomă Maghiară.

În 1856 s-au găsit aici monede de la Constantius II⁴.

44. *Turda*, (Torda) r. Turda, reg. Cluj.

În 1906, cu ocazia dezvelirii unei clădiri romane, s-a găsit pe „Cetate” (Várhegy), o monedă de argint a lui Diocletian, purtînd pe margine patru urechi, iar pe revers fiind complet netezită. A servit deci ca pandantiv⁵.

În Turda sau în împrejurimi s-a găsit un *dupondius* al lui Diocletian : av. IMP C DIOCLETI (ANVS P.F) AVG.; rev. GENIO POPULI ROMANI, în cîmp XXI⁶. Muzeul raional Turda.

Într-o colecție particulară se semnalează monede de la Constantin I și Licinius⁷.

În fosta colecție I. Téglás se păstra un bronz mic : av. FL IUL CRISPUS; rev. VOT X. . . Găsit în „Tîrgul vitelor” (Barompiaç)⁸.

45. *Ungurei* (Gergelyfája, Gergeschdorf), r. Sebeș, reg. Hunedoara.

În 1854 s-a găsit un vas bombat de culoare cenușie, puternic ars, măsurînd în înălțime 11,8 cm și în diametru 10,5 cm plin pînă la gură cu monede de argint care toate ar fi fost emise de Constantius II⁹.

46. *Valea Strîmbă* (Tekeröpaták), r. Gheorgheni, Reg. Autonomă Maghiară.

În 1938 s-a descoperit în hotarul „Kápolnás oldál”, într-o groapă pentru scoaterea pietrișului, un tezaur compus din : două catarama, o fibulă cu disc, o piesă de centură cu inel, două inele, două brățări, toate de

¹ J. Seivert, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten*, Pressburg, 1785, p. 6-7.

² *Coh.*², 419/34. H. Δ. monetăria Heraclaea; cf. K. Horedt în *Germania*, XXV (1941), p. 123.

³ M. J. Ackner. *Münzkundliche Studien und Verzeichnisse aus verschiedenen Jahren* (ms). Indicația se referă la Șura Mare, învecinată com. Gușterița, unde a locuit Ackner.

⁴ M. J. Ackner în *MCC*, I (1856), p. 132.

⁵ I. Téglás în *Arch. Ért.*, XXVIII (1908), p. 272.

⁶ *Coh.*², VI, 426/101.

⁷ M. Macrea în *AISC*, III (1936-1940), p. 300.

⁸ Informație de la I. I. Russu.

⁹ M. J. Ackner în *MCC*, I (1856), p. 132.

argint, precum și trei pandantive semilunare de aur. Împreună cu tezaurul s-au aflat 40 denari de argint de la Hadrian, Antoninus Pius, Lucius Verus, zece denari de argint ai lui Commodus, zece denari ai vreunui Constans și trei *solidi* ai lui Gratian¹.

47. *Vetel* (Veczel), r. Ilia, reg. Hunedoara.

Două monede de la Gratian se află în muzeul Deva².

48. *Pasul Vulcan*, reg. Hunedoara.

În 1869 s-a descoperit un tezaur cu monede de bronz, care cuprinde o monedă de la Tiberius, două de la Claudius, una de la Hadrian, două de la Antoninus Pius, una de la Marc Aurelius, una de la Alexandru Sever, una de la Gordian III, una de la Filip Arabul, una de la Probus, una de la Maximinus Daza, trei de la Licinius sen., una de la Licinius iun., patru de la Constantin I, una de la Constantinopol, două de la Constantin II, una de la Constans, zece de la Constantius, una de la Iulian Filozoful. Dintre monetării sînt reprezentate în special Siscia și numai o dată S. Nic.³

49. *Băbin* (Babony), r. Huedin, reg. Cluj.

Monedă mică de bronz a lui Constantinus I. În exergă SIS.⁴

50. *Cîlnic* (Kálnok), r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară.

Denar de argint de la Constantius II. În exergă SIRM.⁵

A N E X A

În ultimul timp au mai fost semnalate următoarele monede care n-au fost trecute în catalogul de descoperiri și nu apar deci pe tabelul sinoptic, pe harta de răspîndire sau în tabelele numerice centralizatoare:

1. *Aiton* (Ajton), r. Turda, reg. Oluj.

Solidus de la Theodosius II⁶.

2. *Cluj* (Koložsvár), r., Cluj, reg. Cluj.

În anul 1808 s-a găsit într-o grădină o monedă de bronz a lui Crispus⁷.

3. *Cluj-Someșeni*, r. Cluj, reg. Cluj.

Monedă de bronz descoperită în hotarul satului Someșeni pe la 1941, provenind dintr-un tezaur, din care s-a păstrat însă numai acest exemplar: *av. DN IOVIAN-VS P F AVG., rev. VICTORIA ROMANORVM, în exergă ANT B (Antiochia, officina II)*⁸.

¹ Z. Székely în *Folia archaeologica*, V, 1945, p. 95—99, idem, *Adatok a Székelyföld nép-vándorlasköréhez (Contribuții la epoca migrațiilor în Secuime)*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 4—7.

² M. Macrea în *AISC*, III (1936—1940), p. 300.

³ C. Gooss în *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde* (XIII), 1876, p. 338.

⁴ Colecția numismatică a Muz. Cluj, nr. inv. 42/1909.

⁵ Informație de la Z. Székely.

⁶ Sabatier, I, 115/11. Manuscisele M. Pop-Szathmári, Bibl. Univ. Cluj, cota 419, vol VII, p. 83, verso. Informația de la I. Winkler.

⁷ *Coh.*, VII, 342/44. Manuscisele M. Pop-Szathmári, Bibl. Univ. Cluj, cota 419, vol III, p. 239, nr. 3, verso. Informația de la I. Winkler.

⁸ *Coh.*, VIII, 77/22. Informație de la I. I. Russu.

4. *Dipsa* (Dipse, Dürrbach), r. Bistrița, reg. Cluj.

La preotul T. Georgiu din comună se află circa 20 monede de bronz datînd din secolul IV, găsite în regiunea Bistriței. Între acestea se află următoarele piese: o monedă de la Diocletian, șapte de la Constantinus, una de la Constantius, două de la Constans, una de la Valentinian, cinci de la Valens.

5. *Orașul Stalin* (Brașov, Brassó, Kronstadt), reg. Stalin, împrejurimi.

Monedă a lui Probus, perforată deasupra capului și transformată în medalion¹.

6. *Somlyoini* (?) neidentificabil.

În 1797 s-a descoperit o monedă de aur a lui Valens².

7. *Turda* (Torda), r. Turda, reg. Cluj.

O monedă, bronz mijlociu, a lui Licinius pater³. În exergă TS-A (Thessalonica, officina I).

O monedă a lui Constantinus I⁴.

¹ *Coh.*², VI, 51/794. Cabinetul numismatic al Muz. Arch. Cluj, 41/1914. Informație de la I. Winkler.

² Manuscrisele M. Pop-Szathmári, Bibl. Univ. Cluj, cota 419, vol. VIII, p. 39–40. Informație de la I. Winkler.

³ *Coh.*², VII, 201/123.

⁴ *Coh.*², VII, 294/569. Cabinetul Numismatic al Muzeului Arheologic-Cluj, 2/1922. Informație de la I. Winkler. Monedele sînt probabil identice cu cele amintite de M. Macrea în *AISC*, III (1936–1940), p. 300.

CONSIDERAȚII ASUPRA SITUAȚIEI DEMOGRAFICE A TRANSILVANIEI ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

Importanța numărului populației și rolul situației demografice pentru o regiune sau pentru o epocă anumită au o funcțiune bine precizată în lumina materialismului istoric. Populația constituie un element necesar pentru condițiile vieții materiale ale societății, iar în anumite împrejurări istorice concrete, densitatea mai mare sau mai redusă a populației poate grăbi sau încetini dezvoltarea socială. Ea poate influența forțe militare și ritmul dezvoltării economice a unei țări, dar fără să determine caracterul unei orînduiri sociale.

Istoriografia mai veche călăuzită în parte de considerente neștiințifice era înclinată să nege pentru anumite faze existența unei populații stabile în Transilvania, construind în spațiu și timp anumite goluri etnice prin generalizarea unor informații documentare greșit interpretate. Pe de altă parte se observă tendința, explicabilă de altfel, de a aplica în mod inconștient și anacronic imaginea densității populației din ultimele secole asupra populației prefeudale din Transilvania, deformînd prin aceasta posibilitățile de reconstituire autentică a realităților ce caracterizează această epocă.

De la început trebuie subliniat caracterul ipotetic și nesigur al evaluărilor făcute. Lipsa îndeobște cunoscută a izvoarelor scrise pentru această epocă impune și mai mult o atitudine precaută, necesară în general la discutarea problemelor de demografie istorică¹, chiar în alte regiuni sau perioade cu posibilități de informare cu mult mai avantajoase decît ele există pentru mileniul întii e.n. în Transilvania. Dificultățile pe care le întîmpină asemenea cercetări au fost ilustrate de discuțiile asupra numărului geto-dacilor, crezîndu-se că s-ar putea ajunge cu ajutorul cîtorva informații generale și vagi la concluzii relativ sigure². Ridicînd problema

¹ Cf. pentru acestea Elster-Weber-Wieser, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena, 1924, vol. II sub „Bevölkerungswesen”.

² E. Panoitescu, în volumul *În memoria lui Vasile Pârâvan*, București, 1934, p. 251—264 ; Șt. Bezdechi. *Cîteva considerații...*, Cluj, 1934.

numărului populației din Transilvania în perioada prefeudală, accentuăm lipsa de precizie și caracterul ipotetic al unor asemenea considerații, insistând însă totodată asupra utilității punerii acestei probleme pentru a împiedica formarea unei imagini anacronice și greșite asupra perioadei prefeudale, fără a avea pretenția de a fi găsit o soluție sigură și definitivă.

Indicațiile numerice ale izvoarelor istorice, îndeosebi cele ce se referă la efectivele militare, se caracterizează de obicei prin exagerarea cifrelor date. De aceea, critica izvoarelor caută să reducă aceste cifre la valoarea lor reală¹, constatându-se tendința generală de a micșora evaluările numerice sau chiar de a le considera ca fantastice. Pe linia aceasta de orientare se va opera și în acest studiu cu valori minime care au mai multe șanse de a se apropia de realitate. Plecând de la evaluarea populației provinciei Dacia și de la primele cifre relativ sigure ale epocii feudale, vom încerca să fixăm anumite valori pentru media populației prefeudale din Transilvania.

Pentru epoca romană criteriul de evaluare a populației îl formează de obicei numărul locuitorilor de pe un km². J. Beloch² stabilește pentru provinciile dunărene o relație de cinci locuitori pe un km² după care se poate aprecia populația Transilvaniei, cu o întindere de aproximativ 60 000 km², la 300 000 locuitori în epoca romană. După o altă evaluare³, se admite pentru Dacia romană un milion de locuitori, presupunând probabil în mod greșit, că aceasta ar fi cuprins 150 000 km². Relația pentru un km² ar reprezenta în acest caz șase-șapte locuitori, după care populația Transilvaniei s-ar fi ridicat la 360 000 — 420 000 de oameni. V. Pârvan⁴ admite încă pentru epoca părăsirii o densitate de zece oameni pe un km², ceea ce ar da pentru Transilvania o populație totală, probabil prea ridicată, de aproximativ 600 000 de oameni, întrecând de două ori cifra evaluată pentru populația Transilvaniei la începutul secolului XIV e.n.

Populația celor trei provincii : Dacia, Moesia inferioară și Tracia se crede că n-ar fi trecut pînă la Diocletian peste două milioane⁵, evaluare care se apropie de cea dată de Beloch. În medie se va putea admite prin urmare că în epoca romană, populația Transilvaniei se ridică aproximativ la 300 000—400 000 de oameni. Este greu de apreciat reducerea populației Transilvaniei în urma deselor războaie din cursul secolului III și în sfîrșit prin desființarea provinciei.

Împreună cu retragerea trupelor și a aparatului de stat plecau îndeosebi păturile posedante, golindu-se prin aceasta în primul rînd centrele urbane unde se concentra pe un teritoriu restrîns un număr relativ mare de oameni. Este cert că părăsirea provinciei a însemnat o micșorare considerabilă a populației care putea să se reducă la jumătate sau la o treime

¹ Cf. H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*. Berlin-Leipzig, 1908, ed. 2. vol. I—III. Îndeosebi pentru perioada prefeudală, vol. II, p. 294—309.

² J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1886 p. 462.

³ N. Feliciani în Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, II, 2, 1443; cf. și G. I. Kazarov, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Serajewo, 1916, p. 11.

⁴ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 8.

⁵ E. Green, *Kleinasiens und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala-Leipzig, 1941, p. 144, n. 232.

față de numărul ei anterior, evaluare evident vagă, ilustrată însă prin încetarea aproape totală a bogatei culturi materiale romane în Transilvania.

O dată cu evacuarea unei părți a populației pătrund însă în același timp și populații noi în Transilvania și va trebui să se țină seamă în ce măsură putea să influențeze afluxul populațiilor migratorii situația demografică a Transilvaniei în perioada prefeudală. În această privință există doar pentru triburile germanice unele indicații mai precise care pot fi utilizate pentru situația din Transilvania și pot fi aplicate, prin analogie, și altor populații, de origine asiatică (huni, avari etc.). Recensământul vandalilor, înainte de trecerea acestora peste strimtoarea de la Gibraltar în Africa, a dat un număr total de 80 000 de oameni, o cifră care se apropie de cea a goților, evaluați după numărul luptătorilor care au participat în 378 e.n. la lupta de la Adrianopole¹.

Se presupune, după aceste date, pentru un trib germanic cel mult circa 15 000 de luptători, cărora le-a corespuns — împreună cu femeii, copiii și prizonierii — un număr total de 60 000 — 70 000 de oameni². Engels a admis că un trib germanic nu trecea peste 100 000 de oameni³. În Transilvania nu s-a așezat și nu a locuit un timp mai îndelungat un trib germanic în întregimea lui și de aceea se va putea admite că goții sau gepizii au înmulțit numai cu jumătate sau cu două treimi din numărul lor total populația Transilvaniei, deci cu circa 30 000 — 40 000 de oameni.

Cît privește amploarea contribuției slavilor și schimbările compoziției demografice provocate prin așezarea lor în interiorul arcului carpatic, nu dispunem încă de date precise. Înriurirea slavilor a fost însă considerabilă, judecînd după frecvența și răspîndirea unitară a toponimicelor slave, care alcătuiesc cel mai vechi strat toponimic în Transilvania. Cît de profundă a fost influența slavă se poate recunoaște din analogiile cu alte țări, de exemplu cu teritoriul de la răsărit de Elba. Nici alți cercetători care s-au ocupat de această problemă nu susțin, față de lipsa absolută a unor dovezi concrete, continuitatea germană pe acest teritoriu între secolele VII — IX, între rămășițele triburilor germanice (vandalii, goții, gepizii, burgunzii, herulii etc.) care au trăit odinioară aici și populația colonizată abia după anul 900 la răsărit de Elba, populație care se ridică în curs de mai puțin de un mileniu la aproape 30 de milioane de oameni. S-a recurs doar la explicații asupra perpetuării anumitor „curente de sînge subterane”, dar nu s-a pus la îndoială slavizarea absolută și integrală a acestor teritorii în cursul citorva secole⁴.

Către sfîrșitul perioadei prefeudale, după așezarea ungarilor în Cîmpia panonică, cronicile ungare cuprind anumite indicații numerice care pot fi utilizate numai cu mare rezervă. Astfel, aflăm că cele șapte triburi ale ungarilor ar fi cuprins fiecare 30 000 de luptători⁵, ceea ce ar corespunde în general unei oști de 210 000 de bărbați și în total unei populații de circa

¹ H. Delbrück, *op. cit.*, vol. 11, p. 283 — 288.

² *Ibidem*, p. 304.

³ Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, Ed. P.C.R., 1948, p. 157.

⁴ E. Petersen, în *Deutsche Ostforschung* (Brackmann-Festschrift), I, 1942.

⁵ *SRH*, I, p. 165.

un milion de oameni, cifră fără îndoială cu mult exagerată. De asemenea și celelalte cifre pe care le dă cronicarul Simon de Keza sînt greu de crezut. El amintește, de exemplu, că după lupta de lângă riul Lech s-ar fi executat 8 000 de prizonieri unguri și ca războiul ungurii ar fi ucis dintre prizonierii lor germani 20 000 de oameni¹.

În schimb în cronica notarului anonim se întilnește o informație interesantă care contrastează cu aceste cifre exagerate și inspiră mai multă încredere. El povestește că în prima jumătate a secolului X, ungurii atacînd pe Menumorout au luptat douăsprezece zile și au omorît cu armele lor 125 de ostași, iar ei au pierdut în același timp 35 de oameni. În urma acestei încăierări, Menumorout se supune și se predă împreună cu țara lui². Cifrele acestea se deosebesc în mod izbitor de cele amintite mai sus și în aparență este imposibil ca în urma unei lupte îndelungate de mai multe zile prin care se cucerea Crișana întregă ar fi murit numai 160 de oameni. N-ar fi însă exclus ca aceste cifre să reflecte o situație reală pe care tradiția a transmis-o timp de mai multe decenii, pînă la prima fixare a ei în scris. Luînd ca termen de comparație de exemplu pierderile dintr-o bătălie de o importanță covârșitoare ca cea de la Maraton din anul 490 î.e.n., se constată că grecii au pierdut aici numai 192 de morți³, o cifră transmisă în izvoare și sprijinită de existența și mărimea tumulului sub care se află mormîntul comun al celor căzuți. Nici pierderile de 160 de luptători din Crișana nu par deci neverosimile și oglindesc, admițîndu-se probabilitatea lor, situația demografică existentă în cursul secolului X într-o regiune învecinată cu Transilvania.

În epoca feudală există de la începutul secolului XIV unele indicații destul de precise care pot fi valorificate pentru evaluări demografice, prezentînd avantajul că ele cuprind Transilvania întregă și nu, ca numeroasele urbarii din secolele următoare, numai anumite teritorii mai restrinse. Este vorba de registrele întocmite cu ocazia încasării impozitelor papale, enumerînd împărțite pe decanate, 579 de parohii catolice corespunzînd aproximativ numărului satelor cu populație catolică din Transilvania⁴. Admițîndu-se un număr rotund de 600 de sate, locuite în medie de 25 de familii sau 125 de oameni, se poate evalua populația catolică a Transilvaniei la începutul secolului XIV la circa 75 000 de oameni.

Completînd această cifră cu numărul populației ortodoxe a Transilvaniei din aceeași epocă și presupunîndu-se o relație de circa 1:1 pentru populația ortodoxă față de cea catolică, dublînd deci numărul amintit, se ajunge la o populație totală de circa 150 000 sau cel mult 200 000 de oameni, care locuiau în Transilvania la începutul secolului XIV. Acest număr, evaluat pe baza unor informații destul de amănunțite și cu ajutorul unor calcule relativ probabile, nu se deosebește prea mult de cel calculat pentru

¹ SRH, I, p. 176.

² *Ibidem*, p. 104.

³ H. Delbrück, *op. cit.*, I, p. 60.

⁴ Documente, C, XIV. Registrele au fost prelucrate de T. Ortway, *Magyarország egyházi földterése a XIV század elején (Conscripția bisericească a Ungariei la începutul secolului XIV)*, Budapesta, 1891, vol. I, p. 62—63 și vol. II, p. 628—669.

epoca provinciei romane, luînd ca bază criteriul densității locuitorilor pe un km². Populația Transilvaniei oscila în epoca romană și în epoca feudală, în prima jumătate a mileniului al doilea, în jurul cîtorva sute de mii de oameni. Judecînd după densitatea descoperirilor arheologice și a aspectului culturii materiale, populația prefeudală a Transilvaniei trebuia să fie cu mult mai mică. Nu pare deci prea hazardată presupunerea că în perioada prefeudală populația Transilvaniei nu trecea în medie de 100 000 de oameni sau de unu — doi locuitori pe un km².

În aparență, populația Transilvaniei calculată pentru începutul secolului XIV este atît de mică, încît se poate pune întrebarea dacă nu este prea redusă ca să se dezvolte din ea densitatea actuală a populației. O analiză mai amănunțită a dezvoltării demografice a Transilvaniei în cursul mileniului al doilea cade în sarcina istoricilor medievaliști, care ar putea cu ajutorul numeroaselor urbarii și conscripții ce există, începînd cu secolul XVI, să urmărească ascensiunea curbei demografice a Transilvaniei. Aici vom cita doar un singur exemplu din unul dintre cele mai vechi conscripții fiscale, care să illustreze situația demografică a Transilvaniei de la începutul secolului XVI și probabilitatea cifrelor indicate pentru două secole mai devreme. Pentru scaunele săsești din sudul Transilvaniei și pentru regiunea Bistriței s-a păstrat din jurul anului 1500, un registru fiscal, al tuturor localităților, care cuprinde, împărțiți după diferite categorii, numărul capilor de familie din fiecare sat¹. Din această listă s-au centralizat, pe tabelul alăturat, unele sate din jurul Sibiului unde se menționează în mod expres numai locuitorii romîni și care au avut de la început, întocmai ca în prezent, o populație exclusiv romînească. Numărul capilor de familie înmulțit cu cinci dă aproximativ numărul locuitorilor din comunele respective, iar relația lui cu populația din 1930 a acestor sate indică coeficientul de înmulțire al locuitorilor.

Tabelul nr. 11

Nr. crt.	Numele satului	Capi de familie pe la 1500	Locuitori pe la 1500	Locuitori în 1930	Coeficient de înmulțire
1	Cărpiniș, r. Sebeș (Kopelsbach)	12	60	1953	15,88
2—8	„Deasemenea șapte sate romînești în apartenența aceluiaș Amnaș” Cacova, r. Sibiu Galeș, r. Sibiu Săcel, r. Sibiu Săliște, r. Sibiu Sibiul, r. Sibiu Tilișca, r. Sibiu Vale r. Sibiu	155	775	725 614 762 3767 1008 1824 980	12,49

¹ A. Berger in *Korrbl.*, XXII, 1894, p. 49—59, p. 65—76.

Tabelul nr. 11 (urmare)

Nr. crt.	Numele satului	Capi de familie pe la 1500	Locuitori pe la 1500	Locuitori în 1930	Coeficient de înmulțire
9	Gura Riului, r. Sibiu (Awer Blessdorff)	33	165	3109	18,84
10	Mohu, r. Sibiu (Meuchin) . .	27	135	962	7,12
11	Bungard, r. Sibiu (Bomgarten)	22	110	751	6,82
12	Veștem, r. Sibiu (Westen) . .	22	110	1408	12,80
13	Sadu, r. Sibiu (Czot)	17	85	2333	27,44
14	Boița, r. Sibiu (Boycza) . . .	23	115	1872	16,27
15	Rășinari, r. Sibiu (Stedlerdorff).	62	310	528	17,03
16	Porcești, r. Sibiu (Porkendorff).	23	115	1491	12,96
Media pe comună		24	120	1740	14,76

Media de 24 de familii, socotită după acest tabel pentru un sat la începutul secolului XIV, apare de fapt abia la începutul secolului XVI și trebuie să fi fost înainte cu două secole, mai redusă. Coeficientul de înmulțire a populației din aceste sate nu se poate aplica fără alte coniecturi pentru populația Transilvaniei în întregimea ei, el constituind doar un indiciu pentru posibilitatea și probabilitatea calculului făcute pe baza registrelor papale de la începutul secolului XIV¹. Pentru sfârșitul secolului XV se socotește pentru Transilvania, fără nobilime și locuitorii orașelor, o populație de 425 000 de suflete, ceea ce ar constitui aproximativ a opta parte a populației din anul 1930².

Un alt exemplu care ilustrează înmulțirea vertiginoasă a populației în cursul mileniului al doilea îl oferă Țara Românească. În timpul lui Vlad Țepeș „oastea cea mare”, la care erau obligate să participe toate satele și orașele, este evaluată la circa 40 000 de ostași. Această cifră constituia, probabil, a zecea parte a populației, încât aceasta s-ar fi ridicat la mijlocul secolului XV la 400 000 — 500 000 de oameni³. Față de populația Olteniei

¹ Coeficientul de înmulțire al populației din Transilvania în întregimea ei, trebuie să fie de fapt ceva mai redus, deoarece populația ungară și săsească trăia pe atunci în parte în condițiuni sociale și economice deosebite de cea românească.

² E. Mályusz, *Magyar műveltség történelmének (Istoria culturii maghiare)*, Budapesta, vol. II, p. 120—124.

³ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1943, p. 60—61.

și Munteniei din anul 1930, această cifră constituie a unsprezecea parte, rezultând un coeficient de înmulțire asemănător celui care se poate presupune cam în aceeași epocă în Transilvania.

Ca completare se poate aminti că populația Transilvaniei numără după primul recensământ general din 1786, 1 577 515 locuitori, iar de atunci, în cursul a 150 de ani pînă la 1930, s-a dublat la peste 3 500 000 oameni.

Am accentuat mai sus caracterul ipotetic pe care trebuie să-l aibă, prin natura lucrurilor, unele considerații asupra situației demografice a Transilvaniei în cursul perioadei prefeudale. Ele suferă în primul rînd de inconvenientul că nu explică fluctuațiile situației demografice prin schimbările intervenite în dezvoltarea forțelor de producție și nu sînt legate în mod direct de viața economică a perioadei prefeudale. Lipsește deocamdată însă posibilitatea exemplificării acestora cu ajutorul unui material concret dintr-o regiune sau epocă delimitată, din cauza caracterului lacunar al materialului documentar. În această situație este dificilă și puțin promițătoare încercarea de a deduce din anumite fapte și fenomene economice situația demografică prefeudală în Transilvania.

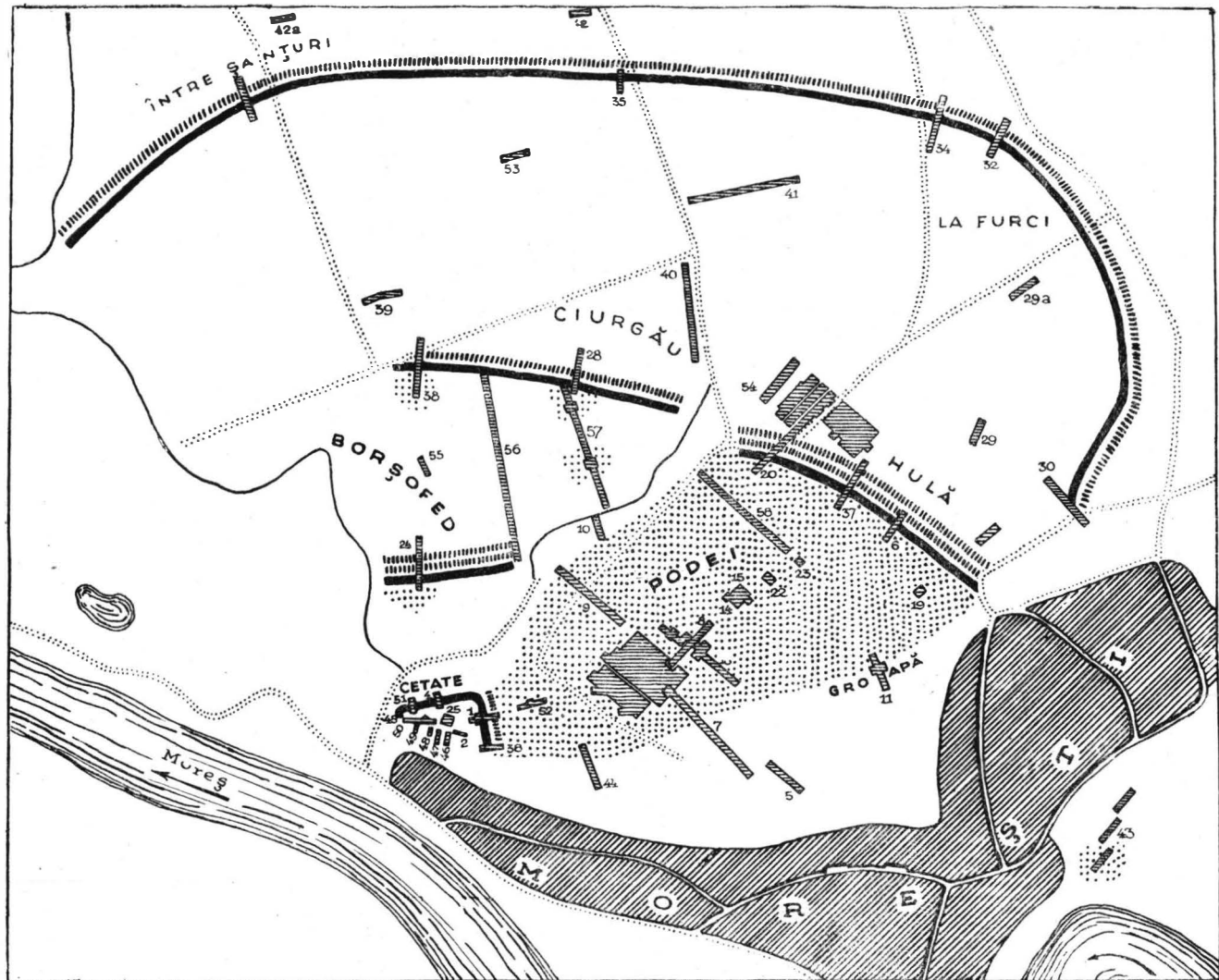
Plecînd de la unele indicații ale epocii sclavagiste și feudale, am încercat să stabilim într-o anumită limită maximală probabilă, circa 100 000 de oameni pentru numărul populației prefeudale în Transilvania. Din considerațiile expuse rezultă, chiar dacă am renunța la o fixare numerică precisă, că această cifră trebuie să fie cu mult mai mică decît s-ar bănuși, iar neținînd seamă de această împrejurare ajungem la o înțelegere greșită a unui element necesar care face parte din condițiile vieții materiale ale societății și la o imagine anacronică a realităților istorice din perioada prefeudală din Transilvania.

IMPORTANȚA AȘEZĂRII DE LA MOREȘTI PENTRU ISTORIA TRANSILVANIEI PREFEUDALE

Studierea culturii materiale a perioadei prefeudale cu ajutorul săpăturilor arheologice oferă posibilitatea de a procura date și informații noi, mai cu seamă că asemenea cercetări se află abia într-o fază incipientă. Spre deosebire de arheologia sclavagistă, care prin caracterul ei monumental și spectaculos a atras în primul rînd atenția arheologilor, resturile modeste ale epocii premergătoare și ulterioare, compuse din bordeie sau produse ceramice, au trezit mai tirziu interesul specialiștilor, cu toate că valoarea lor ca document istoric este uneori chiar mai mare decît aceea a monumentelor din epoca sclavagistă. Față de arheologia societății primitive lămurirea arheologică a perioadei prefeudale se află într-o fază mai înpoiată.

Această situație explică atenția și importanța ce a acordat Academia R.P.R. săpăturilor arheologice din perioada prefeudală și sprijinul larg dat cercetărilor de această natură. O confirmare și justificare pentru noua orientare dată arheologiei în țara noastră a constituit-o între altele și descoperirea în anul 1951, a unei mari așezări prefeudale situată lângă satul Morești în valea Mureșului la o distanță de 11 km de Tg. Mureș (fig. 5 și 6).

Noutatea acestui fenomen arheologic și varietatea problemelor încă neîntîlnite, ce urmau să fie soluționate în cursul săpăturilor, explică o oarecare atmosferă de nesiguranță a specialiștilor și de nelămurire a publicului mai larg în aprecierea rezultatelor săpăturilor de la Morești. La această nedumerire a contribuit probabil și faptul că puține persoane au avut încă prilejul să viziteze așezarea și săpăturile pentru a-și forma pe baza impresiilor directe o imagine autentică despre realitățile istorice ce caracterizează această așezare. După o muncă intensă de șase ani și după ce lucrările au ajuns într-o anumită fază de definitivare, a trecut destul timp pentru verificarea sau infirmarea ipotezelor formulate în cursul săpăturilor. De aceea nu este inutil să se rezume rezultatele și să se sintetizeze concluziile la care s-a ajuns, arătîndu-se semnificația și importanța așezării de la Morești pentru perioada prefeudală din Transilvania.

Săpături, Val, Șanș, Drum, Teritoriul satului, Teritoriul locuit al așezării
 1951-1956
 Scara = 0 50 100 200 300m

Fig. 5. — Planul așezării de la Morești, r. Tg. Mureș.

Satul Morești este situat la o distanță de 11 km spre vest de Tg. Mureș pe malul drept al Mureșului. Imediat deasupra satului se întinde un larg platou făcînd parte din a doua terasă a Mureșului, numit de localnici „Podei”. Acesta are forma de triunghi și se termină spre sud-vest, deasupra Mureșului, într-un promontoriu numit și astăzi „Cetate”. „Podeiul” împreună cu „Cetatea” formează centrul așezării și au o lungime pe laturile

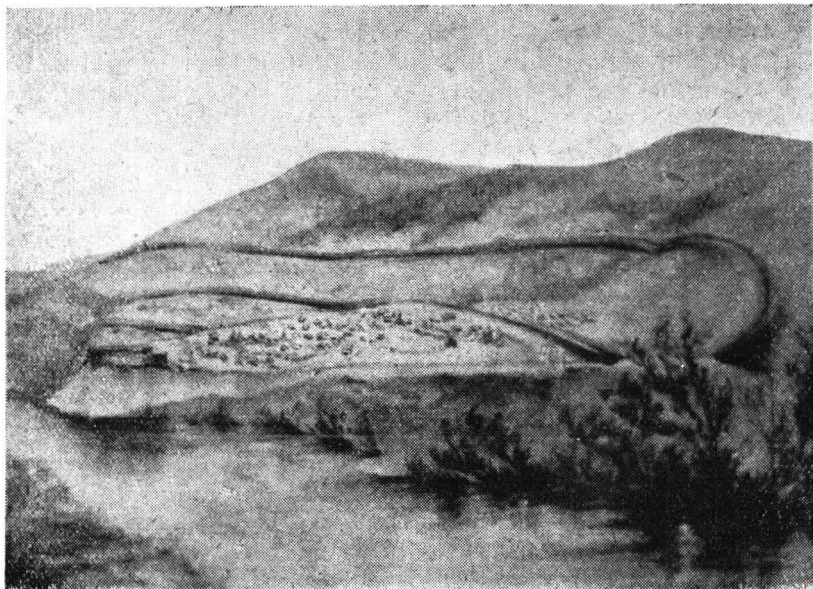

Fig. 6. — Reconstituirea așezării de la Morești.

lungi, de aproximativ 600 m, iar pe latura scurtă, de circa 300 m. Spre nord, platoul „Podeiului” continuă într-un vast teren, înconjurat fiind de valul exterior al așezării și purtînd numele de „Hulă”. Aceasta urcă ușor spre creasta dealului unde se află cimitirul actual al satului, numit în punctul lui cel mai înalt, „La Furci”. „Podeiul” împreună cu „Hula” sînt despărțite de panta dealurilor printr-o vale seacă numită „Pîrăul Cetății”, care pe o distanță anumită de-a lungul „Podeiului” este amenajată pentru a servi ca șanț de apărare. Dincolo de „Pîrăul Cetății” terenul urcă spre creasta dealurilor și este străbătut de trei linii de valuri ce înconjoară locurile numite „Borșofed” (Măzăriște) și „La Ciurgău”. La circa 1 km spre nord de „Hulă” se întinde locul „Citfalău” (Csitfalva), numit astfel după un sat medieval dispărut. Urmele arheologice dezvelite în acest loc, o fermă romană și un cimitir începînd din secolul XII, au contingențe strînse și directe cu așezarea de pe „Podei”, încît trebuie încadrate și discutate în ansamblul așezării de la Morești.

Punctul de plecare pentru descoperirea așezării l-a constituit o sabie de fier păstrată încă de mult între alte arme în Muzeul arheologic

de la Cluj și găsită la sfârșitul secolului trecut la Morești. Ea datează din secolele XI—XII și indica la Morești existența unor urme arheologice din aceste secole. Sondajele de la Morești, începute în anul 1951, aveau inițial ca scop doar identificarea așezării contemporane acestei descoperiri. Ele au fost continuate pe urmă fără întrerupere pînă în anul 1956, luînd o amploare tot mai mare pe măsură ce se recunoștea întinderea teritorială și varietatea cronologică a acestui complex arheologic care prin diferitele lui faze — în total 11 — cuprinde intervalul de timp din epoca paleolitică pînă în epoca modernă.

1. În cursul săpăturilor s-au găsit întîmplător pe „Podei” cîteva lame de silex patinate care trebuie să dateze din epoca paleolitică, deoarece dacă ar fi neolitice, nu s-ar fi putut produce încă patinarea lor ¹.

2. Pe „Borșofed” și sporadic pe panta „Podeiului” către „Pirăul Cetății” s-au constatat urme bogate ale celei mai vechi culturi neolitice de tip Criș din Transilvania, datînd aproximativ de la începutul mileniului al treilea î.e.n.

3. Pe la începutul mileniului al doilea î.e.n. „Podeiul” a fost locuit de oamenii culturii Ooțofeni, cultură care datează din faza de trecere de la epoca neolitică spre epoca bronzului.

4. Mai bine conturată este faza aparținînd culturii de tip Noua Teiuș, datînd aproximativ din faza de trecere spre epoca tîrzie a bronzului de la sfârșitul mileniului al doilea sau de la începutul mileniului întii. Această cultură aparține unei populații de crescători de vite, eventual originară din răsărit. La Morești s-a identificat așezarea acestei culturi pe panta dealului, pe „Borșofed” în apropierea valului exterior; cimitirul acestei culturi se află pe „Hulă”, unde s-au dezvelit 25 de morminte în poziția caracteristică chircită și cu inventarul funerar corespunzător, cunoscut în Transilvania încă din circa 40 de localități.

5. Cea mai intensă locuire din epoca societății primitive datează din faza Latène II, din jurul anului 200 î.e.n. Din această fază s-au săpat pe „Podei” mai multe bordeie conținînd în primul rînd ceramică, dar și obiecte de podoabă ca brățări de sticlă sau fibule. Locuitorii aparțin populației băstinașe dacice cum rezultă din factura mai veche, hallstattiană, a ceramicii lucrată cu mîna. Unele fragmente ceramice sînt însă lucrate cu roata în acea tehnică perfectă ce caracterizează produsele ceramice ale celților. Tocmai această asociere a celor două categorii ceramice permite datarea acestei faze în jurul anului 200, înaintea apogeului cultural și politic al puterii dacice din primul secol dinainte și din era noastră. Nu se cunosc împrejurările și cauzele care au provocat abandonarea așezării. Cert este că la Morești lipsesc acele elemente ale culturii dacice pe care le întîlnim mai tîrziu în cetățile dacice sau în alte așezări dacice mai mari, ca de exemplu cea de la Sighișoara, de la Poiana în Moldova sau de la Popești în Muntenia.

6. Din epoca romană s-a săpat la „Citfalău”, deci la o distanță de circa 1 km de „Podei”, o fermă romană cu două încăperi mari și un grînar situat lîngă ele, datată, prin două monede, pe la sfârșitul secolului II e.n.

¹ Piesele au fost determinate de C. S. Nicolăescu-Plopșor, în februarie 1956.

Planul fundamentelor din plăci de piatră este roman, tehnica de construcție mai primitivă, în care mortarul lipsește, arată însă că proprietarul acestei clădiri a fost un localnic din regiune.

Mai importantă pentru istoria regiunii este însă o altă categorie de urme romane, anume mormintele romane de incinerare de pe „Podei”. Din acest cimitir relativ mic au fost dezvelite 15 morminte. Ele sînt plane și înmormintarea s-a făcut chiar pe locul incinerării, în gropi ovale puțin adîncite. Inventarul este exclusiv roman și datează, după o fibulă de tipul cu picior îndoit, d'n jurul anului 250 e.n. Imposibilitatea de a delimita mai precis datarea fibulei amintite, al cărei tip continuă să fie folosit și în cursul secolului IV, nu ne permite deocamdată să precizăm pînă cînd continuă aceste morminte. Inventarul pur roman al lor le deosebește de mormintele populațiilor nou venite în Transilvania, ale goșilor de exemplu, ale căror morminte au fost identificate între altele în apropiere, la Sîntana de Mureș. Cu toate insistențele depuse, n-a reușit la Morești identificarea așezării romane corespunzătoare mormintelor romane de incinerare.

Ou această fază se încheie urmele culturii materiale din orînduirea societății primitive și ale celei sclavagiste. Adevărata importanță a așezării de la Morești rezidă însă în acele resturi arheologice care datează din perioada prefeudală, în care numărul așezărilor din Transilvania și chiar din întregul bazin carpato-danubian este încă extrem de redus.

7. Locuirea cea mai intensă a așezării datează aproximativ din secolele V—VI e.n. Durata acestei faze nu se poate delimita cu precizia necesară; nu s-a putut stabili dacă așezarea începe încă în secolul IV sau V și durează pînă în secolul VI sau dacă întregul complex aparține numai secolului VI. Aspectul ceramicii ar permite eventual susținerea primei ipoteze, dar lipsa unor obiecte de metal precis databile în secolul IV sau V nu permite să transformăm această presupunere într-o realitate științifică bine documentată. Pentru secolul VI există la Morești pe „Hulă” un cimitir din care s-au dezvelit 79 de morminte suprapuse peste cel din epoca de bronz. Obiectele caracteristice ale inventarului funerar ca fibule (fig.7) sau forme ceramice, le regăsim în bordeiele așezării dovedind că acestea sînt în bună parte sau în întregime contemporane cu cimitirul de pe „Hulă” din secolul VI.

Oa elemente constructive caracteristice ale bordeielor din această fază se poate aminti faptul că acoperișul este susținut de stîlpi, iar în interiorul lor lipsesc vetre de foc, particularitate prin care se deosebesc net de bordeiele din secolele XI—XII.

Spre vest, așezarea este apărată — după cum s-a amintit — de trei linii de valuri, dintre care cel exterior are o lungime de aproximativ 1 km și jumătate. În medie, valurile au avut lățimea de 10 m și înălțimea de 4 m cu șanțuri de aceleași dimensiuni în fața lor, alcătuiind deci o apărare eficace chiar împotriva atacurilor unor populații călărețe. Pe partea dinspre răsărit lipsesc linii de apărare deoarece Mureșul și lunca mlăștinoasă a lui oferea o pază suficientă pentru a opri eventualele atacuri din această direcție. Valurile sînt astăzi, în urma muncilor agricole și a lipsei de coeziune a pămîntului îngrămădit, aproape pretutindeni nivelate. Conturul lor

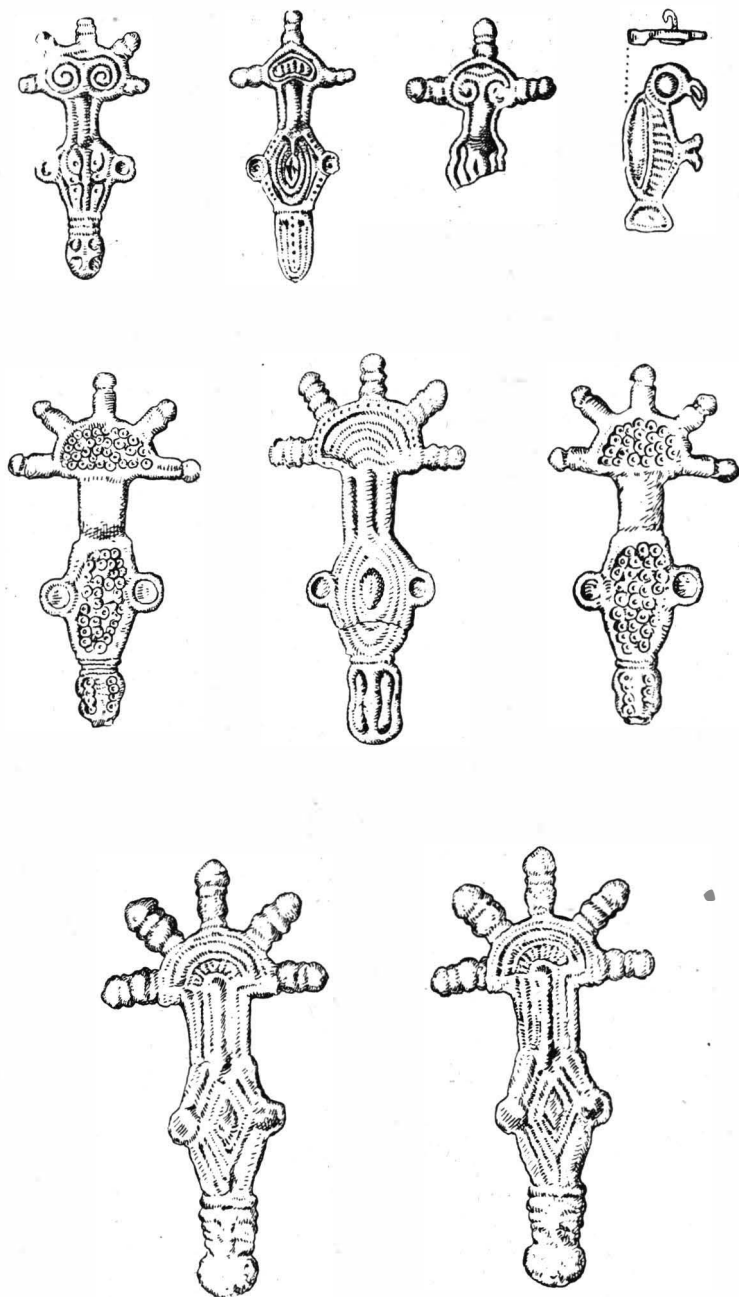

Fig. 7. — Fibule din așezarea și din cimitirul de pe „Hulă” de la Morești.

inițial se păstrează numai în unele locuri, ca de exemplu „La Furci”, unde valul exterior se ridică și astăzi la înălțimea impunătoare de peste 3 m, avînd o lățime corespunzătoare de peste 15 m la baza lui. Stabilirea traseului valurilor a întîmpinat la început considerabile greutăți, pentru că puteau fi ușor confundate cu valuri și șanțuri naturale, rezultate din alunecări de teren. Ulterior s-a constatat că întregul teritoriu al așezării, în afară de platoul stabil al „Podeiului”, este încadrat într-o zonă de alunecări frecvente în interiorul bazinului ardelean. Printr-o serie de secțiuni s-au stabilit elementele caracteristice ce deosebesc șanțurile naturale de alunecare de cele săpate în mod intenționat. La cele dintîi apar în peretele secțiunii oglinzi de fricțiune, iar ajungîndu-se cu săpătura la o anumită adîncime, din cauza nestabilității terenului, secțiunile se prăbușesc, spre deosebire de șanțurile artificiale, unde se delimitează clar conturul pămîntului scos și unde coeziunea pămîntului de umplutură a șanțului este atît de mare, încît pereții secțiunilor rămîneau stabili chiar cînd se ajungea la adîncimea de 5—6 m. Valurile nu pot fi datate ca atare, dar toate indiciile și observațiile arheologice (traseul și planul unitar, fragmente ceramice descoperite în rambleul valului și pe fundul șanțului) pledează pentru încadrarea lor în aceeași epocă în care și așezarea a fost cel mai intens locuită. Prin dimensiunile și numărul locuințelor precum și prin fortificațiile ei, așezarea de la Morești din secolul VI reprezintă, nu numai pe teritoriul Republicii Populare Romîne, dar și în restul Europei, ceva unic, pentru care în stadiul actual al cunoștințelor noastre, cu greu se găsește analogii.

În ceea ce privește atribuirea etnică a acestei faze, s-a observat că inventarul așezării de la Morești și al cimitirului ei din secolul VI are o asemănare izbitoare cu descoperirile contemporane din Cîmpia Tisei, unde acestea sînt atribuite de arheologii maghiari, gepizilor. Va trebui să admitem deci, în concordanță cu izvoarele istorice și pe baza analogiilor de pe teritoriul Republicii Populare Ungare, pentru așezarea întărită de la Morești din secolul VI, o puternică componentă etnică și culturală gepidă. Această atribuire nu exclude, ci dimpotrivă chiar postulează și prezența populației locale în această regiune.

În țările din afara teritoriului Germaniei, în Panonia, Italia, Gallia, Spania și Africa unde au trăit vechile triburi germanice — acestea nu au fost atît de numeroase încît să poată germaniza populația băstinașă. Dimpotrivă, minoritatea germană a fost asimilată și a dispărut într-un proces complex și variat în masa populației locale. Nu dispunem de date arheologice suficiente care să lămurească împrejurările prin care s-a sfîrșit această fază a așezării. Este însă sigur că ea n-a continuat în această formă și în secolul al VII-lea, după cum dovedește caracterul deosebit al cunoscutului cimitir din apropiere, de la Bandu, care datează tocmai din prima jumătate a secolului VII.

Cele trei faze următoare, 8—10, privesc problemele epocii slave din Transilvania.

8. Pînă în anul 1955 n-a fost posibilă înlăturarea unei lacune ce exista la Morești în succesiunea fazelor de locuire prefeudale, ce cuprind secolele de la sfîrșitul fazei din secolul VI pînă la începutul fazei următoare

din secolele XI—XII, mai bine conturată. Abia în 1955 s-a secționat pe „Borșofed”, dincolo de „Pirăul Cetății”, un bordei conținând fragmente ceramice care mai aveau anumite afinități cu cele din secolul VI, dar care se deosebeau net de acestea prin arderea lor roșiatică-neagră și prin confecționarea lor cu mâna sau parțial cu roata. Această ceramică diferă pe de altă parte și de cea de factură slavă tirzie din secolele XI—XII prin caracterul ei cu mult mai primitiv și mai puțin dezvoltat. Din punct de vedere al cronologiei ea trebuie să fie deci ulterioară secolului VI și anterioară secolului XI, încadrându-se în intervalul de timp dintre secolele VII—X. Materialul acestui bordei care s-a găsit răsfirat și pe „Podei”, constituie o importantă verigă de legătură pentru succesiunea fazelor prefeudale ale așezării de la Morești. Mai mult după impresii, decât după criteriile obiective — lipsind obiecte de metal databile — ceramica de la „Borșofed” poate fi datată aproximativ în secolele IX—X, dacă reminiscentele ceramicii cenușii nu o apropie totuși de secolul VI.

Nici în privința semnificației ei istorice nu se pot face afirmații prea sigure. Reprezintă această ceramică continuarea transformată a celei premergătoare din secolul VI de pe „Podei”, de unde locuitorii s-au retras după abandonarea așezării celei mari pe botul de deal ascuns în spatele „Podeiului”, sau constituie acest complex ceramic faza premergătoare și pregătitoare a locuirii „Podeiului” în secolele XI—XII? Răspunsul la această întrebare implică și atribuirea etnică a materialului care este însă deocamdată prematură. Nu trebuie să uităm că pînă acum cunoaștem în Transilvania în afară de Morești, abia una sau două așezări din această perioadă. Independent de încadrarea cronologică mai precisă, ceramica descoperită trebuie cumva pusă în legătură cu prezența slavilor, urmînd să se vadă care este geneza ei și în ce măsură ea este comună și altor elemente etnice.

9. O nouă locuire intensă a „Podeiului” și a împrejurimilor lui se constată în primele două secole ale mileniului nostru. Suprafața locuită este mai întinsă decât în secolul VI și cuprinde unele părți de la „Hulă”, nelocuite în secolul VI. Un bordei, de exemplu, este situat chiar deasupra a două morminte din cimitirul din secolul VI. Bordeiele sînt așezate la intervale mai mari, încît desimea lor este mai redusă față de cele din secolul VI, constatare care ar putea fi valabilă și în ceea ce privește numărul locuitorilor. Mărimea locuințelor variază de la forme mai mici la care latura măsoară doar 2 m, pînă la locuințe cu lungimea unei laturi de 4 m. În două privințe bordeiele se deosebesc clar de cele anterioare din secolul VI. Rareori se observă urmele stîlpilor care susțineau acoperișul. În general trebuie să presupunem însă că la bordeiele mai mari, acoperișul se sprijinea pe suprafața pămîntului sau pe un schelet de lemn așezat pe un cadru de birne, lipsind, spre deosebire de secolul VI, stîlpii înfiți în pămînt. Uneori s-a găsit pe fundul bordeielor cenușă de trestie care a căzut în interiorul bordeielor probabil de la acoperișul lor incendiat. A doua particularitate a acestor bordeie o constituie prezența unei vetre sau a unui cuptor de foc din pietre de rîu sau lespezi de piatră, care nu lipsesc în nici un bordei. Cuptoarele sînt o particularitate a bordeielor acestei epoci, îndeosebi a celor slave, și se întîlnesc pe tot teritoriul locuit de

slavi, din Rusia kieviană pînă la slavii de apus din Cehoslovacia. Pe teritoriul țării noastre ele sînt cunoscute mai ales din așezarea contemporană de lângă gurile Dunării, la Garvăn-Dinogetia.

Alături de bordeie se află uneori gropi cilindrice de provizii, adînci de 2,50 m. În repetate rînduri s-a observat îngroparea intenționată pe fundul acestor gropi a unor iepuri, reprezentînd probabil jertfe de vînătoare pentru a-și asigura gropi pline cu provizii. Această constatare reprezintă deci o contribuție interesantă la cunoașterea superstițiilor și practicilor religioase ale locuitorilor de la Morești în secolele XI—XII.

Materialul descoperit în bordeie îl constituie și aici în primul rînd ceramica. Vasele din această epocă au o culoare roșie, fiind arse în cuptoare deschise, și arată, prin forma și ornamentația lor, trăsăturile caracteristice ale ceramicii slave. Forma cea mai des întîlnită este oala ornamentată cu linii și benzi paralele sau ondulate, purtînd adeseori semne în relief ce reprezintă mărci de olar.

Destul de rar se întîlnește și ornamentarea vaselor cu roata dințată, un motiv ornamental care pare să fie destul de tîrziu, iar determinarea lui mai precisă cronologică ar putea să ofere un punct de sprijin pentru fixarea sfîrșitului așezării de la „Podei”.

Dintre obiectele de metal, piesele mai interesante din această fază sînt: sabia de fier amintită, care pe teritoriul Ungariei este datată în epoca lui Ștefan I, la începutul secolului XI, un pandantiv cordiform caracteristic pentru cultura Belo-Brdo din secolul XI și un lacăt de bronz în formă de cîine, de origine răsăriteană¹. Asemenea lacăte au fost lucrate în îndepărtatele ateliere ale bulgarilor de pe Volga și au avut o largă răspîndire. Un exemplar aproape identic cu cel de la Morești a fost găsit în așezarea de la Garvăn și indică contemporaneitatea fazelor respective a celor două așezări.

Spre deosebire de secolul VI, cînd întreaga așezare era înconjurată de valuri și cuprinsă într-un sistem de apărare, în secolele XI—XII numai botul „Podeiului” — numit „Cetate” — poartă o fortificație aparte, indicînd eventual, față de epoca premergătoare, o diferențiere socială mai accentuată a locuitorilor. Cetatea are o formă triunghiulară cu baza de 80 m, iar laturile lungi 80 și 100 m. Spre „Podci”, cetatea este apărată de un șanț și un val de mărime considerabilă. Latura de est a suferit transformări în urma prăbușirilor de teren, iar pe latura opusă, către „Pirăul Cetății”, marginea platoului a rămas intactă fiind susținută printr-un val de arsură care, pentru a-i da o consistență mai mare, a fost incendiat în timpul construcției formînd un bloc unitar de cărămidă. Tehnica de construcție a cetății se deosebește de cea a celorlalte așezări, indicînd deci și o epocă diferită a construirii ei. În interior trecea, de-a lungul laturii de nord și de est a valului, un pavaj din pietre de rîu pe care s-au găsit fragmente ceramice corcospunzînd celor din bordeie și datînd fortificația în secolele XI—XII. Pentru această cetate lipsesc de asemenea analogii contemporane pe teritoriul Transilvaniei.

¹ Cf. infra, p. 154.

Pentru încadrarea cronologică a acestei faze dispunem de obiectele de metal amintite, de analogiile cu așezarea de la Garvăn, de factura ceramicii și de constatările făcute prin săpăturile de la punctul „Citfalău”, care plasează în totalitatea lor această fază de locuire în secolele XI—XII.

Spre deosebire de secolul VI, nu s-a identificat încă cimitirul locuitorilor bordeielor cu cuptor. În legătură cu cercetările de la „Citfalău” va trebui să amintim posibilitatea ca cimitirul de acolo să aparțină locuitorilor „Podeiului”, reprezentând astfel în secolul XII o fază contemporană cu cea de pe „Podei”. În cazul acesta însă și așezarea de pe „Podei” ar aparține cu precădere secolului XII.

Remarcăm deci, la începutul mileniului al doilea, în valea Mureșului — la Morești — pe locul așezărilor anterioare, o întinsă așezare în care locuitorii trăiau în bordeie cu cuptoare de piatră, întrebuițind o ceramică ce arată trăsăturile specifice ceramicii slave. Centrul așezării îl formează o cetate de pământ construită într-o tehnică caracterizată prin arderea intenționată a valului în timpul construcției lui. Ipoteza că această cetate ar putea să reprezinte un centru de cult, nu este cu totul lipsită de temei, ținând seama de lipsa unor așezări asemănătoare în Transilvania și de existența unor analogii mai îndepărtate pentru o asemenea presupunere. Fără alte probe, considerăm însă cetatea și așezarea de la Morești, ca un centru de stăpânire care indică în împrejurimile Moreștilor prezența unei formațiuni politice modeste, de o întindere teritorială redusă.

Aceasta este imaginea traiului simplu și puțin diferențiat din punct de vedere economic și politic al locuitorilor din valea Mureșului din secolele XI—XII, așa cum ea se desprinde din resturile culturii materiale dezvelite la Morești.

Într-un studiu recent, despre apariția statelor feudale românești, s-a încercat reconstituirea trăsăturilor caracteristice ale feudalismului din Transilvania din această epocă, folosindu-se unele informații cuprinse în cel mai vechi document din 1075, privitoare la istoria Transilvaniei și din legenda Sf. Gerard¹. Din aprecierea acestora ar rezulta o fază destul de înaintată a vieții feudale din Transilvania în secolul XI și în general pe teritoriul R. P. Române. Concluziile studiului în ceea ce privește Transilvania nu sînt sprijinite de suficiente date arheologice. În faza actuală a cercetărilor complexul de fenomene care caracterizează feudalismul în apusul Europei sau care formează elemente constitutive ale vieții feudale în Rusia kieviană nu a fost încă surprins în întregime la Morești și pe alte șantiere arheologice din Transilvania secolelor XI—XII.

Făcînd abstracție de Morești, această constatare este confirmată și de observațiile făcute la Moldovenеști lângă Turda, într-unul dintre centrele contemporane ale organizației comitatelor ungare din Transilvania². Locuințele așezării de la Moldovenеști încă n-au fost cercetate, dar nu există nici un indiciu care să îndreptățească presupunerea că ele n-ar fi de asemenea niște locuințe simple de felul celor dezvelite pe „Podei”

¹ Barbu Cîmpina în *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des sciences historiques*, Rome 1955, București, 1955, p. 181—207.

² Cf. infra, p. 132—145.

la Morești. Datele arheologice nu permit să presupunem în Transilvania secolelor XI—XII o fază atât de avansată a vieții feudale cum ea a fost dedusă din interpretarea izvoarelor scrise.

Una dintre problemele cele mai dificile ale interpretării materialelor arheologice este determinarea caracterului lor etnic. Arheologia poate să stabilească trăsăturile specifice ale culturii materiale, să le încadreze în unitatea mai mare a unor cercuri de cultură și să determine cronologia lor. Echivalarea culturii materiale cu o anumită populație reprezintă însă o ecuație cu mai multe necunoscute a cărei rezolvare mulțumitoare nu reușește întotdeauna și este posibilă uneori numai cu ajutorul unor considerente istorice mai generale, ca atare străine metodei arheologice propriu-zise. Deoarece arheologia își îndeplinește misiunea ei ca disciplină auxiliară sau independentă a istoriei numai când ea ajută într-adevăr la reconstituirea vieții unei epoci anumite sub toate aspectele ei, nu putem să evităm însă un răspuns sau să minimalizăm problema pusă.

Ca atare, aspectul culturii materiale de la Morești în această fază este slav, prin tipul bordeielor, prin factura ceramicii și prin tehnica de construcție a cetății. Judecând deci în mod formal ar trebui să admitem pentru această fază de la Morești o populație slavă¹. În această situație se pune însă întrebarea care este poziția așezării de la Morești față de populația romină? Forma aceea de organizare în voievodate mici cu o populație mixtă, slavă și romină, amintită în cronică, oferă — se pare — soluția cea mai probabilă pentru aprecierea caracterului etnic al așezării de la Morești în secolele XI—XII. Nu se poate preciza însă, sub raport cantitativ, contribuția culturală sau etnică a populației romine, deoarece ea se ascunde, din punct de vedere al culturii materiale, sub o haină exclusiv slavă.

10. Trăind problema etnică a așezării de la Morești din secolele XI—XII nu s-a discutat raportul ei cu populația și stăpânirea ungară. Pentru această problemă săpăturile de la „Citfalău” au adus unele observații menite să contribuie la lămurirea acestor relații.

La o distanță de circa 1 km spre nord de Morești se află pe locul numit „Citfalău”, lângă drumul ce duce spre Sîntioana, o dîlmă numită „La biserică”. Săpăturile din 1952 și 1954 au confirmat aici existența unei biserici, în jurul căreia se întinde un cimitir — al patrulea identificat în cadrul așezării de la Morești — din care s-au dezvelit peste 60 de morminte. Fundamentele bisericii nu mai există, materialul de construcție fiind scos de locuitori pentru a fi folosit la casele lor particulare. Fundamentele săpate în lut galben s-au umplut însă, în urma scoaterii zidurilor, cu moloz, redînd în felul acesta ca o formă negativă planul gotic al bisericii care datează, cel mai devreme, din a doua jumătate a secolului XIII.

¹ Pentru toponimia regiunii există studiul acad. St. Kniesză care, în legătură cu presupusa origine gepidă a toponimicului Iernut-Radnot, a supus materialul toponimic din împrejurimile de la Morești unei analize amănunțite, dovedind în mod pe deplin convingător lipsa de temei a acestei păreri; cf. St. Kniesză în *AECO*, III, 1937, p. 217—227. Cu această ocazie el arată numărul și amploarea toponimicelor rominești din această regiune. Teritoriul studiat se întinde aproximativ la o distanță de 25 km în jurul Iernutului. „Din 102 toponimice numele rominesc corespunde în 95 de cazuri pe deplin cu cel unguresc”.

Cimitirul din jurul bisericii este mai vechi, unele morminte aflându-se chiar sub fundamentele bisericii sau fiind distruse cu ocazia săpării lor. Aceste morminte postulează existența unei biserici mai vechi, anterioară celei cu fundamentele scoase care ar trebui să dateze, după monedele găsite în cimitir, aproximativ de la începutul secolului XII. După constatările ce se pot face acum în Transilvania, cimitirele apar de obicei în jurul bisericilor abia începând cu secolul XII (Alba Iulia, Chidea, Moldovenești, eventual Cluj), pe când cele din secolul XI se află în altă parte, nelegate de o biserică. Astfel datează și cele două monede găsite la „Citfalău” în pământul de umplutură a mormintelor deranjate de la Ștefan II (1114—1131) și de la Bela II (1131—1141), deci din prima jumătate a secolului XII, fixând începutul cimitirului și al bisericii celei mai vechi, la această dată. Datarea cimitirului de la „Citfalău” este confirmată și de analogiile inventarului funerar cu cel al cimitirelor contemporane din localitățile amintite, lipsind în schimb legături cu inventarul cimitirelor mai vechi, din secolul XI. Observațiile făcute în legătură cu cimitirul „La biserici” fixează întemeierea satului maghiar ulterior pustiit, „Csitfalva”, la începutul secolului XII. Prin aceasta s-a cîștigat un punct de reper prețios pentru datarea pătrunderii stăpînirii ungare în această regiune. Spre deosebire de cimitirul maghiar de la Cluj datat în prima jumătate a secolului X sau de cele din zona Munților Apuseni care apar, începînd cu secolul XI în valea Mureșului, în jurul Tg. Mureșului urmele maghiare se sesizează abia cu începutul secolului XII. Din inventarele caracteristice și databile ale acestor cimitire și din înșirarea lor teritorială spre răsărit, se poate deci deduce înaintarea treptată a puterii maghiare, ajungînd la începutul secolului XII în regiunea de la Morești.

În lumina acestor date trebuie privită și relația așezării de pe „Podei” din secolele XI—XII cu satul „Csitfalva”. Apariția satului cu un nume unguresc și o biserică catolică, avînd însă o poziție aparte față de așezarea de pe „Podei”, face de la început probabilă o diferențiere etnică a celor două așezări. La aceasta se adaugă faptul că nu se cunosc la unguri întărituri de tipul „Cetății” de la Morești, iar singura cetate ungară contemporană din Transilvania, cea de la Moldovenești, se deosebește atît prin dimensiunile cît și prin tehnica ei de construcție de cea de la Morești. Din aceste motive nu credem că locuitorii așezării de pe „Podei” să fi fost maghiari.

Despre felul cum s-au desfășurat în continuare, în cursul secolului XII raporturile între „Csitfalva” și așezarea de pe „Podei” nu dispunem de observații arheologice și trebuie să recurgem la presupuneri. Locuitorii „Podeiului” fiind obligați să se creștineze sau să treacă la catolicism încep să înmorminteze rudele lor în cimitirul de la „Citfalău” și să părăsească așezarea lor. Lipsesc indicii despre abandonarea forțată a așezării sau despre distrugerea ei, dar nu s-au găsit nici elemente care să ateste continuarea ei într-o amploare mai mare în secolele următoare. S-a observat adeseori, deasupra bordeielor adîncite și cu cuptoare, vetre de foc aparținînd unor construcții la suprafață, ulterioare acestora, dar nu se poate preciza datarea lor, deoarece ceramica celor două categorii de construcții pare să fie identică.

11. Satul Morești situat pe malul Mureșului dedesubtul „Podeiului” este atestat în documente abia în secolul XVI. Caracterul lui relativ recent se poate deduce și din denumirea care nu pare să o continue pe cea veche, necunoscută, a așezării de pe „Podei”. Urmele arheologice ale satului feudal s-au cercetat între altele pe terasa castelului și datează înaintea mijlocului secolului XVIII, când în legătură cu construirea casei nobiliare s-au desființat, probabil, colibele iobăgești din apropierea ei.

Încercarea de a sintetiza rezultatele săpăturilor efectuate în ultimii șase ani la Morești, precum și interpretările istorice sint susceptibile încă de discuții, ele putând fi mai precis formulate în urma prelucrării și studierii

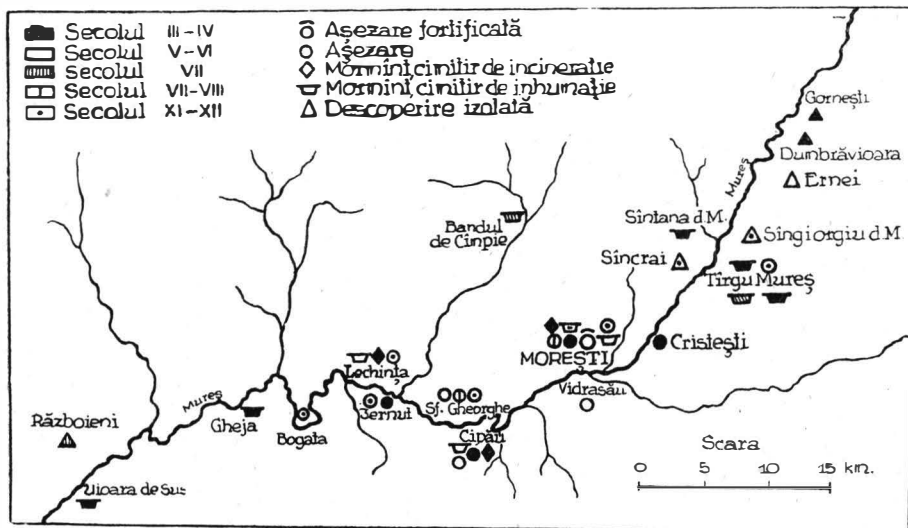

Fig. 8. — Zona arheologică a Moreștilor în secolele III—XII.

amănunțite a materialului arheologic sau vor suferi eventual, modificări prin noi cercetări sau descoperiri făcute în altă parte.

Din cele expuse rezultă însă contribuția esențială pe care poate s-o aducă pe cale arheologică așezarea de la Morești pentru lămurirea perioadei prefeudale, completind golurile izvoarelor și înlocuind puținele informații indirecte de care dispunem pentru acest interval de timp.

Apreciind la justa ei valoare importanța așezării de la Morești, ar fi totuși greșit să se prezinte această așezare ca un fenomen izolat, dezlegat de mediul înconjurător și fără să se țină seamă de celelalte urme de cultură materială contemporane din apropierea ei. Pe măsură ce, în urma cercetărilor din ultimii ani, s-a lămurit compoziția și cronologia acestui centru din valea Mureșului, s-a ivit tot mai mult necesitatea de a integra așezarea de la Morești, din punct de vedere geografic, cultural și cronologic, în aria ei arheologică din care face parte și pe care o reprezintă.

De fapt în jurul Moreștilor se îngrămădesc pe o rază de circa 20 km, pe valea Mureșului în sus și în jos, urmele culturii materiale prefeudale într-o intensitate și amploare necunoscută pînă în prezent în alte părți ale Transilvaniei (fig. 8). În această zonă arheologică s-au identificat așezări, necropole și descoperiri izolate, care eșalonate pe secole, documentează locuirea intensă a unui teritoriu restrîns din cuprinsul Transilvaniei în cursul mileniului I e.n.

Abia împreună cu aceste materiale arheologice, analizate în altă parte ¹, și privită prin prisma lor, așezarea de la Morești se conturează în adevărata ei importanță istorică, transmițînd o imagine veridică și complexă a vieții prefeudale în Transilvania.

¹ K. Horedt in *SCIV*, VI, 1955, p. 667—678.

AVARII ÎN TRANSILVANIA

Se susține în general că avarii după ce au pătruns la 568 în Cimpia panonică și-au extins stăpînirea și asupra bazinului ardelean. Aici și-ar fi exercitat în următoarele două, trei secole, sub o formă oarecare, supremația. Această părere se bazează pe presupunerea că ei, fiind moștenitori ai teritoriului gepizilor, ar fi trebuit să cuprindă și regiunile învecinate dinspre răsărit, ținînd seama de puterea deosebită pe care au avut-o în anumite faze. La aceasta se mai adaugă și ipoteza că bogățiile naturale în aur și sare ale subsolului ardelean și-au exercitat atracția și asupra lor. Această teză nu a avut pînă în prezent o documentare științifică mai amplă în care să se arate unde și cînd se poate sesiza în Transilvania prezența elementelor avare și care este semnificația lor istorică. Materialele arheologice n-au fost supuse unui studiu aprofundat sau de ansamblu, cu toate că s-a semnalat cu ocazia publicării anumitor descoperiri, caracterul sau factura lor avară. De aceea este explicabil că în vasta bibliografie¹ privind istoria veche a bazinului dunărean mijlociu, nu figurează nici un titlu care să trateze în mod special problema existenței și stăpînirii avarilor în Transilvania. Prin studiul de față se încearcă să se completeze această lacună, contribuind la elucidarea unei epoci din istoria Transilvaniei în secolele VI—VIII pentru care izvoarele scrise sînt rare sau lipsesc total.

Importanța unei asemenea cercetări nu se restrînge numai la problema direct pusă a existenței și stăpînirii avarilor în Transilvania. Este în deobște cunoscut rolul pe care l-au avut avarii ca factor activ în înaintarea și răspîndirea spre apus a slavilor, care se aflau în unele părți ale regiunii carpato-danubiene. Relațiile între cele două populații nu trebuie privite ca raporturi de dependență a diferitelor triburi slave față de avari, ele îmbrăcînd adeseori forma unei colaborări și coexistențe de pe poziții egal îndreptățite. Raritatea izvoarelor istorice referitoare la această perioadă, chiar și a celor arheologice, ne obligă să acordăm oricărei descoperiri o deosebită importanță pentru că contribuie la umplerea goluri-

¹ J. Banner-I. Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időktől a XI századig* (Bibliografia antichităților din Regiunea Dunării de mijloc, din cele mai vechi timpuri pînă în secolul XI), Budapesta, 1954, p. 443.

lor și lacunelor atât de simțitoare în posibilitățile noastre de informare asupra secolelor trecute sub tăcere de izvoarele contemporane. În felul acesta, materialul arheologic de origine avară fixează, pentru clasificarea și datarea urmelor culturii materiale, jaloane de orientare pentru o epocă din trecutul Transilvaniei puțin sau deloc elucidată din punct de vedere arheologic.

Descoperirile avare lucrate din metal servesc, prin factura lor caracteristică, drept puncte fixe pentru gruparea în jurul lor a materialelor arheologice contemporane și ușurează datarea acestora. Raportarea unor complexe arheologice la o anumită populație prezintă, îndeosebi în perioada prefeudală, încă considerabile dificultăți¹. De aceea nu se poate discuta în mod direct legătura descoperirilor avare cu elementele culturii materiale a populației băștinașe dată fiind starea incipientă a cercetărilor.

Inventarierea și studiul culturii materiale a avarilor în Transilvania reprezintă deci, în afară de interesul istoric legat de această problemă, un început pentru a lămuri, în general, situația arheologică a Transilvaniei din această epocă. Cercetarea de față are de aceea mai mult un caracter preliminar de inventariere și prelucrare a materialelor avare sau înrudite lor, păstrate și nepublicate în diferite muzee sau cunoscute din publicații mai vechi. După o scurtă prezentare a principalelor linii de dezvoltare a istoriei avarilor și a istoricului cercetărilor asupra culturii lor materiale, se vor trata, pe baza catalogului de descoperiri anexat, variatele aspecte ale culturii materiale de factură avară din Transilvania, prezentându-se la urmă concluziile de ordin istoric ce ar putea să rezulte din interpretarea lor.

★

Până în prezent nu există o monografie asupra istoriei avarilor; s-au cercetat numai anumite aspecte din istoria lor. Această lacună se explică probabil, prin faptul că au fost amintiți mai amplu în izvoarele bizantine doar în primele decenii după așezarea lor în Panonia și abia către sfârșitul stăpînirii lor reapar în analistica francă. Istoria avarilor se poate reconstitui mai mult din izvoarele referitoare la popoarele învecinate, în măsura în care intrau în contact cu acestea în urma deselor invazii și războaie pe care le-au întreprins în toate direcțiile. Succinta expunere a principalelor momente din istoria avarilor rezumă doar rezultatele unor studii speciale și datele răsfirate în opere de sinteză privitoare la avari, neavînd pretenția să valorifice în mod exhaustiv izvoarele contemporane. Prezentarea acestor informații este necesară pentru conturarea cadrului istoric de care se leagă problema avarilor în Transilvania, ținînd seama de lipsa unei monografii care să ușureze informarea asupra istoriei lor².

¹ Cf. tratarea principală a acestor probleme la K.H. Otto, în *Ethnographisch-archäologische Forschungen*, I, 1935, p. 1—27; E. Wahle, *Zur elhnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen*, Heidelberg, 1952, nu ne-a fost accesibil.

² Expunerea se bazează pe următoarele lucrări: K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, München, 1837 (Heidelberg 1925), p. 727, 742; W. Tomaschek în P. W., *R-E*, II, col. 2264—2265; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, Stuttgart, 1919; C. C. Diculescu, *Die*

Încă în a doua jumătate a secolului V au ajuns anumite vești despre avarii la Bizanț, dar abia în 558 sosește o ambasadă a lor în capitala imperiului cerind de la Iustinian teritorii unde să se stabilească. Apariția subită și nemijlocită a avarilor pe scena istoriei se explică, probabil, prin presiunea exercitată asupra lor de către populațiile turce din fața cărora ei se retrăgeau spre apus. Între 558 și 562 ei intervin în conflictele populațiilor de pe teritoriul dintre Caucaz și Carpați și reușesc să supună o serie de populații bulgare, printre care pe cuturguri și onoguri, luptând și împotriva anților. În 562, reînnoind revendicările lor teritoriale, împăratul le oferă teritoriul din nord-vestul Iugoslaviei de azi. Așezându-se aici, ei ar fi ajuns la întretăierea zonelor de influență ale Bizanțului cu cele ale longobarzilor și ale stăpînirii gepide. Nefiind destul de puternici ca să facă față unei triple amenințări, ei au refuzat această ofertă și au continuat să rămână în nordul Mării Negre. Neîncrederea în forțele lor proprii și teama pe care le-o inspira puterea Bizanțului se manifestă și în faptul că după ce urmașul lui Iustinian refuză să le plătească subsidiile anuale, primite mai înainte, ei se îndreaptă spre nord-vest unde atacă pe francii în regiunea Elbei. Fiind însă respinși, ei se vor adresa din nou Bizanțului oferindu-și supunerea.

Această situație care nu lasă încă de loc să se întrevadă forța înspăimîntătoare de care vor dispune avarii cîteva decenii mai tîrziu se schimbă însă brusc în urma propunerii longobarzilor de a ataca împreună pe gepizii care le-au cauzat, acestora din urmă, o gravă înfrîngere. Pînă la urmă avarii primesc oferta longobardă după ce li s-a promis a zecea parte din turmele longobarde, jumătatea prăzii de război și toată țara gepizilor. Pentru a scăpa de presiunea amenințătoare a turcilor din răsărit și atrași de promisiunile ademenitoare ale longobarzilor, avarii înaintează spre apus și participă la luptele împotriva gepizilor care s-au terminat cu înfrîngerea completă a acestora, luînd în stăpînire, conform convenției încheiate, teritoriile locuite de gepizi. Totodată longobarzii, pentru a se sustrage vecinătății periculoase a aliaților lor, au plecat în 568, eventual chiar forțați de aceștia, în Italia.

Se pune întrebarea dacă avarii au pătruns în Cîmpia panonică trecînd Carpații prin Transilvania ori dacă ei au înaintat de-a lungul Dunării pînă în Cîmpia panonică. Ambele posibilități au fost susținute de unii sau alții dintre cercetători. Avînd în vedere însă faptul că avarii înving pe gepizi undeva lîngă Dunăre și revendică de la bizantini orașul Sirmium ocupat între timp de aceștia, ipoteza pătrunderii avarilor în Panonia de-a lungul Dunării este mai probabilă.

Gepiden, Leipzig, 1922; L. Hauptmann în *Byzantion*, IV (1927—1928), p. 137—170; *Histoire du moyen âge*, Paris, I (1928), II (1936); W. Ensslin în *P. W. R.-E.*, V, A, 700—706; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1932; H. Preidel în *SOF*, IV (1939), p. 395—406; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; J. Banner-I. Jakabffy, *op. cit.*, p. 435—436; A. Kollautz, *Saeculum*, V (1954), p. 129—178; B. Grafenauer, *X Congresso internazionale di scienze storiche, Riassunti delle comunicazioni*, vol. VII Firenze, 1955, p. 174—178. Nu ne-a fost accesibil. H. Preidel, *Die awarischen Bodenfunde aus Böhmen*, IPEK, XVIII (1949—1953), p. 7—17.

Bizanțul, abandonînd politica obișnuită de echilibru și ațîțare reciprocă a populațiilor care locuiau de-a lungul Dunării, prin ocuparea orașului Sirmium a pus mîna pe acest cap de pod de primă importanță pentru trecerea Savei, folosindu-se de situația precară a gepizilor care dețineau pînă atunci orașul. Atacul avarilor contra Sirmiumului eșuă, și după mai multe lupte și tratative îndelungate — amenințînd și izbucnirea războiului cu perșii — bizantinii încheie pace în 574—575, obligîndu-se să plătească subsidii anuale, fără să predea însă și orașul Sirmium. Restabilindu-se raporturi pașnice, avarii atacă în interesul Bizanțului în anii următori pe slavii din Cîmpia munteană. În 579 însă, în legătură cu expedițiile slave în sudul Dunării, avarii atacă din nou orașul Sirmium și după o rezistență eroică de trei ani, orașul capitulează în 582, devenind reședința caganului. Cucerirea orașului a deschis avarilor, timp de un deceniu, largul acces necesar expedițiilor de jaf și de pradă în Peninsula Balcanică în cursul cărora ei au dat o dată locuitorilor unor orașe cunoscuta asigurare : „Ieșiți, semănați și secerati, noi vom lua de la voi numai o parte a dărilor”.

Abia după încheierea victorioasă a războiului împotriva perșilor, în 591, bizantinii au din nou posibilitatea să intervină împotriva avarilor, și astfel caganul este forțat să-și mute din nou reședința în nordul Dunării, unde o vom întîlni și peste două sute de ani, în timpul luptelor cu francii. În urma întăririi pozițiilor bizantine, atacurile avarilor se vor îndrepta acum spre vest. Din această epocă sînt amintite o serie de lupte cu longobarzii, bavarezii și francii. Succesele obținute încurajau probabil pe cagan să atace din nou imperiul bizantin, ajungînd astfel chiar pînă în apropierea capitalei, însă izbucnirea unei ciume îl forță să încheie pace în anul 600. Generalul bizantin Priscus, folosindu-se de slăbirea avarilor, trece Dunărea și îi bate în mai multe lupte în Banat, reîntorcîndu-se victorios cu un mare număr de prizonieri între care se aflau avari, slavi, gepizi și alți „barbări”, aceștia din urmă fiind considerați ca aparținînd, eventual, populației băștinașe. Asasinarea împăratului și incapacitatea urmașului său a permis avarilor să-și refacă forțele și să invadeze din nou, în cursul următoarelor decenii, Peninsula Balcanică. O amenințare gravă, chiar pentru existența statului bizantin aduce anul 626, cînd capitala a trebuit să facă față unui dublu atac, asediată fiind de perșii ajunși pînă la Bosfor, iar din apus de o oaste numeroasă avară din care făceau parte și populațiile aliate și supuse lor, printre care sînt amintiți slavii și gepizii. Disponînd de superioritate pe mare și ivindu-se certuri în oastea avară, apărătorii orașului au reușit să se impună, iar avarii au fost nevoiți să renunțe la continuarea asediului. Datorită loviturii primite, avarii n-au mai reușit să joace un rol decisiv în Peninsula Balcanică și de aceea ei vor fi foarte rar amintiți în izvoarele grecești.

În anul 623, deci cu cîțiva ani înaintea atacului împotriva Constantinopolului, slavii de pe teritoriul Cehoslovaciei de astăzi, care se numesc „venzi”, s-au răscolat împotriva avarilor sub conducerea neguțătorului franc Samo, care a stăpînit peste ei, pe urmă, 35 de ani, reușind să-și mențină independența statului său față de avari. Cîțiva ani după eșecul suferit sub zidurile Constantinopolului au izbucnit și lupte interne între avari și cuturguri, disputîndu-și reciproc conducerea; pînă la urmă, învingînd

avariei, cuturgurii au fost izgoșiți din Panonia și s-au retras pe teritoriul bavarezilor.

Ca în același timp s-au eliberat de sub suzeranitatea avară și diferite populații bulgare din regiunea pontică.

Răscoala lui Samo, înfringerea din 626, luptele interne și pierderea influenței în răsărit, au slăbit puterea avară într-o măsură atât de considerabilă, încât aproape timp de un secol avarii apar rareori în izvoarele contemporane. Abia în 743 ei sînt din nou amintiți în legătură cu luptele lor împotriva carantanilor.

Prăbușirea definitivă a stăpînirii avarie se întîmplă cîteva decenii mai tîrziu, cître sfîrșitul acestui secol. Atacînd teritoriile mărginașe din răsăritul imperiului franc, acesta întreprinde în 795 și 796 două campanii în care francii reușesc să cucerească și să distrugă ringul, incinta fortificată și sediul principal al avarilor care au fost nevoiți să se supună ori să se refugieze dincoace de Tisa. Pînă în 805 au urmat încă mici răscoale, dar rezistența avară era înfrîntă și în anii următori rămășițele populației avarie au cerut chiar sprijinul francilor împotriva slavilor care se îndreptau împotriva asupritorilor de odinioară. În 822 ei mai sînt amintiți o dată, iar ultima mențiune asupra lor, și aceasta vagă, datează din 873. După aceea avarii dispar din istorie. În cronică lui Nestor, avarii sînt amintiți în legătură cu luptele lor împotriva tribului slav al dulebilor, sub numele de obri: „și muriră cu toții și n-au mai rămas nici un singur avar“. Și astăzi mai există în Rusia proverbul: „au pierit ca avarii de la care n-au rămas nici urmași nici moștenitori“.

★

Punctul de plecare pentru cercetarea problemelor legate de cultura materială a secolelor VII—VIII și îndeosebi a avarilor l-a constituit săpăturile executate de W. Lipp la Keszthely¹. Acesta a dezvelit aproximativ în cursul unui deceniu în diferitele cimitire din apropierea localității — cifrele relatate diferă — peste 5000 de morminte². Conform caracterelor comune ale inventarelor funerare, obiectele care arată stilul lor specific au fost cuprinse sub denumirea de cultura Keszthely. Din punct de vedere tehnic această cultură se caracterizează prin piese de bronz turnate și deseori aurite, ornamentate cu motive vegetale ca lujeri sau reprezentînd grifoni și scene de luptă animaliere. Pieseile confecționate prin turnare și ornamentate cu motivele amintite formează de obicei părțile constitutive ale așa-numitelor garnituri de centură compuse din catarame, limbi de centură, aplici și pandantive variate. Un alt element caracteristic acestei culturi îl constituie lipsa fibulelor și frecvența pieselor de harnașament, zăbale, scărițe și diferite podoabe de harnașament, arătînd că în cimitirele de la Keszthely se înmormînta o populație călăreață,

¹ W. Lipp, *A Keszthely i sírmezők (Cimitirele de la Keszthely)*, Budapesta, 1881 și idem, *Die Gräberfelder von Keszthely* Budapesta, 1885.

² După F. Pulszky în *Arch. Ért.*, V (1885), p. 39, s-au săpat în trei cimitire pînă în 1884. 3938 de morminte, iar după Hampel, I, p. 17, 18, s-au dezvelit, între 1871—1885, 5500 de morminte.

care își strîngea haina printr-o centură în jurul corpului și renunța la piese de îmbrăcăminte fluturătoare prinse cu fibule care ar fi împiedicat mișcările călărețului. Caracterul nou și necunoscut al inventarului acestor morminte a dat naștere la cele mai variate interpretări în ceea ce privește încadrarea lor cronologică și interpretarea lor istorică. Încă pe atunci, unii cercetători susțineau părerea justă, că cultura Keszthely datează din secolele VII—VIII și trebuie atribuită din punct de vedere etnic, avarilor¹.

Concomitent cu precizarea culturii de la Keszthely se sesizează însă în bazinul panonic, existența unui cerc de cultură asemănător sau identic cu cel de la Keszthely în ceea ce privește formele și compoziția inventarelor mormintelor, net deosebite prin motivele ornamentale și prin tehnica în care sînt lucrate obiectele. Aici piesele de podoabă a centurilor și a harnașamentului sînt lucrate din lame subțiri de metal (bronz, argint și aur) presate deasupra unui tipar corespunzător și ornamentate cu motive geometrice și benzi împletite, avînd — prin tehnica lor și prin ornamentația folosită — rădăcini adînci în arta industrială bizantină. Inventarele funerare ale acestui cerc, fiind uneori însoțite de solizi bizantini, au fost atribuite de la început avarilor și datate în secolul VII.

În marele său album al antichităților evului mediu timpuriu din Ungaria², J. Hampel a adîncit și fundamentat deosebirea celor două grupe, stabilind printr-o analiză amănunțită conținutul lor specific. Față de grupa I, cuprinzînd elemente germanice, și grupa a IV-a din secolele X—XI, cu elemente atribuite ungarilor care s-au așezat în Cîmpia panonică, el a înglobat în grupa a II-a descoperirile de tip Keszthely, iar în cea de-a III-a, categoria descoperirilor presate din lame de metal cu puternice influențe bizantine. El a greșit cînd a presupus că cultura Keszthely s-ar întinde din secolul IV pînă în secolul IX și ar reprezenta din punct de vedere etnic pe sarmați. Abia în al doilea deceniu al acestui secol s-a supus unei critici aprofundate această atribuire, arătîndu-se lipsa unor legături ale obiectelor de tip Keszthely cu cultura materială sarmată și s-a subliniat pe de altă parte dependența lor de cultura materială a popoarelor nomade din Asia centrală³. Astfel, nici cultura Keszthely cu piese turnate de bronz nu putea să aparțină altei populații decît avarilor. Tot atunci s-a accentuat dependența ce există între tehnica de turnare în bronz a acestei epoci și între cultura materială a popoarelor nomade⁴, precizîndu-se totodată caracterul unitar al ariei de răspîndire a obiectelor turnate în Cîmpia panonică în raport cu culturile premergătoare și cu cele învecinate contemporane⁵.

¹ De exemplu P. Reinecke, *MAGW*, XXIX (1899), p. 35 și urm.

² Hampel, I, p. 12—32 și p. 790—819.

³ A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin-Leipzig, 1926, II, p. 1—30.

⁴ N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Praga, 1929.

⁵ P. Reinecke în *Germania*, XII (1928), p. 87—98. Aici se menționează: „Precum permite să se recunoască în mod clar, din răspîndirea arătată a descoperirilor, lipsește cultura Keszthely din regiunea de nord a Tisei și tot așa în Transilvania, aici, atît în partea aparținînd

Există deci situația ciudată că pe același teritoriu și în aceeași epocă se întilnesc două complexe arheologice deosebite care apar în aceleași cimitire, dar de obicei în morminte deosebite, amîndouă atribuite avarilor. Discuțiile asupra acestui fenomen și încercările pentru explicarea lui au continuat de atunci și nu s-a ajuns nici pînă în prezent la o soluție definitivă și unanim recunoscută. S-a presupus că în cele două grupe s-ar oglindi elemente etnice deosebite, avarii cu stilul specific al pieselor turnate de bronz, adus de ei din Asia centrală, iar pe de altă parte, supușii și aliații lor, cuturgurii cu obiectele presate din lame de argint, aduși de către avari din regiunile pontice, unde ei ar fi fost expuși un timp mai îndelungat înfruirilor artei industriale bizantine¹.

În ultima vreme se încearcă explicarea caracterului deosebit al celor două grupe, nu pe baze etnice, ci prin datarea lor deosebită, contestîndu-se contemporaneitatea lor. Astfel, cele două grupe s-ar deosebi după încadrarea cronologică, nu după apartenența lor etnică. Categoria pieselor presate a fost folosită în cadrul culturii avară de la 568 pînă la 679, cînd prin așezarea bulgarilor în sudul Dunării se întrerupe legătura între teritoriul stăpînit de avari și imperiul bizantin, întocmai precum încetează la această dată circulația monedelor bizantine pe teritoriul avar și se întrerupe contactul direct al artei industriale bizantine cu argintarii din nordul Dunării². După aceea ar fi urmat o fază de tranziție pînă la 720 cînd apar piese turnate, ornamentate cu grifoni și lujeri care coexistă un timp oarecare cu obiectele presate pînă ce, într-o ultimă perioadă, dispar acestea și piesele turnate de tip Keszthely găsesc în cursul secolului VIII o întrebuințare exclusivă și continuă, cum se susține, chiar pînă la sfîrșitul secolului IX, cînd pătrunde împreună cu ungerii o nouă influență răsăriteană în bazinul panonic. Monedele bizantine care încetează să circule în bazinul mijlociu al Dunării pe la 680 se găsesc împreună numai cu piesele presate și niciodată cu cele turnate, ceea ce constituie un sprijin cronologic pentru periodizarea propusă a antichităților avară³. Cultura materială avară se împarte astfel în următoarele trei faze :

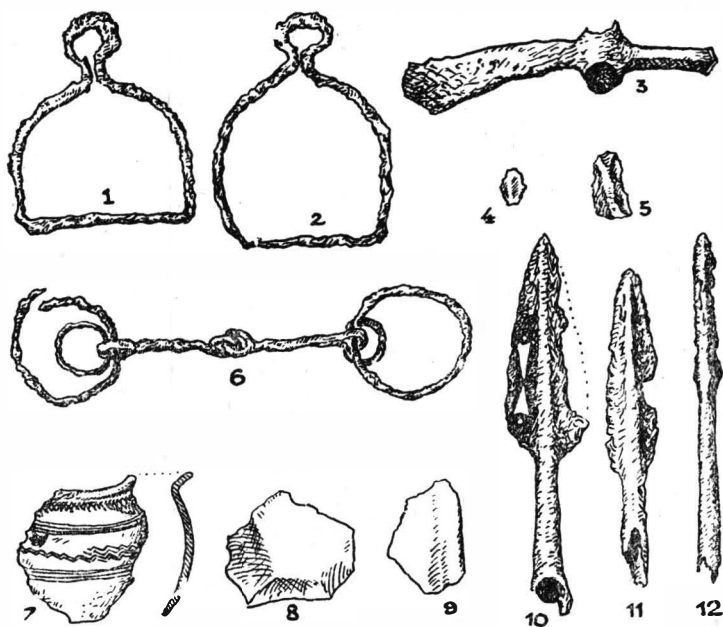
1. Perioada veche (568—679) caracterizată prin preponderența influenței bizantine.
2. Perioada de tranziție (680—720).
3. Perioada obiectelor turnate, ornamentate cu grifoni și lujeri (720—800, eventual pînă la 896).

provinciei romane Dacia, cît și în județele muntoase situate mai spre nord în Maramureș etc. . . (în Transilvania) lipsesc în muzee chiar descoperiri izolate de tip Keszthely". Cercetarea de față arată că aceste observații nu mai sînt valabile.

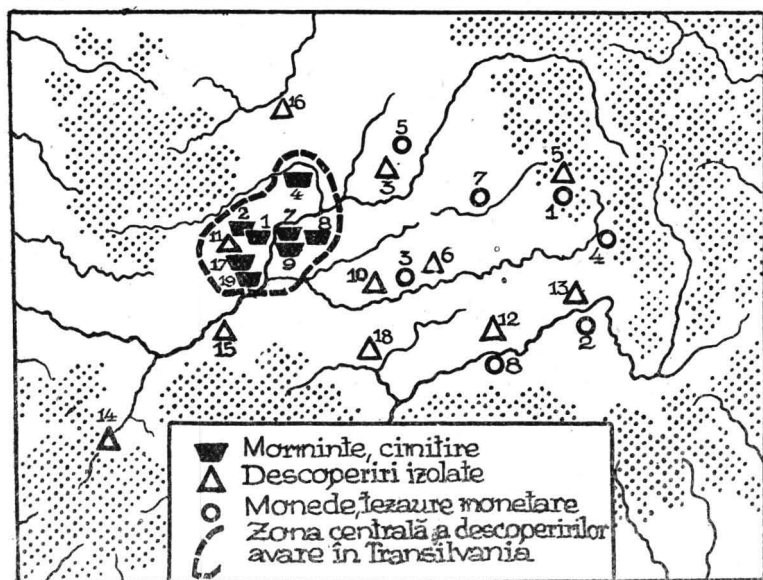
¹ A. Alföldi în *ESA*, IX (1934), p. 285—307.

² În legătură cu tezaurul de la Zemiansky Vrbovok s-a accentuat importanța și înfruirea substanțială a artei bizantine care se manifestă în secolul VII pe teritoriul stăpînit de avari, B. Svoboda, în *Pamiatky archeologicke*, XLIV (1953), p. 33—108.

³ N. Fettesch în *Arch. Hung.*, XVIII (1936), p. 94—99 și mai nou, D. Csallány în *Folia Archaeologica*, I—II (1939), p. 174—178; idem, în *Arch. Ért.*, 3, VII—IX (1946—1948), p. 360; idem, în *AA.*, II (1952), p. 248—250.

a

b

Fig. 9 a. — Gtmbaş, 1–12;

9 b. — Harta de răspindire a descoperirilor avare.

Schema aceasta înlătură dificultățile ce rezultau din identificarea celor două categorii arheologice cu anumite elemente etnice (obiecte de bronz turnate „avare” și piese presate din lame „cuturgure”) care se amestecă în aceleași cimitire¹. Ea găsește un sprijin în faptul că pe teritoriul Uniunii Sovietice obiectele turnate de bronz și ornamentate cu motive vegetale apar în cadrul culturii Saltovo de asemenea abia în secolul VIII². Se ridică însă problema explicației istorice a apariției în Cîmpia panonică pe la 700 a acestor elemente noi din punct de vedere tehnic și ornamental. Păreră că această cultură s-ar fi născut în Europa centrală nu pare convingătoare, avînd prea multe analogii în răsăritul îndepărtat. Admițîndu-se însă valabilitatea schemei cronologice propuse și originea răsăriteană a obiectelor de tip Keszthely, lipsesc în tradiția istorică indicii mai precise despre o mișcare etnică în a doua jumătate a secolului VII care să explice transplantarea acestei culturi în Cîmpia panonică.

Trebuie subliniat de asemenea că eșalonarea în timp a celor două grupe nu este unanim recunoscută, și bazat pe săpăturile întinsului cimitir de la Devinska Nova Ves lângă Bratislava, cu aproape 900 de morminte, J. Eisner susține că stilul bronzurilor turnate a început simultan cu cealaltă grupă, a continuat după încetarea legăturilor cu Bizanțul și a ajuns să fie întrebuițat în mod exclusiv, în secolul VIII³.

Materialele arheologice din Transilvania care se discută, după această succintă prezentare a istoricului cercetărilor asupra culturii materiale avare, nu pot contribui la lămurirea unor probleme, privind cultura materială avară în întregimea ei, atestată în Europa în numărul impresionant de 1140 de puncte⁴. Interpretarea lor este influențată de soluția ce se va da problemei cronologiei descoperirilor avare, iar lipsa unor concluzii definitive în această privință se răsfrînge într-o oarecare măsură și asupra aprecierii descoperirilor avare din Transilvania.

În categoria descoperirilor avare s-au încadrat toate materialele considerate ca specifice pentru cultura materială avară precum și acelea care apar în altă parte, asociate cu obiecte avare, chiar dacă factura lor este puțin semnificativă sau deosebită de aceea a descoperirilor avare. Astfel, s-au trecut în catalogul descoperirilor vîrfuri de lance cu secțiune romboidală, (Aiud, Proștea Mare) sau topoare de luptă (de ex. Aiud, Rîmeț, Sebeș) care nu sînt proprii numai culturii avare dar se întîlnesc foarte frecvent în cimitirele din regiunea Aiudului. În schimb, aceeași formă de lance atestată la Bandu sau la Drăușeni într-un alt complex de factură deosebită nu mai poate fi atribuită culturii avare. Fibula de la Sarmizegetusa are o analogie perfectă în cimitirul avar de la Kiskörös, încît trebuie încadrată în această arie cu toată factura ei deosebită. Nu încape, pe de altă parte, vreo îndoială că tiparele de la Corund și Dumbrăveni sînt — prin factura lor —

¹ Mai recent s-a revenit asupra problemei cuturgurilor, încercînd să fie identificați pe baza ritului de incineratie; D. Csallány în *Arch. Ért.* LXXX (1953), p. 133—141.

² N. I. Merpert în *Kral. Soob.*, XXXVI (1951), p. 14—30.

³ J. Eisner, p. 404; cf. și articolul aceluiași autor din *Byzantinoslavica*, IX (1947), p. 45—54, care nu mi-a fost accesibil.

⁴ D. Csallány în *AA.*, II (1952), p. 249; cf. repertoriul impunător al acestor materiale, idem, *Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956.

avare, chiar dacă au fost găsite întâmplător. Astfel, descoperirile izolate constituie o categorie unde se poate deci soluționa numai de la caz la caz în ce măsură ele fac parte din antichitățile avare. Asemenea neajunsuri nu întâmpină inventarele funerare, unde anumite materiale arheologice bine conturate, ca scărițe, zăbale sau piese turnate asigură și pentru piese mai puțin semnificative poziția lor culturală¹. Pentru a evita echivocuri și pentru a da posibilitatea unui control al materialelor omise, se anexează catalogului descoperirilor o listă cu descoperirile contemporane din Transilvania care reprezintă de obicei o factură germanică târzie.

Unelte de producție nu sînt prea numeroase. Secerile au o lamă curbată (fig. 14/16) sau prelungită care se apropie prin forma ei de cea a unei coase mici (Teiuș)². Ele atestă practicarea agriculturii și nu sînt proprii exclusiv unei populații călărețe.

Amnarele sînt ustensile des întîlnite în mormintele perioadei prefeudale și în cimitirele avare³, iar în Transilvania sînt cunoscute din cimitirele de la Morești, Bandu și Vereșmort. În mormintele de la Gîmbaș s-au găsit trei exemplare avînd forma obișnuită cu capetele îndoite pe spatele muchiei de lovit (fig. 16/3,9,10). Ele sînt însoțite de bucăți de cremene necesare pentru producerea scînteilor.

Cuțitele, fiind purtate într-o teacă de lemn (fig. 15/11) au îndeplinit diferite funcțiuni și au servit și ca arme⁴. Ele sînt obiectele cele mai des întîlnite în morminte, atît în cele de bărbați cît și în cele de femei (fig. 10/3 ; 14/ 3,4,6,7,9,10,12,15 ; 15/11, 16/6). Ele au o muchie dreaptă arcuită către vîrf, ușor spre interior ; lama continuă la capătul ei în limba mînerului prins în lemn. Lama este relativ îngustă, iar lungimea ei variază între 6,5 — 13,5 cm.

Se cunosc găleți mici de la Gîmbaș și probabil și de la Cîmpia Turzii (fig. 11/5,7 ; 15/10), servind eventual, datorită dimensiunilor reduse, și ca cupe de băut. Ele apar des în cimitirele avare⁵.

Tot ca uneltele de producție trebuie considerate și tiparele de la Corund (fig. 13/6,7) și Dumbrăveni (fig. 13/8) folosite pentru presarea pieselor ornamentale aplicate pe centură sau pe harnașament. Corespunzător ritului funerar, aceste tipare au fost puse în mormînt alături de argintarul defunct ; astfel se explică depozitele unor asemenea tipare de la Gâtér unde au fost găsite chiar în mormînt precum și cele de la Adony și Felnac⁶. N-ar fi exclus ca piesele ardeleni cunoscute ca descoperiri izolate să provină de asemenea din morminte.

¹ Pentru a nu aglomera în mod inutil citarea analogiilor arheologice la discutarea materialului se fac trimiteri de obicei numai la lucrările lui J. Hampel și J. Eisner, amintite mai sus.

² Hampel, I, p. 107—108 ; Eisner, p. 402. Pentru analogii răsăritene, cf. P. A. Stepanov în *Krat. soob.*, XXXVIII (1951), p. 137, fig. 56/1. Seceri găsite împreună cu scărițe, zăbale, lănci de tip nomad, din împrejurimea Harkovului sînt atribuite de B. A. Ribakov rușilor din secolul VIII, v. *Sov. arh.*, XVII (1953), p. 102, fig. 26. Cf. I. V. Kuharenko în *Krat. soob.*, XLI, (1951), p. 99—108.

³ Hampel, I, p. 110—113 ; Eisner, p. 401.

⁴ Hampel, I, p. 92—98 ; Eisner, p. 401.

⁵ Hampel, I, p. 127—130 ; Eisner, p. 401—402.

⁶ N. Feltich în *Arch. Hung.*, I (1926), p. 62—63.

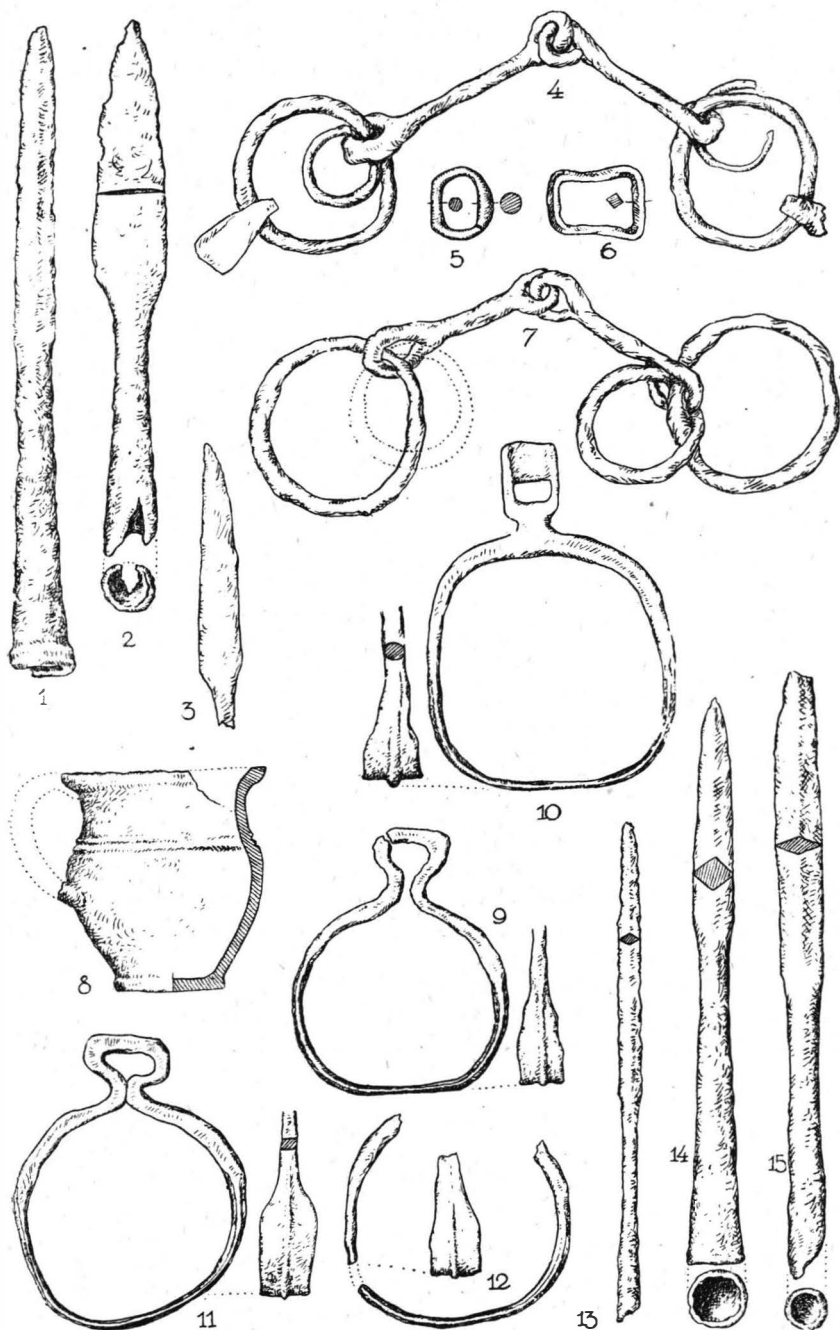

Fig. 10. — Aiud. Mormintul I : 1, 6, 7, 10, 11. Mormintul II : 3, 4, 9, 12, 14.
Mormintul III : 2, 5, 8, 15. Descoperire izolată, 13.

Armele constituie, împreună cu piesele de harnașament, un indiciu sigur pentru identificarea populației avară din Transilvania. În afară de sabia specifică cunoscută într-un singur exemplar, diferitele tipuri de lănci și sulițe sînt împreună cu topoarele de luptă, armele cele mai frecvente. Este interesant de relevat în materialul din Transilvania, lipsa vîrfurilor de săgeți și a plăcilor de os de la arcuri, cu toate că acestea, fără îndoială, au fost și aici cunoscute și folosite.

Săbiile nu sînt prea numeroase nici în alte cimitire dinafara Transilvaniei¹. Exemplarul de la Aiudul de Sus (fig. 17/3) are o lamă foarte puțin curbă, iar garda poartă caracteristicile vîrfuri triunghiulare bilaterale.

Vîrfurile de lance se împart în două categorii principale, prima avînd vîrfuri cu secțiune romboidală care în parte puteau să fi servit și ca sulițe, iar a doua avînd vîrfuri de forma obișnuită cu lamă lată. Vîrfurile cu secțiune romboidală sînt numeroase (fig. 9/12; 10/1,13,14,15; 14/1,2,14; 17/12; 18/5) și reprezintă un tip nomad de origine răsăriteană. Categoria a doua cu tășuri lărgite cuprinde forme comune fără caracteristici deosebite (fig. 9a/11; 10/2; 11/4; 17/2). O variantă aparține în cadrul acestei categorii o constituie însă vîrfurile de lance ajutate cu triunhuri și cerculețe și prevăzute cu un spin de fixare la gura tocului (fig. 9a/10; 14/13; 17/13) pentru care nu cunoaștem analogii în Răsărit, sau în materialul avar din Cîmpia panonică². Dată fiind această situație, se poate sublinia doar caracterul aparte al acestei forme, urmînd să se lămurească pe viitor originea ei.

Topoarele s-ar fi putut încadra și la uneltele de producție; se pare însă că ele au servit în primul rînd ca arme și numai în al doilea rînd ca unelte³. Dintre exemplarele din Transilvania, trei au fost găsite în moriminte (Cîmpia Turzii, Gîmbaș, Lopadea Nouă, fig. 9a/3; 11/6; 18/4), iar celelalte ca descoperiri izolate (fig. 17/5, 7,8; 18/10). Un element comun al formei lor îl reprezintă prelungirea muchiei care se termină uneori într-un buton, precum și întărirea găurii de înmînușare prin lărgirea corpului în jurul ei, formînd uneori aripi ascuțite. Se întrebuițează forme mai mari avînd o lungime pînă la 18 cm (fig. 17/5; 18/10), și altele mai mici, măsurînd în lungime pînă la 13 cm.

Piesele ce aparțin harnașamentului sînt obiectele cele mai caracteristice ale materialului discutat aici, ele indicînd o populație de origine răsăriteană care folosea pentru prima dată și scărițe de fier. Scărițele

¹ Hampel, I, p. 193—197; Eisner, p. 399. Pentru sabia avară lipsesc cercetări mai amănunțite, spre deosebire de spada avară contemporană. D. Csallány în *Folia Archaeologica*, I—II (1939), p. 163—169. Pentru forme răsăritene cf. V. Arendt în *Arch. Hung.*, XVI (1934), p. 48—68.

² G. Nagy în *Arch. Ért.*, XXXIII (1913), p. 270 presupunea pentru Gîmbaș, reîntrebuițarea unei lănci celtice. D. Csallány în *AA.* (II), 1952, p. 249 amintește „lances ornées d'entailles” caracteristice pentru cuturguri fără însă a preciza mai de aproape caracteristicile lor. O lance ajurată cu cerculețe și triunhuri a fost găsită în nordul Albaniei la Calaja Dalmaces împreună cu alte obiecte avînd afinități cu cultura Keszthely, Fr. Nopcsa, *Ujss. Mitt. Bosnien-Herzegowina*, XII (1912), p. 198, fig. 85.

³ Pentru analogii cf. Hampel, I, p. 84—88; Eisner, p. 401.

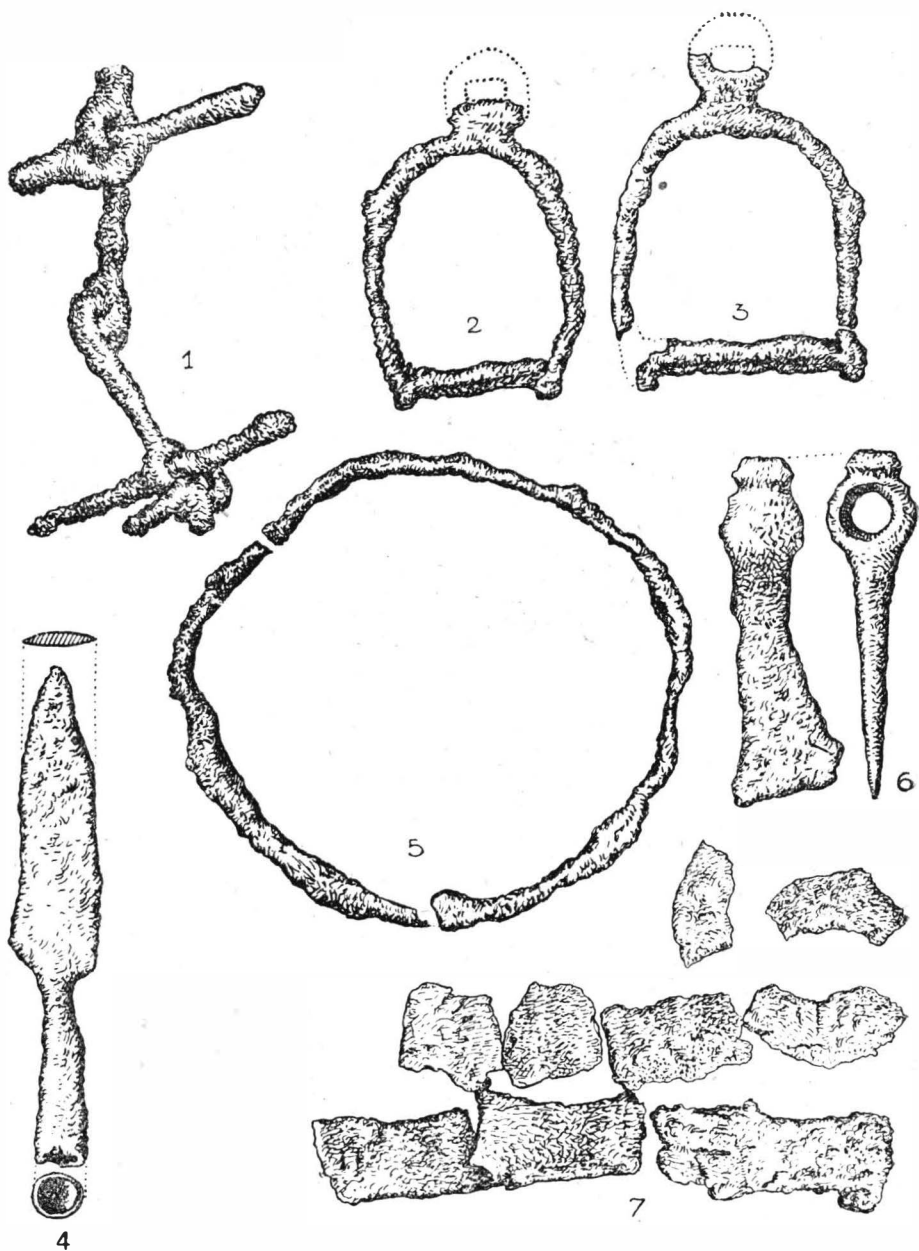

Fig. 11. — Cimpia Turzii. 1-7.

Fig. 12. — Cimipia Turzii. 1—12. Teiuș, 13—20.

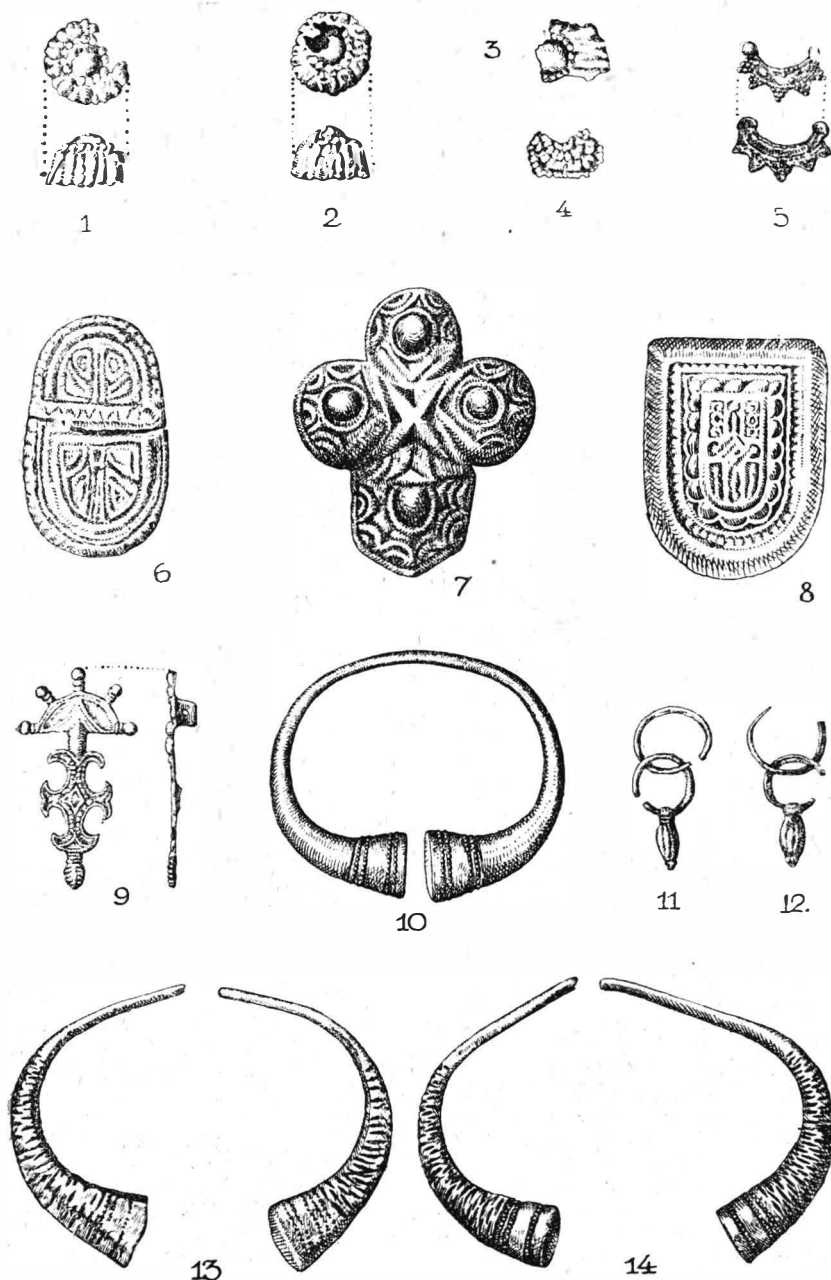

Fig. 13. — Bandu, 1—4. Proștea Mare, 5. Corund. 6—7. Dumbrăveni, 8. Sarmizegetusa, 9. Șura Mare, 10. Lopadea Nouă, 11, 12. Rupea, 13, 14.

— introduse în Europa de avari¹ aparțin mai multor tipuri² contemporane și au fost folosite împreună chiar la aceeași șa, ca de exemplu la Aiud. La prima variantă, ochiul avînd o formă patrulateră este despă țit de arc și lucrat separat (fig. 10/10). Această formă este răspîndită în Asia centrală pînă în China și eventual chiar originară de acolo³. La varianta a doua, arcul are o formă mai rotunjită, iar ochiul este lucrat prin îndoirea aceleiași bare din care este făcut și arcul scăriței. Această formă mai simplă se poate urmări de asemenea pînă în Siberia centrală⁴ fiind cel mai des întrebuițată în Transilvania (fig. 9a/1, 2; 10/9, 11, 12; 14/17, 18; 17/9; 19/2, 3). A treia variantă se apropie de tipul întii prin separarea ochiului de arcul scăriței, cu deosebirea că acesta nu are formă patrulateră ci este arcuit în partea superioară, iar placa orizontală, servind pentru sprijinul tălpii, este îndoită spre interior și trăsă în sus (18/1, 2, 6, 7).

Spre deosebire de scărițele care reprezintă în Europa o inovație introdusă de avari, zăbalele apar o dată cu domesticirea calului și sînt atestate începînd cu epoca bronzului⁵. Timpuriu apar și cele două tipuri principale al zăbalei, cu bare sau cu inele laterale, folosite deopotrivă în epoca avară⁶ și atestate amîndouă în mormintele din jurul Aiudului (fig. 9a/6; 10/4, 7; 11/1; 14/8; 17/6; 19/1). Mai trebuie subliniat că în Transilvania barele laterale ale zăbalelor sînt drepte și nu există exemplare la care ele să fie îndoite în formă de S.

Aplicele care se presau pe tiparele de la Corund (fig. 13/6, 7) și Dumbrăveni (fig. 13/8), precum și rozetele de la Bandu (fig. 13/1—3), eventual și unele dintre plăcile de la Teiuș (fig. 12/13—16) au împodobit curelele harnașamentului. Piesa cruciformă acoperă încrucișarea a două curele și reprezintă, față de exemplarele neornamentate împreună cu cele de la Găter și Felnac, una dintre cele mai bogat ornamentate aplici de acest gen⁷. Rozetele de la Bandu au fost aplicate pe curelele capului sau a.e. crupei calului⁸.

S-au amintit schimbările ce au intervenit în privința *pieselor de îmbrăcăminte* prin care fibulele cad tot mai mult în desuetudine, locul principal ocupîndu-l — sub influența populațiilor călărețe — centura

¹ Inventarele funerare ale populațiilor călărețe de pe teritoriul U.R.S.S. arată în secolele VIII—IX aceeași compoziție caracteristică independent de apartenența lor etnică sau culturală, cuprinzînd în primul rînd scărițe, zăbale, săbii, virfuri de lance de tip nomad, catarame, cuțite etc. Cf. V. Kiselev, *Древняя история южной Сибири*, Moscova, 1951, p. 271. urm. A. E. Alihova în *Krat. soob.* (XXIX (1949), p. 76—83; B. A. Ribakov, *ibidem* XXXV (1950), p. 3—17; N. I. Merpert, *ibidem*, XXXVI (1951), p. 24—30; P. F. Ișcerikov, *ibidem*, XLVII (1952), p. 78—85; V. F. Gening, *ibidem*, LII (1953), p. 87—98.

² Hampel, I, p. 218—234; Eisner, p. 402.

³ Cf. S. V. Kiselev, *op. cit.*, p. 301, fig. 22, p. 353, fig. 5, 6; L. A. Ebtihova în *Krat. soob.*, XXIII (1948), p. 40—44.

⁴ Kiselev, *op. cit.*, p. 321, fig. 9.

⁵ Cf. de exemplu A. Mozsolics în AA., III (1953), p. 69—111.

⁶ Hampel, I, p. 243—252; Eisner, p. 402.

⁷ Cf. N. Fettich în *Arch. Ért.*, XLIII (1929), p. 85, urm. Idem în *Arch. Hung.*, XVIII (1936), p. 92.

⁸ Vezi reconstituirea harnașamentului avar la Gy. László în *Arch. Hung.*, XXVII (1943), p. 68—70; D. Csallány, *Antik tanulmányok (Studii antice)*, I (1954), p. 117, susține pentru rozetele de la Bandu o influență directă bizantină.

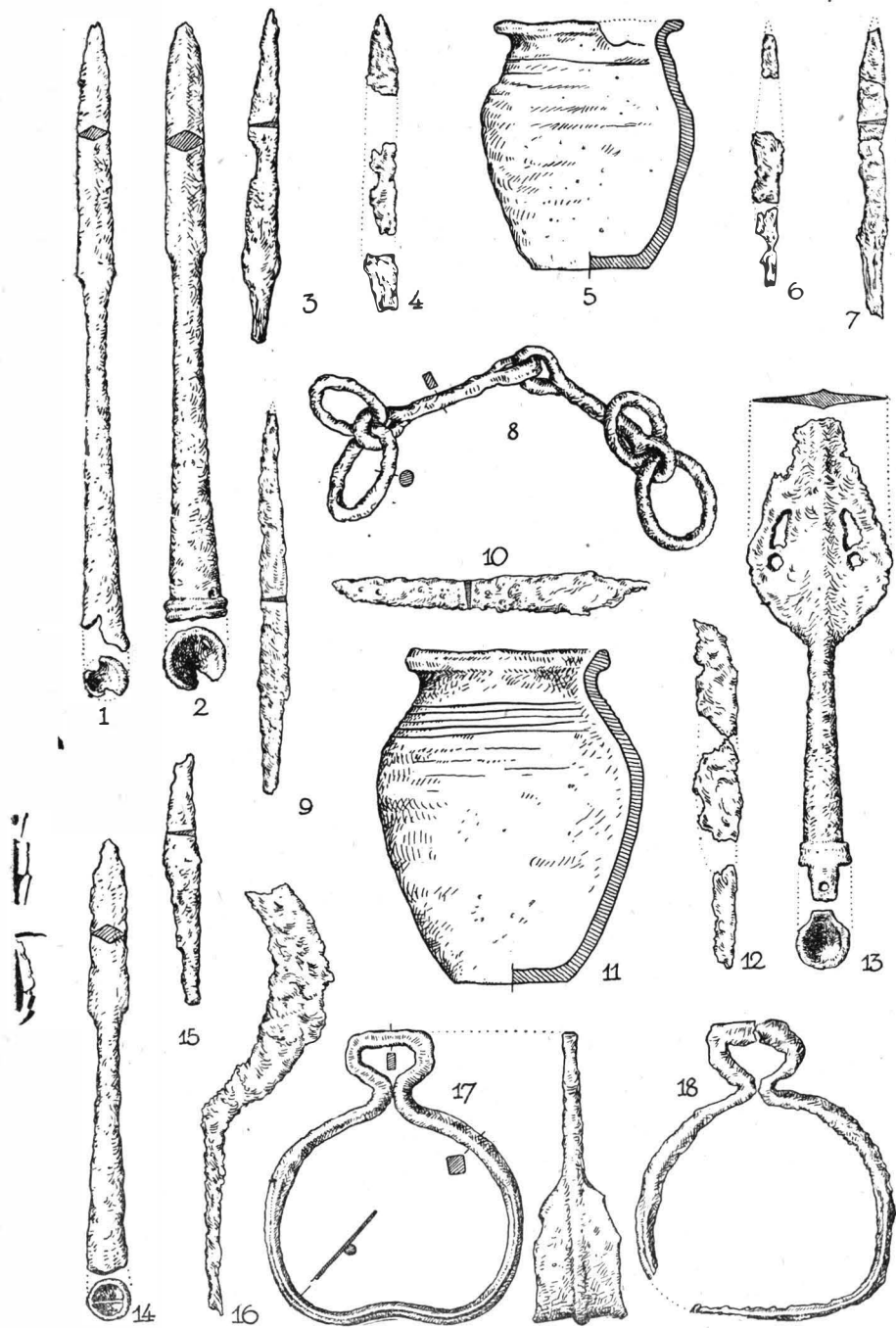

Fig. 14. — Gimbaș. Mormintul I: 1, 3. Mormintul II: 4. Mormintul V: 6, 16. Mormintul VII: 9. Mormintul VIII: 7. Mormintul IX: 2, 8, 13, 17, 18. Mormintul XI: 10. Mormintul XIII: 11. Mormintul XVII: 5, 14, 15.

ornamentată cu aplici și completată cu curele secundare ce atîrnă de ea¹. Tendința de împodobire se concentrează de aceea asupra centurii — ca piesă principală a îmbrăcămîntei; părțile ei metalice ca de exemplu limba curelei, plăcile cataramelor, pandantive și aplici sînt ornamentate în cele două tehnici specifice². Din asemenea garnituri fac parte cataramele, limba de centură și pandantivele de la Olimpia Turzii (fig. 12/6, 7, 9—11), Leșnic și cele de la Teiuș (fig. 12/17, 20) eventual și alte cîteva fragmente (fig. 12/13—16). O piesă nelipsită, chiar la centuri neîmpodobite, o constituie o cataramă simplă, patruleteră, de fier, care putea fi folosită în parte și pentru strîngerea curelii de șa (fig. 10/6; 16/1, 4, 5, 8, 11, 15; 18/3). Ca excepție, oglindind o influență mai veche, catarama are uneori o formă rotundă (fig. 10/5).

Nu lipsesc nici fibulele, reprezentînd însă aici o înrîurire străină sau o influență întîrziată a orizontului arheologic premergător. Pentru fibulele din mormintul III de la Gîmbaș (fig. 15/8, 9) al căror picior se termină într-un cap de om, s-a subliniat dependența lor de fibula de la Coșoveni și de celelalte variante ale acestui tip³. Tezaurul de la Coșoveni a fost datat în prima jumătate a secolului VII. Ținîndu-se seamă însă de ambianța în care au apărut fibulele dela Gîmbaș și de faptul că s-a accentuat și pentru Coșoveni posibilitatea unei încadrări mai tîrzie a tezaurului, fibulele de la Gîmbaș ar putea fi datate în a doua jumătate a secolului VII. Aceasta ar corespunde mai bine datării complexului din jurul Aiudului în întregimea lui. Pe cînd fibulele de la Gîmbaș sprijină o datare relativ timpurie, grupa obiectelor turnate de la Olimpia Turzii și Teiuș ar putea să dateze cimitirele în jurul anului 700 sau chiar pînă la începutul secolului VIII.

Fibula de la Sarmizegetusa (fig. 13/9) s-ar putea neglija, fiind o descoperire izolată, dacă n-ar avea o analogie perfectă într-un exemplar din cimitirul avar de la Kiskörös⁴. Ea se încadrează în aceleași legături culturale indicate și de fibulele de la Gîmbaș.

Spre deosebire de piese de centură și de fibule, alte obiecte ca brățări, cercei, inele și mărgelile îndeplinesc ca *podoabe* o funcțiune exclusiv ornamentală.

Fig. 15/8—9

¹ Cf. reconstituirea unor centuri pe baza pieselor de tip Martinovca la B. A. Ribakov în *Sov. arch.*, XVII (1953), p. 55—56 și reprezentarea centurilor pe statui de piatră din Siberia sudică și din Mongolia, S. V. Kiselev, *Материалы и исследования по археологии Сибири, Москва*, 1952, p. 72, urm. Reconstituiri de centuri avare la Gy. László în *Arch. Hung.*, XXXIV (1955), fig. 47, 60, 61, 64, 79, 80, 83.

² Hampel, I, p. 281—306; Eisner, p. 398.

³ I. Nestor-C. S. Nicolăiescu-Ploșor în *Germania*, XXII (1938), p. 33—41. Pentru fibulele de la Gîmbaș, B. Svoboda. *loc. cit.*, XLIV (1953), p. 107, presupune proveniența lor dintr-un atelier din Peninsula Balcanică, avînd însă totodată și relații cu anumite grupe germanice. O fibulă de tip Veřel de la Războieni-Cetate se află în Muz. Cluj; cf. *SCIV*, VI (1955), 672 (fig. 15/5) iar altele se cunosc din cadrul culturii mazuariene; C. Engel, *Germ. Erbe*, II (1937), p. 254, fig. 8; pentru fibula dela Szakályöreghegy v. *Arch. Ért.*, 3, V—VI (1944—1945), pl. 93/23, datată în secolul VII. Tot aici, pl. 93/14 o fibulă apropiindu-se de tipul Plenița. Piciorul unei fibule terminîndu-se într-un cap de om se află în Muz. Cluj, I, 1400.

⁴ T. Horváth în *Arch. Hung.*, XIX (1935), p. 97—98 și pl. XXIII, 3. Alte analogii la Pastârșcoie din Ucraina și în cadrul culturii mazuariene; cf. T. Horváth, *loc. cit.*, p. 97.

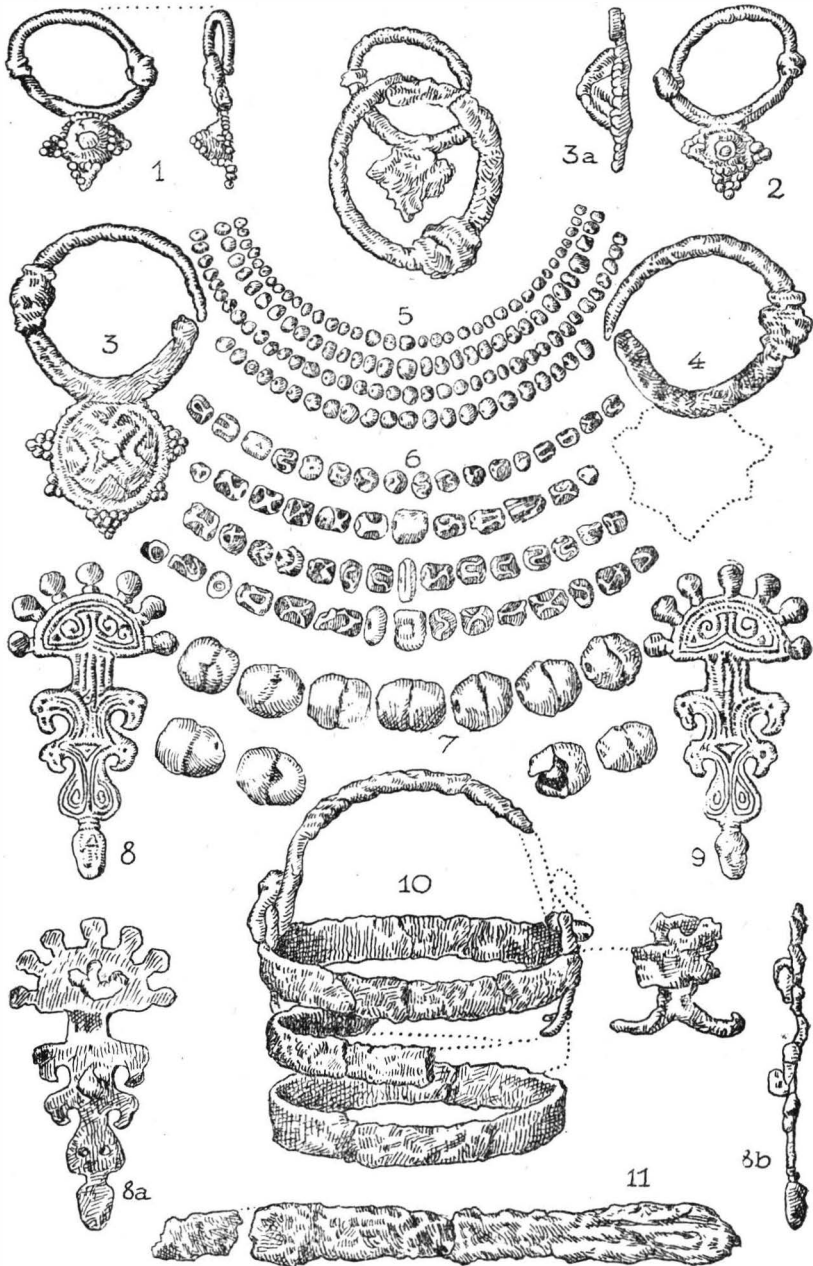

Fig. 15. — Gimbaș. Mormintul III.

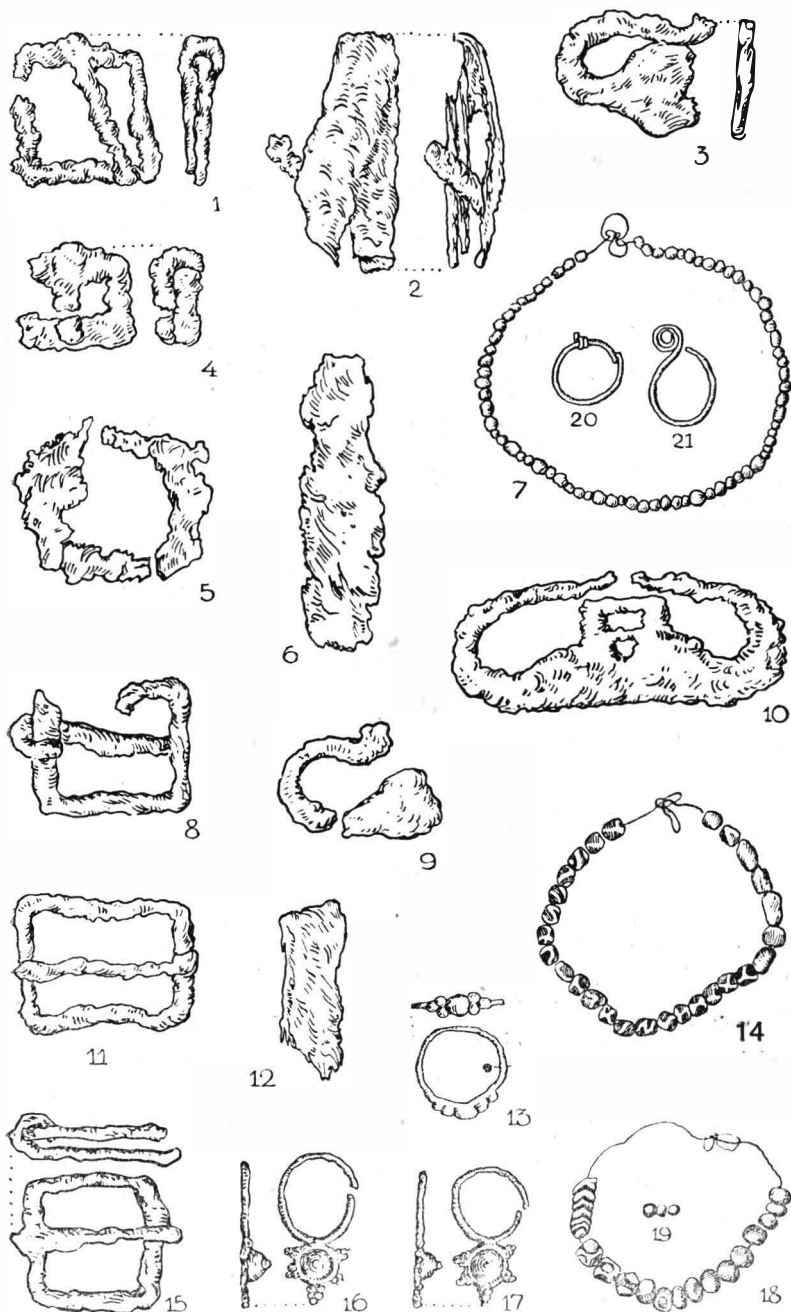

Fig. 16. — Gimbaș. Mormintul I : 1, 2, 3, 12. Mormintul II : 4. Mormintul IV : 5, 6. Mormintul VI : 7, 20, 21. Mormintul IX : 8. Mormintul XI : 10, 11, 13. Mormintul XIII : 14, 16—19. Mormintul XVII : 9, 15.

Brăţările de argint cu capete masive îngroşate, ornamentate cu nervuri paralele, de la Şura Mare (fig. 13/10) şi de la Rupea (fig. 13/13, 14) se deosebesc între ele doar prin stampilarea capetelor brăţărilor, întilnită la cele de la Rupea. Tipul neornamentat are o analogie apropiată la Keszthely, iar pentru ornamentarea capetelor cu stampile, brăţările cu capetele în formă de pilnie (Szentendre, Pécs, Oserkút) oferă analogii convingătoare¹. Aceeaşi tehnică de ornamentare este specifică şi pentru grupa Zalesie-Cadjavica, care prin descoperirea tezaurului de la Zemiansky-Vrbovok este datată prin monede bizantine în a doua jumătate a secolului VII². Pentru acest complex se accentuează originea lui slavă, încît şi brăţările din Transilvania ar putea fi mai degrabă apropiate de slavi şi dateate în a doua jumătate a secolului VII cu toate că apar în mediu şi în epoca avară.

În aria culturală de la Keszthely intră şi descoperirea de la Rodbav care, în afară de ornamentaţia brăţării³ şi a mărgelilor, nu conţine însă elemente databile sau specifice din punct de vedere al facturii lor culturale. Făcînd abstracţie de împrerurimile de la Keszthely nu cunoaştem în cultura materială avară asemenea brăţări, încît şi pentru exemplarul de la Rodbav este valabilă rezerva formulată mai sus în legătură cu brăţările de la Şura Mare şi Rupea.

Dintre cercei, cea mai frecventă şi totodată cea mai interesantă formă o reprezintă cerceii de tip bizantin cu butoni stelaţi sau cu partea inferioară semicirculară ornamentată cu granulaţiuni imitate prin turnare (fig. 12/2, 3, 18, 19; 13/5; 15/1—4; 16/16, 17). Spre deosebire de Transilvania unde ei se întilnesc destul de frecvent, în Ungaria sint destul de rari şi nici în cimitirul de la Devinska Nova Ves nu se găsesec într-un număr mai mare⁴.

Mulţimea şi varietatea formelor acestor cercei constituie, împreună cu virfurile de lance ajurate, o particularitate a centrului avar din Transilvania. La piesele de la Oşoveni şi Cadjavica, care se remarcă printr-o înaltă perfecţiune a execuţiei lor tehnice, granulara este compusă din

¹ Brăţara de la Keszthely, la Hampel, III, p. 173; 2; pentru brăţările cu capetele în formă de pilnie cf. Hampel, III, p. 264; 1—3; A. Marosi, *Muzeumi és könyvtári értesítő* (Bulletinul muzeelor şi bibliotecilor), II, 1908, p. 45, fig. 6, III, p. 1903, p. 104; A. Alföldi în *ESA*, IX (1934), p. 299, pl. III, 18 şi p. 300; K. Márki-Poll în *Arch. Ért.*, XLVII (1934), p. 56—64. Lucrarea lui O. Kleeman, *Die Kolbenarmringe in den Kulturbeziehungen der Völkerwanderungszeit, Jahresschrift f. mitteldeutsche Vorgeschichte*, 1951, p. 102—143, nu mi-a fost accesibilă.

² Cf. N. Feticch în *Arch. Hung.*, XXXI (1951), şi B. Svoboda, *loc. cit.*, XLIV (1953), p. 36—37, fig. 2, 3. *Ibidem*, p. 105 se accentuează caracterul, din punct de vedere tipologic, mai vechi al brăţărilor de la Rupea; D. Csallány în *Arch. Ért.*, LXXXI (1954), p. 204.

³ Hampel, p. 416; N. Feticch în *Arch. Hung.*, XXXI (1951), p. 168—170 şi pl. XXXIII—XXXVII. Feticch presupune pentru aceste motive reinvierea ornamentaţiei brăţărilor din tezaurul dacice de argint.

⁴ La Hampel, I, p. 350—377, un singur exemplar, fig. 999. Pentru alte citeva exemplare cf. A. Alföldi, *Utergang d. Römerherrschaft*, II, pl. XI, 7 (Veszprém); K. Márki-Foll în *Arch. Ért.*, XLVII (1934), p. 57, fig. 61 (Cserkút); A. Balogh în *Arch. Ért.*, 3, V—VI (1944—1945), pl. 96 (Esztergom). N. Feticch în *Arch. Hung.*, XXXI (1951), pl. 39; 5, 6 (împrerurimile de la Keszthely). La Eisner, pl. 32; 1, 5, numai două exemplare. Un fragment asemănător cerceilor mari de la Gîmbaş la Zemiansky Vrbovok; B. Svoboda, *loc. cit.*, XLIV (1953), p. 39, fig. 4, p. 102.

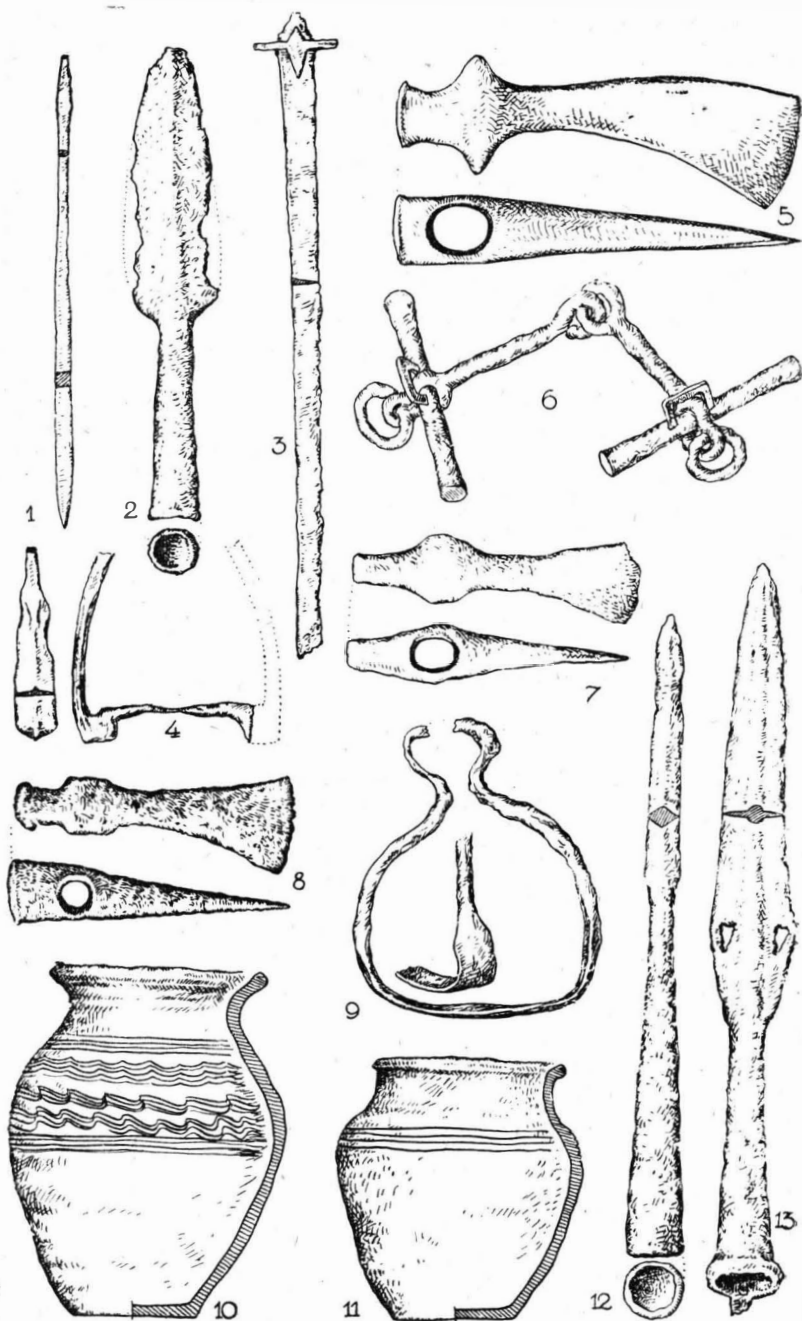

Fig. 17. — Aiudul de Sus : 1—4. Râmeț : 5. Teiuș : 6, 9, 10, 11, 13. Aiud : 7
Sebeș : 8. Proștea Mare : 12.

globule aplicate¹, pe cînd la exemplarele din Transilvania, chiar la cele mari de la Gîmbaş, părțile granulate sînt turnate. Primitivitatea procedului tehnic oferă și un indiciu cronologic în sensul că simplificării execuției tehnice îi corespunde o epocă mai tîrzie². Exemplarul de la Proștea Mare pare să fie de asemenea dintr-o epocă mai tîrzie datorită dimensiunilor lui reduse și calității materialului întrebuițat (a fost executat din bronz). În general însă, aceste podoabe fabricate în serii, cu posibilități de variațiuni tipologice relativ reduse, nu se pretează pentru diferențieri cronologice mai precise.

Cercelul sau inelul de păr din sîrmă de la Gîmbaş (fig. 16/21), cu un capăt răsucit în formă de spirală, înfățișează cel mai vechi prototip, din Transilvania, al inelelor de păr atît de larg răspîndite mai tîrziu³. O variantă a acestei forme la care se răsucește capătul sîrmei în forma unui con prelungit (fig. 12/5) este atestată și în alte morminte avare⁴.

O formă neîntrebuițată în Cîmpia panonică sînt cerceii simpli de care atîrnă o mărgea lunguiață de metal cu nervuri verticale (fig. 13/11, 12). Astfel de cercei se cunosc la Lopadea Nouă și la Teiuș și se leagă în mod genetic cu tipul obișnuit de cercei cu pandantive verticale⁵.

S-au mai găsit diferite inele simple folosite probabil ca cercei sau inele de păr (fig. 12/4, 8, 12; 16/20).

Dintre inele purtate la deget, se cunoaște un singur exemplar de potin, care are un buton central flancat de cîte trei proeminențe mai mici (fig. 16/13)⁶.

Mărgelele sînt de obicei lucrate din pastă și au forme deosebite. Formele lor caracteristice le întîlnim în cimitirul de la Gîmbaş. Tipurile cele mai obișnuite sînt mărgelele galbene, mici, de mărimea unor boabe de mei (fig. 15/5; 16/7, 19) sau altele ceva mai mari, negre ori cu vine negre (fig. 15/6; 16/14, 18). Mărgelele galbene de la Rodbav cu ochiuri albe proeminente sînt de asemenea specifice acestei epoci (fig. 18/14, 15). În Transilvania lipsesc însă acele mărgele caracteristice, în formă de sîmbure de pepeni, perforate orizontal⁷.

¹ I. Nestor-C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *loc. cit.*, p. 40 și pl. VIII; A. Alföldi în *ESA*, IX (1934), p. 300; N. Fettich, *op. cit.*, p. 116 și pl. X; 6, 7; lucrarea lui Vinski Zdenko, *Ohrenhänge mit sternförmigem Ansatzstück und ihre Beziehungen zu den Trägern des Silberfunes von Čadjavica în Kroatien, Starohravastka prosvjeta*, 1952, p. 29—56, nu mi-a fost accesibilă.

² B. Svoboda, *loc. cit.*, p. 102, 108.

³ Alte două exemplare de aceeași factură s-au găsit în cimitirul de la Vereșmort, M. Roska în *Germania*, XVIII (1934), p. 126, fig. 3; 1, 4. Cf. și P. Reinecke, *ibidem*, p. 218—219.

⁴ Hampel, I, p. 439.

⁵ *Ibidem*, p. 349, 354.

⁶ O analogie la A. N. Bernștam în *Krat. soob.*, XXVIII, 1949, p. 59, fig. 5, datată însă mai devreme.

⁷ Se mai pot aminti mărgele dintr-o pastă neagră, avînd o formă neregulată, fiind netezite și brăzdate pe o latură; folosite încă în epoca romană, ele sînt atestate și în mormintele acestei epoci; cf. Hampel, I, p. 464—465. În Transilvania nu apar împreună cu obiectele avare, ci ca descoperiri izolate la Tihău, r. Jibou (3 bucăți, Muz. Cluj, nr. inv. I, 8147—8149), Turda (Muz. Cluj, nr. inv., II, 6164) și la Alba Iulia (Partos) (Muz. Cluj, nr. inv. 5892). După locurile de descoperire este probabil ca ele să dateze dintr-o epocă anterioară. Informația de la M. Rusu.

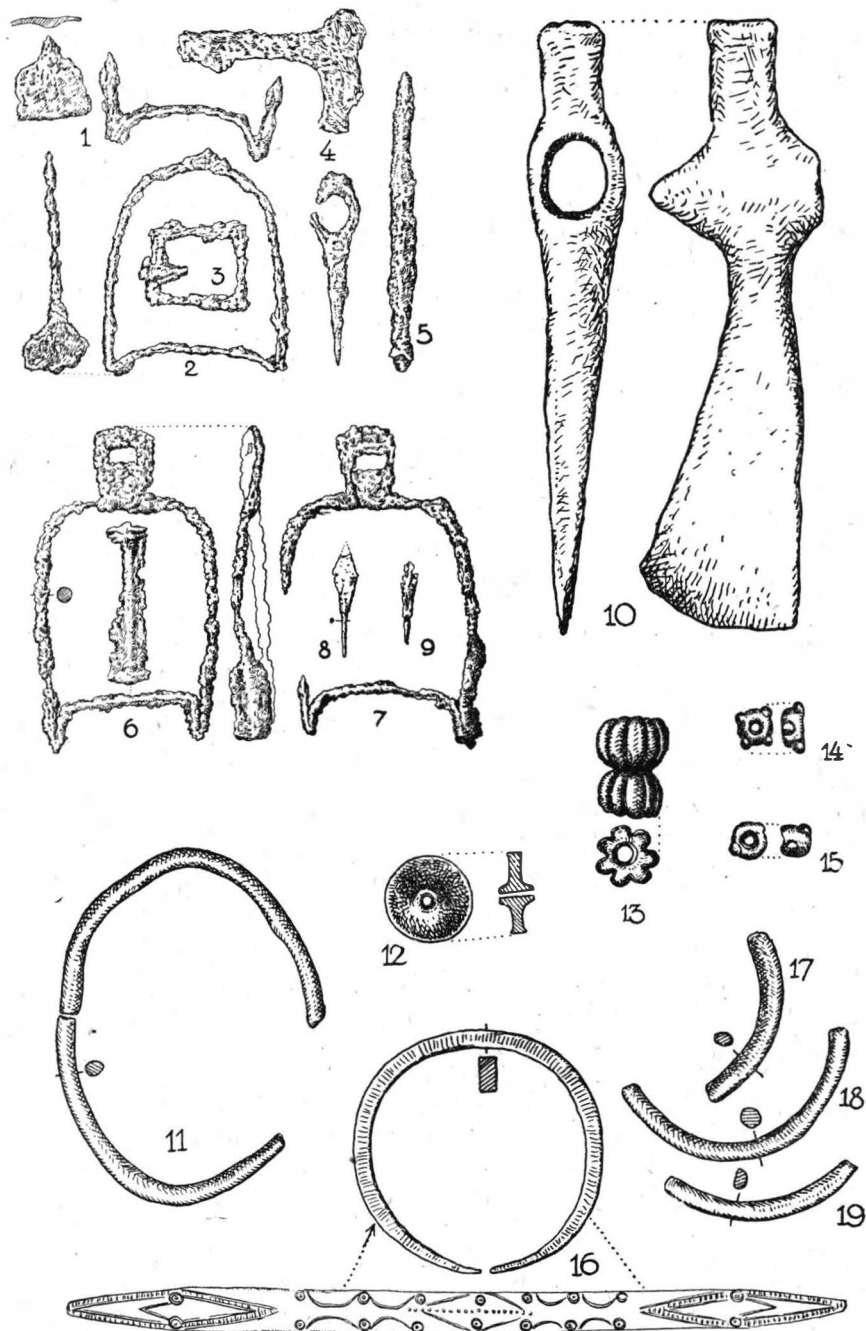

Fig. 18. — Lopadea Nouă: 1-5. Heria: 6-9. Rîmeș: 10. Rodbav: 11-19.

Încercarea de a se deosebi la *ceramică* o variantă specifică grupului avar pare să fie prematură, dat fiind faptul că materialul ceramic din această epocă, în Transilvania, nu este prea numeros sau precis datat. Există unele forme, ca de exemplu ploști mici pentru care s-a susținut caracterul lor specific avar¹.

În general materialul prezintă însă trăsăturile caracteristice ale ceramicii slave și de aceea problemele ceramicii „avare” ar trebui discutate

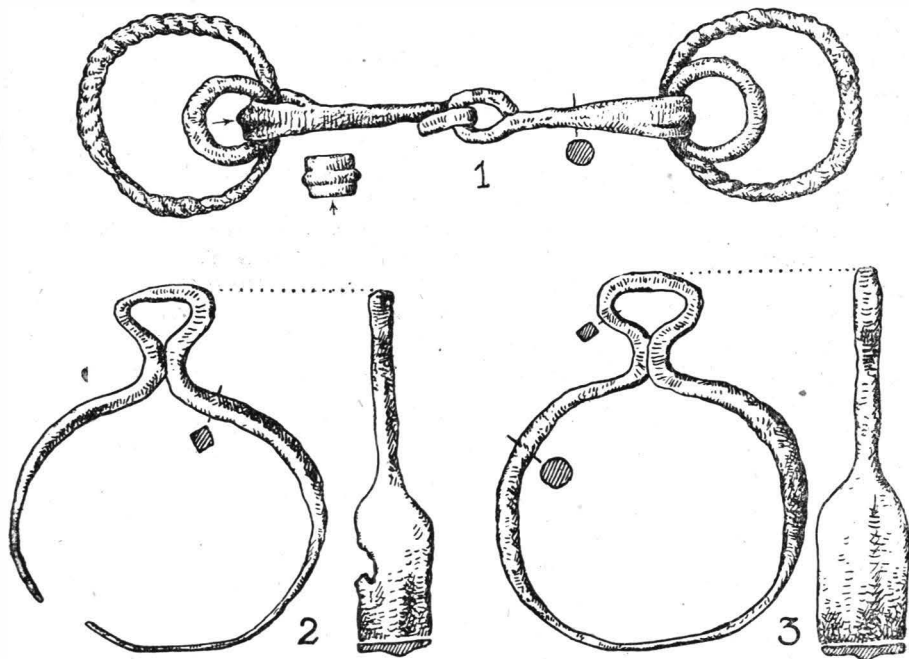

Fig. 19. — Stremf. Inventarul unui mormint avar.

în legătură cu descoperirile ceramice contemporane din Transilvania în totalitatea lor². Produsele lor ceramice sînt preluate de la populația sedentară a regiunii respective, fenomen cunoscut și la alte populații călărețe. De aceea este un fenomen firesc ca și în Transilvania, vasele să nu constituie un element propriu culturii materiale avare, ci să arate o factură slavă. Avarii, locuind în corturi, n-au avut așezări stabile. De aceea așezarea de la Sfintu Gheorghe de lângă Cipău, (r. Luduș), de exemplu, care datează probabil din această epocă, a fost locuită de o populație neavară³.

¹ D. Csallány în *Dolq.*, XVI (1940), p. 125—127; cf. K. Horedt în *SCIV*, II (1954), p. 212—213.

² Cf. K. Horedt, *loc. cit.*, p. 189—218.

³ Cf. *SCIV*, VI (1955), p. 661—662.

În mod teoretic trebuie să admitem trei componente principale care profilează structura ceramicii acestei epoci în Transilvania. Prima categorie ar fi ceramica cenușie locală întrebuințată aproape exclusiv în secolul VI în Transilvania (vezi Morești) și continuată în secolul VII în cimitirul de la Bandu, atestată, se pare, și într-un mormînt avar de la Aiud (fig. 10/8). Ea se menține la Blindiana pînă în secolul IX. În al doilea rînd va trebui să se țină seama de ceramica roșie care începe să reprezinte în această fază trăsăturile caracteristice ale ceramicii slave. Această variantă se întîlnește și în mormintele avar de din Transilvania (fig. 14/5, 11; 17/10, 11). Se poate pune întrebarea, în ce măsură aceste vase reprezintă o factură locală sau dacă ele sînt influențate de ceramica mormintelor avar de din Panonia. În legătură cu intensificarea pătrunderii slavilor în Transilvania va trebui să ne așteptăm de asemenea la manifestarea unei ceramicii deosebite de celelalte două componente și prezentînd legături extracarpaticе. La Sf. Gheorghe — Cipău și la Morești există de fapt o categorie de ceramică, care nu se poate explica din rădăcini locale. Aceste trei componente nu sînt identificate și separate cu precizia necesară în starea actuală a cercetărilor, dar există indicii care să justifice presupunerea lor.

Circulația monetară. Față de numărul total al descoperirilor arheologice din secolul VII, cele opt descoperiri monetare constituie doar o fracțiune mică, care arată că în acest interval de timp monedele îndeplinesc, în cadrul economiei naturale de atunci, numai într-o măsură foarte redusă, funcțiunea economică ca mijloc de schimb, ele fiind tezurizate în primul rînd pentru valoarea lor metalică întocmai ca alte tezaure sau podoabe. Este interesant de relevat că pentru mai multe dintre exemplarele din Transilvania se semnalează faptul că ar fi imitații după originale bizantine (nr. 2, 4, 5)¹.

Între descoperirile monetare, tezaurul de la Firtușu ocupă un loc aparte prin amploarea și locul lui de descoperire. Monedele sînt puțin sau de loc folosite, ceea ce arată că n-au intrat în circulație, ci reprezintă un stoc al numeroaselor subsidii plătite din partea Bizanțului diferitelor populații de la Dunărea de jos și de mijloc, deoarece nu se putea achiziționa pe cale particulară, chiar în decursul mai multor generații, o cantitate atît de considerabilă de solidi. În epoca îngropării lui, tezaurul trebuie să fi aparținut unui grup de avari sau unei populații aliate sau supuse lor, foarte probabil gepizilor, care în urma slăbirii puterii lor și a înfrîngerilor suferite și-au îngropat averea comună într-o regiune de refugiu pe platoul prăpăstios al Firtușului. Tiparele de la Corund, descoperite la poalele Firtușului, dau, prin factura lor, un indiciu asupra proprietarilor acestui tezaur, iar între îngroparea monedelor de la Firtușu și de la Vădaș din valea Nirajului — cu toate rezervele ce trebuie formulate în privința acestuia, — și încetarea cimitirului de la Bandu trebuie să existe un raport de cauzalitate. Probabil nu greșim dacă presupunem că fenomenele amintite reflectă o schimbare a situației politice în Transil-

¹ În alte regiuni se remarcă de asemenea în această epocă, imitarea monedelor bizantine, de exemplu în Austria unde pătrund imitații longobarde. M. Hell în WPZ, XIX (1932), p. 186; Fr. Jantsch în MAGW, LXVIII (1938), p. 345.

vania datorită ridicării slavilor. Astfel, înlăturarea supremației avarilor și a populațiilor aliate cu ei, și instaurarea stăpînirii slave pentru timp de mai multe secole, avînd ca urmare slavizarea profundă a acestor regiuni, se întîmplă probabil către sfîrșitul primei jumătăți a secolului VII, în timpul îngropării tezaurului de la Firtușu. Ultima monedă din tezaur nu trebuie să indice necondiționat și data îngropării, ci poate să marcheze doar încetarea subsidiilor plătite din partea Bizanțului în urma înfringerii suferite de oastea avară sub zidurile Constantinopolului. Intervalul de timp între ultima monedă și data îngropării nu poate să fi fost însă prea mare, deoarece pe la 680 încetează în general circulația monedelor bizantine în nordul Dunării¹. Cu atît mai interesantă, chiar surprinzătoare, este apariția a două descoperiri monetare ce trec peste această limită cronologică și datînd chiar din secolul VIII. Fiind publicate în mod științific nu se poate pune la îndoială exactitatea indicației locului de descoperire. Trebuie subliniat însă că cele două monede de la Mediaș și Voila provin din regiuni lipsite de alte descoperiri arheologice contemporane.

Cronologia descoperirilor avare din Transilvania. Mai sus s-au expus concluziile privitoare la datarea descoperirilor avare și s-au subliniat greutățile pe care le întîmpină încă lămurirea problemelor cronologice legate de aceste materiale. Luînd ca bază de plecare schema cronologică propusă pentru cultura materială avară din Cîmpia panonică și coroborînd-o cu realitățile arheologice din Transilvania, se constată, pe baza unor criterii interne, posibilitatea aplicării ei pentru datarea descoperirilor avare din Transilvania. Ultimul orizont arheologic sigur datat în Ardeal și premergător celui avar, îl reprezintă cimitirele de la Vereșmort și Bandu din prima jumătate a secolului VII. Această datare rezultă la Vereșmort între altele, din existența pieselor ornamentale din fier, încrustate cu argint, din forma cataramelor și limbilor de centură, din lipsa fibulelor ș.a.m.d. Cimitirul de la Bandu datează de asemenea din prima jumătate a secolului VII, după cum arată un inel și unele plăci de argint ornamentate în stil animalier II, plăcile triunghiulare de fixare ale cataramelor, un cercel cu globule și rozetele și plăcile ornamentale presate din lamă de metal. Chiar dacă s-ar contesta valabilitatea acestor criterii, datarea aproximativă a celor două cimitire se află în opoziție cu cimitirul de la Morești „Hulă”, care pe baza fibulelor digitate turnate, aparține secolului VI și arată o factură deosebită de cea a celor două cimitire amintite. Acestea pot servi ca puncte de plecare pentru încadrarea celor două categorii de materiale avare din Transilvania, chiar ignorînd deocamdată, concluziile stabilite în general pentru datarea lor. Rozetele de la Bandu provin din

¹ D. Csallány în AA., II (1952), p. 235—250. Aici se explică încetarea circulației monedelor bizantine în nordul Dunării prin așezarea bulgarilor în Moesia. Trebuie subliniat însă și rolul cuceririlor arabe în urma cărora se întrerupe, pe la 650, posibilitatea procurării aurului din țările mărginașe cu Egiptul și cu părțile răsăritene ale imperiului bizantin. Cf. *Byzant. Zeitschr.*, XLII (1941—1942), p. 328. Mai recent, G. Fehér în AA, V (1954), p. 55—59 explică lipsa monedelor bizantine pe teritoriul avar după așezarea bulgarilor în sudul Dunării prin încetarea plății subsidiilor bizantine către avari. Cf. discutarea problemei circulației monedelor bizantine între a doua jumătate a secolului VII și prima jumătate a secolului X la I. Dimian în *Studii și cercetări de numismatică*, I (1957), p. 204, urm.

morminte periferice și datează dintr-o fază mai târzie a cimitirului. De asemenea admițându-se o conexiune cauzală între tiparele de la Oorund și data finală a tezaurului monetar de la Firtușu, acesta ar data piesele de la Oorund, tot către sfârșitul primei jumătăți a secolului VII. Oele două descoperiri de la Bandu și Corund datează deci piesele presate în Transilvania, aproximativ către sfârșitul primei jumătăți a secolului VII cu un interval de timp corespunzător în sus și în jos. Această încadrare se acoperă în linii mari, cu ceea ce se stabilise în general pentru această categorie de descoperiri.

Cimitirul de la Vereșmort se află pe teritoriul centrului avar din valea Mureșului în imediata vecinătate a cimitirului de la Gîmbaș. Totuși nu există la Vereșmort arme sau piese caracteristice de harnașament corespunzătoare celor de la Gîmbaș. Contemporaneitatea sau un contact nemijlocit între cele două cimitire, ar trebui să se reflecte și în influențe reciproce în ceea ce privește inventarul. Această constatare este valabilă și pentru Bandu unde de asemenea lipsesc elemente de legătură cu grupul avar din jurul Aiudului. Putem să conchidem de aici, că centrul avar din jurul Aiudului începe, probabil, abia după ce încetează cimitirele de la Bandu și Vereșmort și datează cel mai devreme din a doua jumătate a secolului VII. Analiza descoperirilor avare din Transilvania nu permite deocamdată să precizăm limitele cronologice inferioare ale acestui complex. Ghidindu-ne după cronologia culturii materiale propusă pentru Cîmpia panonică, după care piesele turnate de bronz nu încep înaintea sfârșitului secolului VII, nici centrul avar din valea Mureșului n-ar putea să înceapă înaintea acestei date. În mormîntul cu cal de la Teiuș obiectele turnate sînt asociate cu plăci ornamentale presate, ceea ce face să atribuim cimitirul fazei de tranziție dintre 680 și 720. Nici fibulele din mormîntul III de la Gîmbaș nu permit să ne îndepărtăm prea mult de a doua jumătate a secolului VII.

În privința datării descoperirilor avare din Transilvania, se poate deci admite în concluzie, că obiectele presate datează aproximativ de la sfârșitul primei jumătăți a secolului VII, iar centrul avar din valea Mureșului se încadrează în faza de tranziție din jurul anului 700, continuînd eventual prin mormintele cu piese turnate și la începutul secolului VIII. Nu se poate preciza încă dacă este vorba de două fenomene izolate și nelegate între ele. Prin corectarea datărilor propuse cu cîteva decenii, cele două complexe avare ar putea să se atingă în a doua jumătate a secolului VII.

★

Urmărind poziția și răspîndirea descoperirilor avare sau de factură avară în Transilvania, ele se împart prin compoziția, densitatea și datarea lor în două grupe.

Locuirea regiunii lingă cotul Oltului între Hoghiz și Rupea este indicată de unele descoperiri monetare și de o brățară de argint la care se mai adaugă mormîntul de la Drăușeni de o altă factură, dar care datează de asemenea din prima jumătate a secolului VII. Mormintele tîrzii din cimitirul de la Bandu se leagă, probabil prin valea Nirajului, cu descoperirile de la Firtușu, Corund și eventual cu cele de la Vădaș. Unele descopere-

riri izolate, ca cele de la Dumbrăveni, Mediaș și Proștea Mare, indică frecventarea văii Tîrnavei Mari în această epocă, pe cînd brățara de la Șura Mare, moneda de la Voila și mormîntul de la Rodbav ilustrează locuirea unor regiuni din sudul Transilvaniei, depărtate de principalele văi de comunicație. În aceste descoperiri, de obicei izolate, predomină piesele presate și lipsesc piesele caracteristice de harnașament ca zăbale și scărițe, de aceea valorificarea lor istorică nu se poate face decît numai într-o măsură redusă.

Spre deosebire de aceste materiale înșirate, densitatea și caracterul unitar al descoperirilor din valea Mureșului, întîlnite pe un teritoriu restrîns între Cîmpia Turzii și Teiuș, delimitează prin cimitire, morminte sau descoperiri izolate un centru cultural de stăpînire de o incontestabilă valoare istorică. La unitatea culturală a materialului se adaugă asemănarea poziției cimitirelor ce indică locurile de staționare ale avarilor care, din cauza lipsei unor construcții stabile, în urma întrebuițării corturilor, nu se mai pot identifica. În patru cazuri (Aiud, Cîmpia Turzii, Gîmbaș, Teiuș) cimitirele sînt așezate pe prima terasă a Mureșului sau a Arieșului, ocupînd platouri întinse, prielnice pentru pășunatul și adăpostirea turmelor. Alte locuiri sînt așezate la o distanță de cîțiva kilometri de valea Mureșului (Aiudul de Sus, Heria, Lopadea Nouă, Stremț) încadrîndu-se însă din punct de vedere geografic în unitatea teritorială a aceluiași centru. Acesta se deosebește, prin factura și compoziția specifică a materialelor arheologice, de descoperirile din restul Transilvaniei. Pe cînd aici se întîlnesc obiecte presate din lamă de metal și tipare pentru confecționarea lor, acestea lipsesc în valea Mureșului unde piesele turnate sau de harnașament formează o trăsătură caracteristică a inventarului.

N-ar fi exclus ca închegarea zonei centrale de locuire avară în Transilvania să se datorească existenței salinelor de la Uioara și Turda, localități situate pe teritoriul centrului de descoperiri avar. Lipsind în Cîmpia panonică zăcăminte de sare, avarii erau nevoiți pentru a-și procura această materie, indispensabilă hranei omului, și pentru asigurarea transportului ei pe valea Mureșului, să ocupe regiunea unde se făcea exploatarea sării. În cazul că s-ar adevăra această observație, ea ar putea să constituie un indiciu valoros pentru exploatarea sării în Transilvania într-o țază a perioadei prefeudale premergătoare perioadei cînd, prin știri păstrate în cronică și mai tîrziu prin documente, este atestată exploatarea sării începînd cu secolul IX.

Se pune problema, în care măsură deosebirea în răspîndirea geografică a materialelor, corespunzînd de asemenea unei diferențieri de factură și de timp, reprezintă o particularitate a materialului avar din Transilvania. Ar putea să pară prematură compararea celor cîteva cimitire și descoperiri ale grupului transilvănean cu cultura materială avară în totalitatea ei. În privința pieselor presate, acestea nu se deosebesc prin factura lor de descoperirile asemănătoare din altă parte. Cimitirele și descoperirile din valea Mureșului arată însă anumite elemente specifice care trebuie menționate, chiar dacă am renunța să tragem concluzii mai ample dintr-o asemenea observație. Prezența vîrfurilor de lănci ajurate și a cerceilor de tip bizantin cu butoni stelați, constituie fenomene care

imprimă grupului ardelean o notă specifică. Aceste particularități nu sînt însă suficiente pentru a le valorifica în interpretarea etnică a complexului așa încît să poată fi pus la îndoială caracterul avar al descoperirilor. O asemenea încercare s-ar putea face numai pe un plan mai vast, reexaminînd dacă cultura materială de factură avară se acoperă în întregime ei, din punct de vedere etnic, cu avarii. Mulțimea cimitirelor cu sute și mii de morminte dintr-o epocă redusă de două pînă la trei secole și lipsa materialelor contemporane slave ridică aproape involuntar întrebarea dacă factura identică a mormintelor nu cuprinde o etnicitate deosebită. De asemenea se pune problema dacă numărul inventarelor funerare nu este prea mare și dacă aria de răspîndire nu este prea întinsă pentru o populație călăreață care în general nu este prea numeroasă. Se amintesc aici aceste rezerve, fără să existe însă posibilitatea să se dea un răspuns mai categoric. În împrejurimea orașului Bratislava, unde din punct de vedere istoric și etnic ar fi date condițiunile pentru interpretarea antichităților avare ca slave, conducătorul săpăturilor de la cimitirul de la Devinska Nova Ves adoptă totuși o atitudine precaută, renunțînd la concluzii tranșante care ar forța realitățile arheologice. El scoate în evidență și accentuează importanța elementului slav și conviețuirea lui cu avarii, dar nu contestă caracterul propriu-zis avar al obiectelor de tip Keszthely. De aceea și în Transilvania, cu un material arheologic cu mult mai sărac, nu este indicat să se abandoneze deocamdată interpretarea obișnuită a descoperirilor discutate aici, ca fiind avare.

În lumina rezervelor amintite privitoare la încadrarea cronologică și la atribuirea etnică, concluziile istorice ce se degajează din materialul prezentat nu se conturează atît de precis cum ar fi de dorit. Totuși, un rezultat pozitiv îl constituie faptul că materialele amintite atestă prezența avarilor în Transilvania, îndeosebi prin centrul din valea Mureșului. De asemenea descoperirile avare permit acum discutarea evenimentelor istorice din cursul secolului VII și eventual de la începutul secolului VIII —lipsite de informații literare—pe baza unui material arheologic concret în locul unor supoziții vagi și generale, chiar dacă acest material permite deocamdată mai mult ridicarea unor probleme decît soluționarea lor.

În lumina materialelor arheologice, desfășurarea evenimentelor istorice din Transilvania se prezintă în felul următor: orizontul arheologic mai vechi, din prima jumătate a secolului VII, reprezentat prin cimitirele de la Vereșmort și Bandu, se termină aproximativ pe la 650. În parte contemporan și în unele locuri chiar amestecat cu el, se manifestă anumite elemente de factură avară, aparținînd grupului obiectelor presate răsfirate în diferite regiuni ale Transilvaniei. Tezaurul de la Firtușu constituie, prin compoziția și bogăția lui, subsidii bizantine sau prăzi de război achiziționate în sudul Dunării într-o epocă mai veche și trebuie pus în legătură probabil cu gepizii. Îngroparea lui aproximativ contemporană cu încetarea celor două cimitire indică o schimbare profundă a situației politice în Transilvania. Noile forțe care se manifestă acum nu pot să fie decît cele ale slavilor, care iau locul avarilor, intrați în această epocă, din motivele expuse mai sus, într-o fază de slăbire simțitoare a puterii lor.

Deocamdată nu se poate preciza dacă elementele avare din Transilvania dispar în legătură cu aceste evenimente sau dacă ele se mențin în a doua jumătate a secolului VII și se leagă cu grupul avar care reprezintă un centru de stăpînire în jurul Aiudului pe la anul 700. Este însă mai probabil ca acest centru, pe un teritoriu restrîns și cu un inventar bine conturat, să indice mai degrabă o infiltrație ulterioară, pătrunsă din Cîmpia panonică în Transilvania prin valea Mureșului pentru a asigura procurarea sării din salinele învecinate. Din cauza lipsei unor criterii mai sigure, de asemenea nu se poate preciza pînă cînd se menține acest nucleu avar în cursul secolului VIII și care sînt împrejurările care au dus la desființarea și dispariția lui.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. *Aiud* (Nagyenyed), r. Aiud, reg. Cluj.

Muz. Aiud.

După indicațiile inventarului scris de M. Roska, s-au găsit trei morminte pe teritoriul Școlii de viticultură lîngă strada Teiușului.

Mormîntul I.

1. Zăbală de fier compusă din două inele de frîu, care atîrnă de două bare legate între ele prin urechi. De urechea exterioară a unei bare este legat un al doilea inel mai mic. Lg. totală 31 cm. Dm. inelelor exterioare 8,2 cm (nr. inv. 5347, fig. 10/7).

2. Scăriță de fier de formă circulară neregulată, lucrată dintr-o singură bucată din care este formată și urechea prin îndoirea corespunzătoare a barei. I. 13,7 cm. Dm. 10,5 cm (nr. inv. 5348, fig. 10/11).

3. Scăriță de fier, de formă pătrată cu colțuri rotunjite, bara orizontală purtînd o nervură mediană în exterior. Urechea este separată de arcul scăriței, avînd o formă lunguiată. În același mormînt s-au întîlnit deci, scărițe reprezentînd tipuri deosebite. I. totală 15,8 cm. L. 11,3 cm. I. urechii 3,8 cm. (nr. inv. 5349, fig. 10/10).

4. Lance de fier la care tubul de înmănușare se prelungește într-un vîrf fără aripi, avînd o secțiune romboidală. Lg. totală 29 cm. Lg. tocului 14,5 cm. Dm. lui 2,8 cm. L. vîrfului 2 cm. Gr. tocului 0,8 cm. (nr. inv. 5350, fig. 10/1).

5. Cataramă de fier. Rama are o formă pătrată alungită avînd pe latura exterioară colțuri evazate. Acul lipsește. Lg. 4,7 cm. L. 3,5 cm (nr. inv. 5352, fig. 10/6).

6. Oase de cal (nr. inv. 5351).

Mormîntul II.

1. Zăbală de fier compusă din două bare legate între ele prin belciuge. De capetele lor exterioare este fixat cîte un inel mai mare și unul mai mic. Peste inelele mai mari este îndoită cîte o placă romboidală alungită. Unul dintre inelele mai mici se păstrează doar fragmentar. Lg. totală 30 cm. Dm. inelelor mari 7,5 cm (nr. inv. 5353, 5353 a, fig. 10/4).

2. Scăriță de fier, lucrată într-o singură bucată a cărei ureche este formată prin îndoirea barelor care însă nu se ating la încheierea urechii.

Arcul are o formă rotundă, făcînd abstracție de placa pentru fixarea piciorului. I. 12,2 cm. Dm. 10 cm (nr. inv. 5354, fig. 10/9).

3. Scăriță de fier fragmentară, probabil de aceeași formă ca cea precedentă. S-a păstrat din ea numai partea inferioară a arcului, rupt în două bucăți (nr. inv. 5355, 5355 a, fig. 10/12).

4. Oușit de fier cu tăiș ușor curbat către vîrf, muchia fiind dreaptă. Lama se subțiază către limbă și este ruptă la capăt. Lg. 12,8 cm. Lg. lamei 10,5 cm. L. ei 2 cm (nr. inv. 5356, fig. 10/3).

5. Lance de fier, avînd o formă zveltă și al cărei vîrf, fără aripi, este relativ îngust. Lg. totală 25,5 cm. Lg. tocului 14,5 cm. Dm. lui la gură 2,5 cm. L. vîrfului 1,9 cm. Gr. lui 1,5 cm (nr. inv. 5357, fig. 10/14).

6. Cataramă de fier (nr. inv. 5358).

Mormîntul III.

1. Lance de fier, avînd o lamă alungită cu tăișuri arcuite. Tubul de înmănușare este rupt la gură. Lg. 24,5 cm. L. vîrfului 3,2 cm. Dm. tubului 2,5 cm (nr. inv. 5359, fig. 10/2).

2. Lance de fier cu vîrf ascuțit și secțiune romboidală; partea de jos a tocului este deteriorată. Lg. 29 cm. Lg. păstrată a tubului de înmănușare 13 cm. Dm. ei 2,1 cm. L. vîrfului 2 cm (nr. inv. 5360, fig. 10/15).

3. Arcul circular al unei cataramă de bronz cu latura interioară dreaptă. I. 3,5 cm. L. 3 cm. Gr. 0,7—0,5 cm (nr. inv. 5362, fig. 10/5).

4. Cană mică de lut cenușiu lucrată la roată. Îi lipsește toarta, iar gura este deteriorată. După indicațiile inventarului ar aparține acestui mormînt. I. 9 cm. Dm. fundului 4,7 cm. Dm. maxim 8,6 cm. Dm. gurii 8,5 cm (nr. inv. 5363, fig. 10/8).

5. Oase umane neprecizate (nr. inv. 5361).

Muz. Aiud.

În împrejurimile Aiudului a fost găsit un topor de fier cu muchie prelungită, pătrată în secțiune; în regiunea găurii de înmănușare are aripi arcuite în sus și în jos. Lg. 13,4 cm. L. tăișului 3,8 cm. L. la gaura de înmănușare 3,3 cm (nr. inv. 5453, fig. 17/7).

Locul de descoperire este necunoscut; se poate presupune proveniența lui din împrejurimea Aiudului, după muzeul unde se păstrează obiectul.

Lance de fier cu vîrf ascuțit, subțire, alungit, cu secțiune romboidală și cu tub de înmănușare lung și îngust. Lg. totală 44 cm. Lg. tocului 21,1 cm. Dm. lui 2,2 cm. L. maximă a vîrfului 1,7 cm. Gr. lui, 1 cm (nr. inv. 4907, fig. 10/13).

Muz. Budapesta.

În 1893 s-au achiziționat două brățări de argint neornamentate, cu capete îngroșate, care ar proveni din împrejurimile Aiudului. Ele reprezintă tipul brățărilor cunoscute de la Osztropataka (secolul III) și Szent-Endre (secolul VII)¹. O brățară asemănătoare s-a găsit în 1953 la Morești în cimitirul de pe „Îlulă” în mormîntul XI, datînd din secolul VI și se întilnește de asemenea și în cercul culturii Martinovka² din aceeași epocă,

¹ Hampel în *Arch. Ért.*, XIII (1893), p. 452.

² B. A. Ribakov în *Sov. arch.*, XVII (1953), p. 81, fig. 18.

încît brăţările de la Aiud nu trebuie datate în sec. VII şi atribuite avarilor.

2. *Aiudul de Sus* (Felenyed), r. Aiud, reg. Cluj.

Muzeul Aiud.

Fără alte precizări se cunosc din această localitate descoperiri care trebuie să fi aparţinut, după compoziţia lor, unui inventar funerar.

1. Sabie de fier cu tăiş uşor curbat, garda formînd în mijloc caracteristicile vîrfuri ascuţite îndreptate în sus şi în jos. Limba mînerului s-a rupt deasupra gardei. Lg. lamei 61 cm. L. ei 2,8 cm. Lg. gardei 6 cm (nr. inv. 5426, fig. 17/3).

2. Lance de fier cu lamă arcuită; tăişurile sînt deteriorate. Lg. totală 22,5 cm. Lg. vîrfului 12,5 cm. Lg. tocului 10 cm. Dm. lui 2,4 cm. L. vîrfului 5 cm (nr. inv. 5427, fig. 17/2).

3. Două fragmente ale unei scăriţe; bara orizontală cu colţurile îndoite şi ridicate în interior şi partea laterală a arcului cu o nervură mediană, îngustîndu-se în sus (nr. inv. 5428, 5428 a, fig. 17/4).

4. Două bare de fier cu secţiune pătrată, subţiate către capătul îngust unde are o secţiune rotundă. Întrebuinţarea lor este necunoscută. Lg. lor 44 şi 45 cm. L. maximă 1,3 cm, cea minimă 0,8 cm (nr. inv. 5429, 5430, fig. 17/1).

5. Oase umane nedeterminate (nr. inv. 5431 a—b).

6. Tibii de cal (nr. inv. 5432 a—b).

3. *Band* (Mezöbánd), r. Tîrgu Mureş, Reg. Autonomă Maghiară. Muz. Cluj.

Spre vest de comună s-a cercetat în anii 1906 şi 1907 un cimitir întins, situat pe o pantă deasupra malului drept al pîrăului Căpuşului¹.

Cele 187 de morminte, cu o singură excepţie, au fost jefuite încă în antichitate, cînd se mai putea recunoaşte conturul tumulilor. Obiectele rămase în morminte, îndeosebi cele de bronz şi de fier, permit datarea cimitirului în prima jumătate a secolului VII. Într-o porţiune periferică, la marginea de est şi de vest a cimitirului, s-au dezvelit 14 morminte cu oase de cai; în două dintre acestea s-au găsit aplici presate din lame de bronz, caracteristice culturii materiale avară. Nu se poate preciza, mormintele fiind deranjate, dacă caii au fost înmormîntaţi întregi sau numai anumite părţi ale corpului lor (cranii, picioare). Ritul de înmormîntare şi obiectele caracteristice ale inventarului deosebesc aceste morminte de restul cimitirului, iar poziţia lor arată că ele aparţin unei faze mai tîrzii decît epoca în care a fost folosit cimitirul.

Din inventarul acestor morminte fac parte următoarele obiecte presate:

1. În mormîntul XLIV s-au găsit trei rozete, avînd în mijloc un buton central, înconjurat de 16—18 butoni mai mici². În interior, ele sînt umplute cu plumb; au fost întrebuinţate ca podoabe de harnaşament (fig. 13/1—3).

¹ St. Kovács în *Dolg.*, IV (1913), p. 279—389.

² *Ibidem*, p. 321 şi fig. 39, 2, 4, 5.

2. Fragment din lamă de bronz acoperit cu butoni mici; provine din mormîntul CL¹ (fig. 13/4).

4. *Cîmpia Turzii* (Aranyosgyéres), r. Turda, reg. Oluj.

Muz. Budapesta.

În 1912 s-au descoperit, pe proprietatea doctorului Nicolae Betegh, unele morminte avare cu schelete de cai. Locul descoperirii se află între Cîmpia Turzii și Turda, spre vest de linia ferată Cîmpia Turzii — Războieni, la aproximativ 1 km. Prima terasă a Arieșului, străbătută de o adîncitură mlăștinoasă, formează aici un platou întins prielnic pentru pășunatul vitelor. Grupul avar care a pătruns aici, a înaintat din valea Mureșului pe Arieș în sus, atras probabil, în afară de condițiunile naturale favorabile și de salinele apropiate de la Turda. Cu ocazia unei recunoașteri, în septembrie 1954, nu s-au putut afla de la locuitorii locului sau de la muncitori și servitori mai bătrîni ai fostei moșii, date mai precise despre locul sau împrejurările în care s-au descoperit mormintele. Inventarele funerare au ajuns mai întîi în colecția I. Téglás-Turda și pe urmă în Muzeul Budapesta². Dintre obiectele care au făcut parte din inventarul funerar cunoaștem următoarele piese:

1. Zăbală de fier compusă din două bare orizontale ale căror capete se termină în două bare laterale, prevăzute cu inele pentru fixarea frîului (fig. 11/1).

2. Două scărițe de fier, de formă ovală, cu placă orizontală pentru așezarea tălpii. Ochiurile rotunde ale scărițelor sînt separat lucrate. Plăcile orizontale sînt îndoite și ridicate puțin în sus (fig. 11/2—3).

3. Topor de fier cu muchia, în formă de buton, separată de corpul toporului, care se lărgeste în jurul găurii de înmănușare (fig. 11/6).

4. Virf de lance cu lamă lată ale cărei tăișuri formează, jos, colțuri arcuind spre interior și terminîndu-se la tubul de înmănușare (fig. 11/4).

5. Cerc de fier, întrebuițat probabil la o găleată mică (fig. 11/5).

6. Fragmentele unor cercuri de fier care probabil au avut aceeași întrebuițare ca cercul precedent (fig. 11/7).

7. Limbă de centură turnată în bronz, ajurată în formă unui grilaj cu cîte patru deschizături așezate în două rînduri (fig. 12/7).

8. Cataramă de bronz cu arc oval, legat de o placă de fixare turnată și ornamentată cu motive, probabil, vegetale (fig. 12/6).

9. Două pandantive turnate din bronz ornamentate, într-un cadru perlat, în tehnica ajurată cu motive, se pare, zoomorfe; ele atîrnă de un dispozitiv de fixare (fig. 12/9).

¹ St. Kovács, *loc. cit.*, p. 351 și fig. 71.1.

² Publicînd o limbă de centură (nr. 18), N. Fettich, *Emlékkönyv*, I, p. 500, anunță pregătirea unui studiu despre descoperirile de la Cîmpia Turzii, care însă, după cunoștințele noastre, n-a apărut pînă în prezent. Publicarea materialului se face aici după plăcile fotografice foarte deteriorate ale obiectelor, păstrate odinioară în colecția I. Téglás care mi-au fost puse la dispoziție prin bunăvoința colegului I. I. Russu. Ele poartă următoarele indicații pentru proveniența obiectelor: „Descoperite în anul 1912 în vechi morminte de călăreți pe hotarul Cîmpiei Turzii pe moșia doctorului Nicolae Betegh (Az aranyosgyéresi határon a Dr. Betegh Miklos tanyájan 1912-ben kiásot régi sírokból)”.

10. Pandantiv identic celor precedente dar lipsit de dispozitivul de fixare (fig. 12/11).

11. Cercul terminat într-un buton ornamental în formă de stea cu cinci vîrfuri granulate (fig. 12/2).

12. Cercul identic cu cel precedent, dar mai rău conservat (fig. 12/3).

13. Cercul deschis, din sîrmă, terminat într-un mic con răsucit (fig. 12/5).

14. Inel simplu deschis (fig. 12/4).

15. Inel asemănător celui precedent, dar de dimensiuni mai mici (fig. 12/12).

16. Fragmentul unui inel simplu (fig. 12/8).

17. Patru mărgele de pastă; trei dintre acestea au o formă alungită ovală (fig. 12/1).

18. Limbă mare de centură, turnată din bronz, reprezentînd pe o parte, un motiv vegetal, iar pe cea opusă, o bandă împletită ¹ (fig. 12/10).

5. *Corund* (Korond), r. Odorhei, Reg. Autonomă Maghiară.

Două tipare de harnașament. Primul reprezintă un tip caracteristic în formă de cruce cu suprafață ornamentală. În mijlocul brațelor se află proeminențe rotunde înconjurată de semicercuri concentrice (fig. 13/7).

Al doilea, de formă ovală, este înconjurat de o nervură perlată, iar suprafața închisă de această nervură, pe partea interioară, este împărțită în două jumătăți distincte ² (fig. 13/6).

(Piesele s-au păstrat odinioară în Muz. Sf. Gheorghe, nr. inv. 8369).

6. *Dumbrăveni* (Erzsébetváros, Elisabethstadt), r. Sighișoara, reg. Stalin.

Muz. Budapesta.

Tipar masiv al unei aplici turnate din bronz cu conturul semicircular ale cărei capete se prelungesc în linii drepte. Suprafața aplicii se împarte în zone corespunzătoare conturului. Dimensiunile aproximative: Lg. 5 cm. L.4 cm (fig. 13/8)³.

7. *Gîmbaș* (Marosgombás), com. Ciumbrud, r. Aiud, reg. Cluj.

Comuna actuală se întinde pe prima terasă înconjurată de cotitura Mureșului, care părăsind direcția lui est-vest, ocolește în acest loc spre sud. Acest teren apărat din două părți de malurile abrupte ale Mureșului formează un întins platou cu condițiuni prielnice pentru creșterea vitelor. Terasa și împrejurimile lui au format un punct de atracție pentru triburi de crescători de vite. În cursul veacurilor se succed aici urmele culturale ale grupului Noua-Teiuș de la începutul epocii tîrzii a bronzului,

¹ Cf. N. Fettich, *loc. cit.*, I, p. 501, pl. IX, 3 a—b. Piesa aceasta nu figurează între obiectele fotografiate din colecția I. Téglaș.

² N. Fettich în *Arch. Hung.*, XVIII (1936), p. 92 și 83, fig. 35; Gy. László, *A honfoglalt Magyarok művészete Erdélyben (Arta maghiarilor din vremea ocupării patriei în Transilvania)*, Cluj, 1943, p. 56 și pl. XV, 1—2.

³ N. Fettich în *Arch. Hung.*, I, 1926, p. 64 și pl. VII, 3.

ale scîților, avarilor și ale ungarilor. Existența avarilor este atestată de un mormînt izolat descoperit în 1911—1912 de I. Bodrogi precum și de săpăturile executate în 1913 pe teritoriul cimitirului reformat de M. Roska.

Muz. Aiud.

Spre sud de înălțimea „Măguricea”, în apropierea Mureșului, pe terasa ce se înalță circa 100—130 m deasupra nivelului apei, I. Bodrogi a descoperit un mormînt¹ al cărui inventar se păstrează la Aiud sub numărul de inventar 5154—5163.

1. Zăbală de fier compusă din două bare orizontale la capetele cărora sînt fixate cîte două inele de dimensiuni deosebite (fig. 9a/6).

2. Două scărițe de fier ale căror ochiuri sînt lucrate din aceleași bare ca și arcul scăriței (fig. 9a/1—2).

3. Topor de luptă, de fier, cu lamă lungă și cu muchie prelungită avînd o secțiune pătrată (fig. 9a/3).

4. Lance de fier, avînd la gura tubului de înmănușare un pinten și o lamă lată al cărei tăiș drept este deteriorat. În partea de jos, lama lancei este ajurată cu un ornament compus din două triunghiuri isoscele ale căror vîrfuri se ating, avînd deasupra bazei lor cîte un cerculeț (fig. 9a/10).

5. Vîrf de lance de fier cu aripi largi dar neajurate și cu o nervură mediană proeminentă. Tubul de înmănușare este deteriorat (fig. 9a/11).

6. Lance de fier cu secțiune romboidală ale cărei tăișuri continuă tubul de înmănușare, formînd vîrfurile fără să lărgească lama (fig. 9a/12).

7. Două așchii de cremene (fig. 9a/4—5).

8. Trei fragmente dintr-un vas lucrat cu roata de culoare negricioasă; poartă în jurul umărului, portative, ce încadrează o bandă ondulată cu linii fine și puțin adîncite (nr. inv. 5163, fig. 9a/7—9).

Muz. Cluj.

Dintre cele 20 de morminte săpate de M. Roska în 1913, unele sînt scitice. Din acest motiv nu se mai înșiră inventarul mormintelor X, XIV—XVI, XVIII—XX. Publicăm materialele rezultate din aceste săpături cu asentimentul conducătorului săpăturilor mulțumindu-i și cu această ocazie pentru aprobarea dată.

Mormîntul I.

1. Fragmente mici de ceramică aflate în pămîntul de umplutură, considerate ca fiind scitice (nr. inv. III, 8661—8662).

2. Vîrf de lance găsit alături de tibia dreaptă; formă subțire, cu toc lung, deteriorat la gură și cu un vîrf scurt cu secțiune romboidală. Lg. totală 28,3 cm. Lg. vîrfului 11,8 cm. Dm. tocului 1,8 cm (nr. inv. III, 8663, fig. 14/1).

¹ I. Bodrogi, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve (Volum omagial al Societății Muzeului Transilvan privind cea de-a șaplea adunare ambulanta)*, Cluj, 1913, p. 22 și 23, fig. 2; G. Nagy, în *Arch. Ért.*, XXXIII, 1913, p. 259—271. Nu este exclus să se fi amestecat inventarele mai multor morminte, ținînd seama de faptul că de obicei nu se întîlnesc trei lănci într-un singur mormînt.

3. Ouțit de fier găsit alături de femurul stîng; formă obișnuită cu limbă pentru mîner și cu spate drept. Lg. 15,2 cm. Lg. limbii mînerului 3,6 cm (nr. inv. III, 8664, fig. 14/3).

4. Amnar de fier găsit în partea stîngă a bazinului, L. 2,8 cm (nr. inv. III, 8665, fig. 16/3).

5. Patru așchii de cremene găsite în partea stîngă a bazinului (nr. inv. III, 8666—8669).

6. Ouțit, sulă și bandă de întrebuițare necunoscută aflate în partea stîngă a bazinului (nr. inv. III, 8670 a, fig. 16/2,12).

7. Cataramă de fier păstrată împreună cu acul, descoperită în partea stîngă a bazinului. Lg. 2,5 cm. L. 3,5 cm (nr. inv. III, 8670 b, fig. 16/1).

Mormîntul II.

1. Cataramă de fier de formă pătrată, găsită alături de femurul drept. Lg. 2,5 cm. L. 3 cm (nr. inv. III, 8671, fig. 16/4).

2. Ouțit de fier fragmentar, provenind tot de acolo (nr. inv. III, 8672, fig. 14/4).

Mormîntul III¹.

1. Cercel mic de potin, purtat la urechea stîngă compus dintr-un inel simplu fragmentar de sîrmă, de care atîrnă un buton reliefat, înconjurat de trei vîrfuri granulate. I. 4 cm (nr. inv. III, 8673, fig. 15/1).

2. Cercel mare de argint găsit la urechea stîngă împreună cu cercelul mai mic precedent, compus dintr-un inel cu o umflătură reliefată. De cercel atîrnă un buton ornamentat cu o cruce, înconjurat de cinci triunghiuri granulate. Cavitatea din spatele butonului este închisă printr-o lamă subțire de argint. Dm. inelului 4—3,5 cm. I. cercelului împreună cu butonul 6,1 cm (nr. inv. III, 8673 a—b, fig. 15/3).

3. Cercel identic cu cel de la numărul 1 găsit lingă urechea dreaptă (nr. inv. III, 8674, fig. 15/2).

4. Inelul unui cercel identic cu cel de la numărul 2, găsit la urechea dreaptă împreună cu cercelul precedent; lipsește însă butonul ornamental (nr. inv. III, 8674 a, fig. 15/4).

5. Mărgele din lamă de argint de formă ovală, goale în interior, compuse din cîte două jumătăți; au fost găsite în regiunea gîtului. Lg. 1,4 cm. Dm. 1,2 cm (nr. inv. III, 8675, fig. 15/7).

6. 119 mărgele galbene mici de pastă de mărimea boabelor de mei, descoperite în regiunea gîtului (nr. inv. III, 8676, fig. 15/5).

7. 47 mărgele de pastă, mici, de culoare neagră cu filoane albe (nr. inv. III, 8677—8724, fig. 15/6).

8. 17 mărgele mici de pastă și sticlă, de culori și forme deosebite, găsite tot în regiunea gîtului (nr. inv. III, 8725—8731, fig. 15/6).

9. Fibulă digitată turnată, de bronz, găsită în partea dreaptă a toracelui. Placa capului ornamentată cu motive spiralice este înconjurată

¹ Inventarul mormîntului III este reprodus de M. Roska la M. Asztalos, *A történelmi Erdély (Ardealul Istoric)*, 1936, p. 155, fig. 3; numerele 1—4, 9—10 au fost publicate de I. Nestor-C. S. Nicolăescu-Plopșor în *Germania*, XXII (1938), p. 37, fig. 2.

de șapte butoni și legată de placa piciorului printr-un arc scurt și puțin încovoiat. Piciorul este flancat de două perechi de capete de păsări și se termină într-o mască de om. Resortul de fier a fost fixat de un dispozitiv pe spatele discului, iar susținătorul acului îl formează un mic cîrlig fixat pe placa piciorului. Lg. totală 9,2 cm, a capului 2,6 cm, a arcului 1,1 cm, a piciorului 5,5 cm. L. capului 4,9 cm, a piciorului 3,3 cm (nr. inv. III, 8732, fig. 15/8).

10. Fibulă identică celei precedente, găsită în partea stîngă a toraceului (nr. inv. III, 8733, fig. 15/9).

11. Cuțit de fier pe care s-au păstrat urmele lemnului de la teacă și de la mîner; a fost găsit alături de femurul stîng. Lg. 16,7 cm (nr. inv. III, 8734 a—b, fig. 15/11).

12. Părțile de fier ale unei găleți mici de lemn, legată cu cercuri de fier; se păstrează un mîner răsucit, fixat de peretele găleții printr-o atașă bifurcată. Recipientul conține oase de animale. L. cercurilor 1,5 cm. Dm. găleții, aproximativ 10 cm (nr. inv. III, 8735—8737 e, fig. 15/10).

Mormîntul IV.

1. Piatră de iaspis găsită alături de creștetul capului (nr. inv. III, 8738).

2. Cataramă de fier puternic oxidată și ruptă în trei bucăți; a fost găsită pe bazin (nr. inv. III, 8739 a, fig. 16/5).

3. Cuțit de fier, descoperit alături de femurul stîng (nr. inv. III, 8740, fig. 16/6).

Mormîntul V.

1. Seceră de fier, aflată între bazin și torace, cu lamă puțin arcuită prelungindu-se în limba mînerului. Lg. păstrată 19,7 cm. Lg. limbii mînerului 9 cm. L. lamei 2,8 cm (nr. inv. III, 8741, fig. 14/16).

2. Fragment de cuțit de fier găsit în același loc (nr. inv. III, 8742, fig. 14/6).

Mormîntul VI.

1. Inel de păr, din argint, de calitate inferioară, găsit lângă urechea stîngă. Un capăt este îndoit în formă de spirală, iar celălalt, ascuțit. Dm. 1,8 — 2,5 cm (nr. inv. III, 8743, fig. 16/21).

2. Inel din sîrmă de argint, găsit sub bărbie cu capetele suprapuse și legate de inel. Dm. 1,7 cm (nr. inv. III, 8744, fig. 16/20).

3. 73 măргеle mici, galbene, de pastă (nr. inv. III, 8745, fig. 16/7).

4. Craniul scheletului poartă numărul de inventar 8746a.

Mormîntul VII.

Cuțit de fier cu lamă dreaptă îngustă; provine din mîna dreaptă. Lg. totală 17,5 cm, a tăișului 13 cm. L. lamei 1,8 cm (nr. inv. III, 8747, fig. 14/9).

Mormîntul VIII.

Fragment de cuțit de fier găsit tot în mîna dreaptă. Lg. totală 13 cm. Lg. tăișului 9,6 cm. L. lamei 1,3 cm (nr. inv. III, 8748, fig. 14/7).

Mormîntul IX.

1. Lance de fier cu tub lung de înmănuşare; tăişurile sînt ușor arcuite. A fost găsită pe partea dreaptă a craniului. Lg. totală 29,5 cm. Lg. vîrfului 10,8 cm. L. lui 2 cm (nr. inv. III, 8749, fig. 14/2).

2. Scăriță de fier cu ochiul lucrat din aceeași bară ca arcul. Partea pentru sprijinul tălpii se lățește foarte mult și are pe latura exterioară o nervură mediană accentuată. Piesa este ruptă în două și a fost găsită pe partea dreaptă. I. 14 cm. L. 12 cm. L. plăcii de jos 4 cm (nr. inv. 8750 a, fig. 14/18).

3. Vîrf de lance cu toc subțire prevăzut cu un spin de fixare. Lama foarte lată este ajurată, avînd pe fiecare latură un triunghi cu un cerculeț dedesubtul lui. A fost găsit mai jos de locul unde s-a aflat scărița. Lg. totală 21,7 cm. Lg. tocului 9,8 cm. L. lamei 6,9 cm (nr. inv. III, 8751, fig. 14/13).

4. Scăriță de fier găsită pe partea stîngă. Ochiul scăriței este lucrat din bara arcului, iar în partea de jos, bara se lărgeste într-o placă lată, pentru sprijinul piciorului, susținută în exterior de o nervură mediană. I. 13,3 cm. L. 11, 6 cm. L. plăcii 4,3 cm (nr. inv. III, 8752, fig. 14/17).

5. Cataramă de fier cu cadrul patruleter, deteriorată într-o parte, găsită pe spatele calului. Lg. 3,7 cm. L. 3,2 cm (nr. inv. III, 8753, fig. 16/8).

6. Zăbală de fier compusă din două bare laterale. În ochiurile capetelor exterioare sînt fixate cîte două verigi. Zăbala a fost găsită chiar în gura calului. Lg. celor două bare, 18,1 cm. Dm. inelelor 4,8 cm și 3,8 cm. (nr. inv. III, 8754, fig. 14/8).

7. Șase dinți de cal (nr. inv. III, 8755 a — f).

Mormîntul XI.

1. Cuțit provenit din mina dreaptă a scheletului. Lama se îngustează către vîrf, muchia ei este dreaptă, iar limba mînerului lipsește. Lg. totală 14,5 cm. L. lamei 1,8 cm (nr. inv. III, 8767—8768, fig. 14/10).

2. Amnar de formă obișnuită, găsit lîngă brațul stîng, cu vîrfurile muchiei de lovit îndoite în semicercuri. Din placa situată în mijlocul amnarului este tăiat un pătrat și deasupra lui un cerculeț. Lg. 3,2 cm (nr. inv. III, 8769, fig. 16/10).

3. Două bucăți de cremene găsite lîngă brațul stîng (nr. inv. III, 8770—8771).

4. Inel de potin găsit alături de mina stîngă, format dintr-o sîrmă subțire și împodobit cu un buton central, flancat de cîte trei bobite. Dm. 2,2—2,3 cm (nr. inv. III, 8772, fig. 16/13).

5. Cataramă de fier de formă obișnuită, simplă, cu cadrul patruleter și ac de fier; colțurile laturilor exterioare sînt ușor evazate; s-a găsit deasupra femurului stîng. Lg. 4,1 cm. L. 3,2 cm (nr. inv. III, 8773, fig. 16/11).

6. Oraniul scheletului (nr. inv. III, 8774).

Mormîntul XII.

Nu conține inventar.

Mormîntul XIII.

1. Vas găsit la picioarele scheletului, lucrat la roată și purtînd în jurul umărului cinci linii orizontale. I. 14,5 cm. Dm. fundului 5,8 cm. Dm. cel mai mare 12 cm. Dm. gurii 9,5 cm (nr. inv. III, 8775, fig. 14/11)¹.

2. Cercul de potin găsit în partea stîngă a craniului. Este compus dintr-un inel cu cinci vîrfuri granulate, imitate prin turnare. Dm. inelului 2—2,2 cm. I. împreună cu butonul ornamental 3,6 cm (nr. inv. III, 8776, fig. 16/17).

3. Cercul identic găsit în partea dreaptă a craniului; butonul este dezlipit (nr. inv. III, 8777, fig. 16/16).

4. Inel de potin găsit dedesubtul craniului (nr. inv. III, 8778).

5. Trei mărgelile mici din pastă galbenă de tipul celor din mormîntul III și VI găsite în regiunea gîtului (nr. inv. III, 8779, fig. 16/19).

6. 27 mărgelile de pastă de culoare neagră străbătute de vine albe, asemănătoare celor din mormîntul III, au fost găsite în regiunea gîtului (nr. inv. III, 8780—8806, fig. 16/14).

7. Mărgelile de pastă, mai mici, de diferite forme și culori albe și galbene, cu ochiuri; una de formă lunguiață, în secțiune pătrată, cu dungi roșii și albe (nr. inv. III, 8807—8821, fig. 16/18).

8. Opt fragmente ceramice lucrate cu mîna, datînd din epoca comună primitivă; provin din pămîntul de umplură al mormîntului (nr. inv. III, 8822—8828)

9. Craniul scheletului (nr. inv. III, 8828 a).

Mormîntul XVII.

1. Vas de lut lucrat cu roata, de culoare roșie-gălbuie, neornamentat; a fost găsit alături de umărul drept; I. 11,5 cm. Dm. fundului 6 cm. Dm. cel mai mare 9,8 cm. Dm. gurii 9,8 cm nr. inv. III, fig. 8856 14/5)².

2. Vîrf de lance de formă subțire cu toc lung și vîrful scurt și plat; a fost găsit alături de tibia dreaptă. Lg. 19,8 cm. Dm. tubului 2 cm. Lg. ei 11,7 cm (nr. inv. III, 8857, fig. 14/14).

3. Cataramă de fier de formă obișnuită, găsită pe femur. Lg. 3,3 cm. L. 3,4 cm (nr. inv. III, 8858, fig. 16/15).

4. Fragmente dintr-un amnar din care s-au păstrat numai vîrfurile îndoit și jumătate din muchia de lovit. L. 2,8 cm. Lg. aproximativă 6 cm (nr. inv. III, 8859a, fig. 16/9).

5. Două bucăți de cremene găsite alături de tibia stîngă (nr. inv. III, 8860—8861).

6. Cuțit de fier cu lamă deteriorată. Lg. păstrată 11,6 cm. Lg. limbii mînerului 4,9 cm (nr. inv. III, 8862, fig. 14/15).

8. *Heria* (Hari), com. Fărău, r. Aiud, reg. Cluj.

Muz. Cluj.

Două scărițe de formă pătrată cu placa pentru sprijinul tălpii ridicată în interiorul arcului, cu ochiuri pătrate separate de arcu scărițelor³. Ele au

¹ Cf. K. Horedt în *SCIV*, II (1951), p. 198 și pl. VII/11.

² *Ibidem*, p. 198 și pl. VII/10.

³ M. Roska în *Dolq.*, V (1914), p. 165. Idem, *Erdélyi irodalmi szemle (Revista literară a Transilvaniei)*, IV (1927), p. 264. Idem în *Közlemények*, IV (1944), p. 97—101.

fost donate muzeului în 1902 (nr. inv. I, 1515 — 1517) împreună cu două vîrfuri de săgeți dintre care unul are trei muchii (fig. 18/6—9). Scărițele reprezintă un tip avar; de asemenea și al doilea vîrf de săgeată. Descoperirea de teză din secolul X și a fost atribuită ungurilor. După tipul scărițelor și al celui de al doilea vîrf de săgeată, precum și după locul de descoperire, încadrîndu-se în centrul avar din jurul Aiudului, datarea în secolul VII—VIII pare să fie mai probabilă.

9. *Lopadea Nouă* (Magyarlapád), r. Aiud, reg. Oluj.

Muz. Aiud.

În 1905, I. Bodrogi și A. Fogarasi au identificat între dealurile „Gorgan” și „Cetate” (Vár) la locul numit „Șanțuri” (Árok), un cimitir care cuprinde morminte ungare din secolul X—XI, amestecat însă cu morminte mai timpurii din secolul VII¹. Terenul fiind brăzdat de rîpi, adînci de 10—15 m, spălate de apă, inventarele salvate a 11 morminte erau incomplete și amestecate între ele. Aceasta explică, pe de o parte și împreunarea unor pandantive din secolul XI cu obiecte de fier mai vechi, considerate, în mod greșit, ca făcînd parte dintr-un inventar funerar unitar. Indiciul cel mai sigur pentru identificarea și separarea complexului mai vechi al inventarelor îl oferă tipul vîrfului de lance alungit, fără aripi și o pereche de cercei; și pentru celelalte obiecte — scărițele, catarama și toporul — există analogii perfecte în epoca avară.

1. Vîrf de lance cu secțiune romboidală fără lamă, prelungindu-se în tubul de înmănușare deteriorat la gură. Lg. totală 20,5 cm. Lg. vîrfului 16 cm. L. lui 1,8 cm (Muz. Aiud, nr. inv. 4965, fig. 18/5).

2. Scăriță cu ochiul rupt, de formă rotunjită; placa pentru sprijinul tălpii este îndoită spre interior și ridicată în sus (nr. inv. 4961, fig. 18/2).

3. Fragmentul unei scărițe de fier din care s-a păstrat placa de jos și începuturile arcurilor laterale ale scăriței (nr. inv. 4963, fig. 18/1).

4. Topor de fier cu aripi colțuroase în jurul găurii de înmănușare și cu un tăiș alungit în jos (nr. inv. 4964, fig. 18/4).

5. Cataramă de fier, avînd un cadru pătrat. Din ea s-a păstrat numai baza lui (nr. inv. 4968, fig. 18/3).

6. Doi cercei compuși dintr-o verigă deschisă în care este introdus un alt cercel deschis de care atîrnă o mărgea alungită făcută din metal; aceasta are ca ornament niște dungi verticale (fig. 13/11,12).

10. *Proștea Mare* (Nagyekemező, Grossprobstdorf), r. Mediaș, reg. Stalin.

Muz. Sibiu.

Se cunosc două descoperiri izolate :

1. Vîrf de lance al cărui tub de înmănușare se prelungeste într-un vîrf cu secțiune romboidală, fără lamă. Lg. totală 30,6 cm. Lg. vîrfului 14

¹ I. Bodrogi, *op. cit.*, p. 24—25, fig. 4; 1, 4 și p. 27, fig. 6; 1—5; M. Roska în *Erdélyi irodalmi szemle*, IV (1927), p. 261—263. Idem, în M. Asztalos, *op. cit.*, p. 166—168, 169, fig. 3, 171, fig. 5; 7—8; cf. M. Roska în *Közlemények*, IV (1944), p. 98.

cm. Dm. tubului de înmănușare 2,7 cm. L. vârfului 1 cm (nr. inv. 13087, fig. 17/12)¹.

2. Jumătatea inferioară a unui cercel din bronz ornamentat cu triunghiuri granulate (nr. inv. 763, fig. 13/5)².

11. *Rîmeș* (Remete), r. Aiud, reg. Oluș.

Muz. Aiud.

Două topoare de fier, găsite ca descoperiri izolate :

1. Topor cu muchia prelungită în secțiune patrulateră, cu tăișul tras în jos, formînd în jurul găurii de înmănușare un fel de manșon cu aripi ascuțite. Lg. 18,2 cm. L. tăișului 5 cm. I. la gaura de înmănușare 5,1 cm (nr. inv. 861, fig. 18/10).

2. Topor cu tăișul tras ușor în jos și cu muchia lărgindu-se spre exterior. În jurul corpului găurii de înmănușare corpul toporului se lățește prin aripi ascuțite. Lg. 18,5 cm. L. tăișului 5,1 cm. I. la gaura de înmănușare 5,2 cm (nr. inv. 859, fig. 17/5).

12. *Rodbav* (Nádpatak, Rohrbach), r. Făgăraș, reg. Stalin.

Muz. Sibiu.

În 1885 s-au găsit pe malul drept al pirăului Rodbavului aproximativ la 20 cm adîncime, materiale arheologice aparținînd unor epoci deosebite (fig. 18/11—19)³ încît nu pare probabil ca obiectele să provină din același loc și să aparțină unui singur inventar funerar.

Două obiecte pot fi atribuite însă cu siguranță acestei epoci :

1. Brățară de bronz cu secțiune patrulateră cu capete deschise, ascuțite, ornamentată în exterior cu cerceulețe și semicercuri incizate la extremități; ornamentația imită capete de animal. Dm. 7,3—7,2 cm. I. 1 cm. L. 0,5 cm (nr. inv. 12 035, fig. 18/16).

2. Două mărgelile mici de pastă gălbuie, cu proeminențe. Dm. 1,2 cm (nr. inv. 13 019, fig. 18/14,15).

13. *Rupea* (Köhalom, Reps), r. Rupea, reg. Stalin.

Muz. Budapesta.

În 1888 s-au achiziționat două brățări masive turnate din argint. Capetele sînt îngroșate, iar laturile, acoperite cu stampile mici romboidale aranjate în forma unor pătrățele de șah, se termină la capete în nervuri perlate între zone neornamentate (fig. 13/13,14)⁴.

14. *Sarmizegetusa* (Várhely), r. Hațeg., reg. Hunedoara.

Muz. Deva.

¹ V. Pârvan, *Gelica*, p. 514, fig. 355; 2.

² K. Horedt în *Germania*, XXV (1941), p. 124 și pl. 25; 4, 7.

³ K. Horedt în *AISC*, IV (1941—1944), p. 174—175, pl. 2; 1—8 și 4; 1; cf. și *Arch. Ért.*, VIII (1888), p. 245, fig. 2.

⁴ Hampel în *Arch. Ért.*, VIII (1888), p. 380. Hampel, II, p. 345. N. Fettich în *Arch. Hung.*, XXXI (1951), p. 119, 194, pl. 13; 2—3.

Fibulă digitată de bronz cu cinci butoni; ornamentația capului este împărțită în două segmente de cerc. Capetele animaliere ale plăcii piciorului sînt transformate aici în virfuri semicirculare. Virful piciorului se termină, probabil, într-un cap de animal stilizat¹. Lg. 7 cm. L. 3,5 cm (fig. 13/9).

15. Sebeș (Szászsebes, Mühlbach), r. Sebeș, reg. Hunedoara.
Muz. Sebeș.

Topor de fier, găsit undeva în împrejurimi, cu muchia prelungită avînd o secțiune patrulateră; în regiunea găurii de înmănușare corpul toporului se lărgește. Lg. 13,2 cm. Lg. tăișului 4,5 cm. L. muchiei 2,8 cm. Dm. găurii de înmănușare 2,1 cm (fig. 17/8).

16. Someșeni (Szamosfalva), înglobat în orașul Cluj, r. Cluj, reg. Cluj.

În anul 1956 s-a dezvelit un mormînt tumular slav de incineratie, din secolul VIII, în care s-au găsit aplici de centură de factură avară².

17. Stremț (Diód), r. Alba, reg. Hunedoara.

În viile comunei s-au găsit, la începutul secolului, o zăbală, două scărițe și un virf de lance, care probabil fac parte dintr-un inventar funerar. I. Bodrogi susține că în urma unor săpături mai întinse, ar ieși la iveală și alte morminte³. Obiectele au fost donate de B. Török muzeului Alba Iulia și atribuite inițial ungurilor din secolele X—XI. După tipul lor, este însă cert că ele sînt mai timpurii și aparțin avarilor.

În muzeul din Alba Iulia s-au putut identifica zăbala și cele două scărițe, iar virful de lance de fier, lipsit de trăsături caracteristice distinctive, există probabil de asemenea, dar se păstrează împreună cu alte virfuri de lance și nu poate fi recunoscut.

1. Zăbală cu inele laterale, purtînd torsiuni — element neobservat la alte piese ale acestui tip. Barele intermediare de legătură au la capătul lor exterior o nervură mediană. Lg. totală 29,5 cm. Lg. barelor 17 cm. Dm. inelelor mari 8 cm, al celor mici 3,5 cm (fig. 19/1).

2. Scăriță de formă rotundă al cărei ochi este lucrat prin îndoirea barei din care este făcut și arcu scăriței. Placa lată pentru sprijinul piciorului este întărită în exterior printr-o nervură mediană. Din arcu scăriței s-a rupt o bucată. I. 14 cm. Dm. 11,8 cm. L. plăcii de sprijin 3,7 cm (fig. 19/2).

3. Scăriță identică celei precedente dar întreagă. I. 14,5 cm. Dm. 12 cm. L. plăcii 3,5 cm (fig. 19/3).

18. Șura Mare (Nagycsür, Gross-Scheuern), r. Sibiu, reg. Stalin.
Muz. Sibiu.

¹ G. Téglaș în *Arch. Ért.*, XVII (1897), p. 288; Hampel, I, p. 321, fig. 804, p. 776, 806, II, p. 698—699.

² Informație de la M. Macrea.

³ I. Bodrogi, *op. cit.*, p. 25; M. Roska în *Dolg.*, IV (1913), p. 189, n. 2; G. Nagy în *Arch. Ért.*, XXXIII (1913), p. 271; M. Roska în *Erdélyi irodalmi szemle*, IV (1927), p. 263.

La cuptoarele de cărămizi s-a găsit, întâmplător, o brățară de argint cu capete îngroșate, masive; acestea sînt ornamentate cu cîte două nervuri paralele despărțite prin zone neornamentate¹. Dm. 5,2—6,5 cm. Dm. capetelor 1,5 cm (nr. inv. 747, fig. 13/10).

19. Teiuș (Tövis), r. Alba, reg. Hunedoara.

Muz. Cluj.

Prima terasă a Mureșului formează, la liziera de sud a Teiușului, o limbă ce poartă numele „Cetățuie”, care se întinde pînă la șoseaua națională ce duce spre Blaj. În marginea terasei au ieșit la iveală, într-o groapă pentru scoaterea pietrișului, urme de morminte pentru cercetarea cărora s-au executat, în 1938, săpături de salvare conduse de Al. Ferenczi și M. Moga. S-au descoperit morminte ce aparțin grupului Noua-Teiuș din epoca tîrzie a bronzului și de asemenea, morminte avare².

În 1949 un colectiv de arheologi al Academiei R.P.R. a continuat cercetările, săpînd spre sud de teritoriul sondat în 1938³. Pe această porțiune de teren n-au mai apărut morminte avare ci numai morminte ale grupului Noua-Teiuș, morminte scitice și morminte de incinerare, datînd, probabil, tot din prima vîrstă a fierului. Numai ca descoperiri izolate au apărut doi cercei de potin și un cercel simplu, care fac parte din orizontul mormintelor avare⁴.

Pentru a nu anticipa publicarea definitivă a săpăturilor din 1938, se comunică aici numai cîteva piese ale inventarului mormîntului III din care rezultă datarea și caracterul mormintelor.

1. Zăbală de fier, cu bare laterale de care sînt fixate două belciuge pătrate; de capetele barelor horizontale se leagă două inele mai mici. Lg. totală 21,5 cm. I. barelor laterale 10,8 cm (fig. 17/6).

2. Scăriță de fier de formă aproximativ circulară cu ochiul lucrat din aceeași piesă cu arcul. I. 14,3 cm. Dm. orizontal 11,7 cm (fig. 17/9).

3. Lance de fier de formă alungită cu lamă îngustă la care, în partea de jos, mai lată, sînt tăiate pe ambele laturi, triunghiuri. Gura tocului este înconjurată de o nervură care se prelungește într-un spin de fixare. Lg. totală 34 cm. L. lamei 4,1 cm. Lg. tocului 12,6 cm. Dm. tocului 3,4 cm (fig. 17/13).

4. Limbă mare de centură, turnată din bronz; poartă pe amîndouă fețele ornamente deosebite, cu motive vegetale compuse din lujeri și foi, caracteristice stilului de avar. S-a păstrat, lipită pe o parte a piesei, o bucată originală de țesătură. Lg. 8,6 cm. L. 2,4 cm (fig. 12/20).

5. Aplică lunguiață turnată din bronz, ornamentată cu lujeri și foi. Lg. 7,3 cm. L. 1,3 cm (fig. 12/17).

¹ H. Müller în *Korrbl.*, V (1882), p. 108; K. Horedt în *Germania*, XXV (1941), p. 125 și pl. 21; 11.

² C. Daicovicu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 210.

³ K. Horedt în *Materiale arheologice*, I (1953), p. 798—814; cf. și M. Párducz, în *AA.*, IV (1954), p. 59—60.

⁴ *Materiale arheologice*, I (1953), p. 805, fig. 12, 15, 16. Două vase din cimitirul de la Teiuș în afară de cele două fig. 17; 10—11 au fost publicate de K. Horedt în *SCIV*, II (1951), p. 205 și pl. 7; 12, 13.

6. În același mormînt cu piesele turnate s-au găsit fragmente mici de lamă ornamentată prin presare, aparținînd, se pare, unor plăci pătrate; s-au găsit de asemenea și aplici semicirculare (fig. 12/13—16).

În mormîntul LIII s-a mai găsit și scheletul întreg al unui cal.

Din inventarul celorlalte morminte se pot releva, ca elemente caracteristice, o seceră, mai multe vase (fig. 17/10—11); surprinde de asemenea, varietatea și mulțimea cerceilor de tip Gîmbaș-Coșoveni. În 1949 s-au descoperit următoarele obiecte, aparținînd acestei epoci:

1. Cercul turnat, de potin, din care lipsește jumătatea de sus a inelului. Partea ornamentală se compune dintr-o bandă în formă de semilună de care atîrnă un buton proeminent înconjurat de cinci vîrfuri triunghiulare. Interiorul zonei semilunare și vîrfurile butonului sînt granulate prin turnare. Lg. păstrată 2,8 cm. L. 2,7 cm (nr. inv. IN 6025, fig. 12/19).

2. Cercul de potin mai simplu decît cel precedent căruia îi lipsește de asemenea, jumătatea superioară a inelului. Semicercul de jos este numai profilat și nu granulat, iar butonul are trei, în loc de cinci vîrfuri. Lg. păstrată 3,1 cm. L. 2,3 cm (nr. inv. IN 6024, fig. 12/18).

3. Inel subțire de bronz. Dm. 2,1 cm (nr. inv. IN 6026).

DESCOPERIRI MONETARE DIN TIMPUL AVARILOR

1. *Firtușu* (Firtușeni, Firtosvâralja), comuna Păuleni, r. Odorhei, Reg. Autonomă Maghiară.

În 1831 s-a descoperit pe platoul Firtușului, între dealurile „Keselyütető” și „Péterhegyese”, un mare tezaur de monede de aur bizantine care cuprindea, după cum au stabilit cercetările ulterioare ale autorităților, cel puțin 237 monede al căror număr inițial trebuie să fi fost însă, cu mult mai mare¹. Dintre monedele descoperite, se pot determina, pe baza descrierii lor și a originalelor păstrate (șapte la Muz. Odorhei, una la Muz. arheologic Cluj) 16 piese. Monedele aparțin lui Aurelian (270—275)², Theodosius I (379—395), Honorius (395—423), Valentinian III (425—455), Theodosius II (408—450; trei exemplare), Marcianus (450—457), Pulcheria (450—455), Leo I (457—474), Zeno (474—491), Anastasius (491—518), Iustinus (518—527), Iustinian (527—565), Mauricius (582—602), Heraclius și Heraclius Constantinus (610—641). Concluziile ce pot fi trase din acest număr redus de monede n-au o valabilitate absolută, ținîndu-se seama de majoritatea precumpănitoare a monedelor dispărute și nedeterminate. Despre existența în tezaur a monedelor de la Aurelian, Theodosius I și Pulcheria există indicații mai puțin precise. Cantitatea cea mai mare a monedelor pare să fi fost teaurizată în cursul secolelor V și VI pînă la moartea lui Iustinian. După această dată tezaurul a sporit mai încet. Cele două monede ulterioare sînt importante pentru data îngropării, pe care o fixează în al doilea sfert al secolului VII. După înfățișarea tînără a

¹ A. Ferenczi în *Sieb. Vjschr.*, LXII (1939), p. 59—78.

² Cf. supra, p. 32.

chipului celor reprezentați, Ferenczi stabilește data baterii ultimei monede pe la 620 e.n.

2. *Hoghiz-Ungra* (Héviz-Ugra, Galt), r. Rupea, reg. Stalin.

Din împrejurimile acestor sate provin, ca descoperiri izolate, mai multe monede imperiale romane și bizantine între care și una de bronz a lui Mauricius, datînd din anul 597—598¹.

Tot de aici s-a prezentat, pentru determinare, Muzeului din Sibiu, un *solidus* al lui Mauricius (582—602)², care a aparținut cercetătorului H. Müller din Rupea. Prin felul și contururile teșite ale baterii, acesta reprezintă, se pare, o imitație „barbară”.

3. *Mediaș* (Medgyes), r. Mediaș, reg. Stalin.

În anul 1931 s-a găsit o monedă de bronz de la Tiberiu III (698—705)³.

4. *Împrejurimea Odorheiului* (Székelyudvarhely), r. Odorhei, Reg. Autonomă Maghiară.

Imitația „barbară” a unei monede bizantine de aur. (Muz. Budapesta)⁴. Ținînd seamă de frecvența și data cînd apar în Transilvania *solidi* și imitațiile lor, se poate admite, eventual, pentru această monedă o datare în secolul VII.

5. *Transilvania*.

Fără o indicație topografică mai precisă se semnalează descoperirea unui semis după un *solidus* al lui Constantin III (641) și imitația „barbară” a unui *solidus*⁵, despre care nu se dau alte amănunte. În 1947 s-a prezentat Muzeului din Sibiu spre determinare, un *solidus* al lui Iustinus II (565—578) a cărui proveniență nu se cunoaște, fiind găsit undeva în interiorul bazinului transilvănean⁶.

6. *Vădaș* (Vadasd), comuna Neaua, r. Sîngiorgiu de Pădure, Reg. Autonomă Maghiară.

Dintr-o descoperire monetară au ajuns în Muz. Budapesta, prin cumpărare, 49 donari republicani contramarcați, trei denari ai lui Augustus o imitație de aur după o monedă din epoca lui Constantin I, cîte un aureus de la împărații Constantin II, Valens, Arcadius, Iustinian și Heraclius (Heraclius Constantinus și Heracleonos)⁷. Presupusul tezaur cuprinde un interval de timp prea mare — dacă nu este cumva vorba de o greșeală de interpunctie făcută la tipar — ca compoziția și unitatea lui să fie asigurate. Ar fi însă interesant de știut dacă în parte, monedele provin

¹ M. J. Ackner în *MCC*, I (1856), p. 156, nr. 45. *Av.*: D.N.MAURIC.N.P.AUG; *Rev.* ANNO K XVI; sus +; jos P. Moneda a fost donată liceului din Sighișoara, catalogul vechi, p. 35, nr. 28.

² Sabatier, I, p. 239/1.

³ I. Dimian în *Studii și cercetări de numismatică*, vol. I, 1957, p. 197.

⁴ Ö. Gohl în *Num. Közl.*, XIII (1914), p. 22.

⁵ *Ibidem*

⁶ Sabatier, I, 224/1. *Rev.*: VICTORIA AUGG. S.

⁷ L. R(éthy) în *Arch. Ért.*, XII (1892), p. 188; M. Roska, *Repertorium*, nr. 1. p. 295.

dintr-un singur tezaur, deoarece și acesta se termină, întocmai ca cel de la Firtușu, cu o monedă a lui Heraclius¹.

7. *Voila* (Voila), r. Făgăraș, reg. Ștalin.

În anul 1950 s-a găsit o monedă de bronz de la împărații Constantin V și Leon IV (751—775)².

8. *Voiniceni* (Mezőszabad), r. Tîrgu Mureș, Reg. Autonomă Maghiară.

Monedă de aur a lui Phokas (602—610) descoperită în timpul aratului.

Rev. VICTORI-A AUGG S, dedesubt Δ B XX³. Muz. Oluj, colecția numismatică 48/1907.

ALTE DESCOPERIRI

Ca o completare se înșiră localitățile cu descoperiri din secolul VII care au a factură deosebită de aceea a descoperirilor tratate aici și care nu intră deci în cadrul acestei cercetări. Nu s-au enumerat în catalogul descoperirilor nici localitățile unde s-au semnalat descoperiri ceramice. Dată fiind dependența probabilă a ceramicii acestei epoci de ceramica slavă, trimitem pentru această categorie de descoperiri, la lista publicată în studiul despre ceramica slavă în Transilvania (K. Horedt în *SCIV*, II (1951), p. 190—206). Incluziunii ceramicii în catalogul de față i se opune dificultatea de a data cu precizia necesară, în faza actuală a cercetărilor, ceramica din epoca amintită și de a o deosebi de aceea a secolelor următoare.

1. *Abrud* (Abrudbánya, Gross-Schlatten), r. Cîmpeni, reg. Cluj, Hampel, I, p. 362, fig. 365, II, p. 215—216, III, pl. 174, 1.

2. *Alba Iulia* (Gyulafehérvár, Karlsburg), r. Alba, reg. Hunedoara, K. Horedt în *SCIV*, V (1954), p. 491.

3. *Band* (Mezőbánd), r. Tîrgu Mureș, Reg. Autonomă Maghiară, St. Kovács în *Dolg.*, IV (1913), p. 265—429; N. Fettich în *Arch. Hung.*, XVIII (1936), p. 65—70. J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin-Leipzig, 1935, p. 66.

4. *Drăușeni* (Homoroddaróc, Draas), r. Rupea, reg. Ștalin, C. Gooss în *Arch. Ver. f. sieb. Ldkd.*, XIII (1876), p. 331—332.

5. *Jibert* (Zsiberk, Seiburg), r. Rupea, reg. Ștalin, P. Reinecke în *Germania*, XII (1928), p. 96.

6. *Războieni-Cetate* (Feldioara-Războieni, Székelyföldvár), r. Aiud, reg. Cluj. K. Horedt în *SCIV*, VI (1955), 672, fig. 5, p. 675.

7. *Sfîntu Gheorghe* (Sepsiszentgyörgy), r. Sf. Gheorghe, Reg. Autonomă Maghiară, Z. Székely, *Adatok a Székelyföld népvándorláskorához*, Sf. Gheorghe, 1945.

8. *Leșnic* (Lesnyek), comuna Vețel, r. Ilia, reg. Hunedoara. D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarzenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956, p. 151, nr. 559.

¹ Ultimele două monede ale lui Leon Filozoful și Romanus IV despărțite în enumerarea lor prin punct și virgulă de celelalte monede, reprezintă achiziții separate ale muzeului și nu fac parte din aceeași descoperire.

² I. Dimian în *Studii și cercetări de numismatică*, vol. I (1957), p. 197.

³ Sabatier, I, 225/2.

9. *Sighișoara* (Segesvár, Schässburg), r. Sighișoara, reg. Stalin.
K. Horedt în *Germania*, XXV (1941), p. 123—124 și pl. 24 ; 1, 3.
10. *Șona* (Szépmező, Schönau), r. Tirnăveni, reg. Stalin.
K. Horedt în *AISC*, IV (1941—1943), p. 175—176 și pl. 2 ; 9—14.
11. *Vetel* (Veczel), r. Ilia reg. Hunedoara.
J. Hampel în *Arch. Közl.* XIII (1879), p. 68, fig. 35 ; O. S. Nicolăescu-Plopșor-I. Nestor în *Germania*, XXII (1938), p. 35—36 și pl. 9 ; 3.
12. *Vereșmort* (Marosveresmart, unit cu Unirea), r. Aiud, reg. Cluj.
M. Roska în *Germania*, XVIII (1934), p. 123—130.
13. *Tîrgu Mureș* (Marosvásárhely), r. Tîrgu Mureș, Reg. Autonomă Maghiară. St. Kovács în *Dolq.*, VI (1915), p. 278—296.

ETAPELE DE PĂTRUNDERE A FEUDALISMULUI MAGHIAR ÎN TRANSILVANIA

Schimbările intervenite în Transilvania o dată cu aşezarea ungarilor în şesul panonic şi cucerirea treptată a Transilvaniei a fost tratată de istoriografia mai veche mai mult din punct de vedere al istoriei politice, înşirindu-se nume de regi, date şi evenimente fără a se acorda o atenţie mai mare repercusiunilor acestor transformări asupra dezvoltării orînduirii feudale în bazinul intracarpatic. Diferitele etape intervenite în dezvoltarea sistemului feudal în Transilvania, datorită înaintării ungarilor, au fost înfăţişate în istoriografia mai veche în mod unilateral, tratîndu-se în chip static şi mecanic un proces care cuprinde un interval de mai multe secole şi care este rezultatul unei evoluţii mai îndelungate. Corespunzător acestui punct de vedere, greşit s-a fixat data cuceririi integrale a Transilvaniei încă din secolele X—XI fără a se ţine seamă de caracterul dinamic şi continuu al unei transformări care nu s-a întîmplat deodată şi pretutindeni în Transilvania¹.

Înainte de a trata, pe baza izvoarelor istorice, a descoperirilor arheologice şi a datelor toponimice, diferitele faze ale acestei expansiuni este necesar să se descrie organizarea şi funcţionarea sistemului de apărare a hotarelor cu ajutorul liniilor de prisăci, acestea oferind anumite indicii pentru fixarea topografică a frontierelor ţării într-o etapă anumită. Existenţa acestor linii rezultă din cronicile şi documentele epocii dintre care cităm numai unele dintre pasajele cele mai caracteristice.

În cronică notarului anonim se povesteşte că după ce ungurii au ajuns la Munţii Meseşului, „locuitorii ţării, la porunca lor, au zidit porţi de piatră şi au făcut o îngrăditură mare de copaci la marginea regatului”². Tot atunci a fost trimisă „o puternică trupă spre ţara polonilor ca să observe graniţele regatului şi să le întărească prin obstacole . . .”³. Iar spre nord,

¹ Pentru încercări de stabilire a etapelor cf. J. Karácsonyi în *Katolikus Szemle (Buletinul catolic)*, 1896, p. 478—483; M. Asztalos în *Erd. Muz.*, XXXVII (1932) p. 123—141; I. Kniezsa în *AECO*, IV (1938), p. 275—282 şi II, p. 389—393.

² *SRH*, vol. I, p. 64.

³ *Ibidem*, p. 58.

către Boemia și Polonia, căpeteniile oastei ungare „au hotărât ca a treia parte din armată, împreună cu locuitorii băștinași, să se ducă în pădurea Zouolon ca să facă la hotarul țării fortificații solide, atât de piatră cât și de lemn . . .”¹. Simon de Kéza amintește, pe la mijlocul secolului al XI-lea, un episod din timpul luptelor cu imperiul german la care „castelanul care era la poartă când a văzut că niște oameni înarmați părăsind drumul mare trec prin prisăcile sale puternice și greu de străbătut, pune mâna pe arme împreună cu ai săi”².

În cronică pictată vieneză se relatează că în timpul stăpînirii lui Solomon (1063—1074) „cumanii distrugînd prisăcile din partea de sus a porții Meseșului pătrunseră în Ungaria . . .”³.

Prisăcile sînt atestate și în documentele secolului XIII. Ou ocazia delimitării Țării Birsei donate ordinului teuton, se arată că „primul hotar al acestui ținut începe de la prisăcile cetății Hălmeag și merge pînă la prisăcile cetății Ungra și de aici merge pînă la prisăcile lui Nicola e . . .”⁴. În 1272, oaspeților de la Felzáz li se aprobă „ca pînă la prisăcile pădurii Maramureșului în epînd de la hotarele pămîntului lor, ei să poată executa pescuitul în orice fel în Tisa”⁵.

O funcțiune identică prisăcilor o îndeplineau în Moldova „posadele”, dintre care un caz mai caracteristic îl reprezintă posada de la Moldovița de lîngă Baia⁶.

Pe teritoriul Uniunii Sovietice s-a menținut acest sistem de fortificație un timp îndelungat. Lucrările la ridicarea unei linii de „zaseki”, ca tăierea copacilor, săparea șanțurilor și construirea unor porți sau cetăți de pămînt constituiau încă în secolul XVII o obligație impusă de autorități. S-au păstrat și cărți „zasecinie knigi” care înșiră liniile de prisăci, porțile și cetățile de-a lungul frontierei rusești⁷.

În Polonia se pomenesc în secolul XII „. . . strîmtorile lor pe care le făcuseră în locuri înguste cu un mare număr de copaci tăiați și le astupaseră cu mare iscusință”⁸.

Ou ocazia unei expediții împotriva Boemiei s-au trimis detașamente speciale înaintea oastei avînd sarcina „să taie prisăcile pădurii ce desparte Boemia de Saxonia”⁹.

În Silezia se întrebunțează chiar termenul original de prisăci, „. . . pînă la „preseaca” ce se numește în nemțește Hach. Această prisacă amintită mai sus înconjură, în vremurile mai vechi și chiar în timpul în care

¹ SRH, vol. I, p. 76.

² *Ibid.* p. 179.

³ *Ibidem*, p. 366.

⁴ *Documente*, C, vol. I, p. 151.

⁵ G. Fejér, *Codex diplomaticus*, V (1), p. 176—177.

⁶ Informație de la conf. univ. Barbu Cîmpina.

⁷ Cf. V. Serghievici, *Древности русского права*, Petersburg, 1903, III, p. 205; V. Storojev, *Засечные книги, как историко-географические археологические источники*, Petersburg, 1892, citat după K. Tagányi în *Ung. Jb.*, I (1921), p. 108.

⁸ K. Schünemann în *Ung. Jb.*, XVII (1937), p. 41, 42.

⁹ *Ibidem*.

se petreceau acestea, întreaga țară a Sileziei. De unde vechii șefi n-au permis absolut nimănui să taie ceva în această prisacă¹.

Aceste texte arată că închiderea și apărarea granițelor prin prisăci este practică pe o întindere mare pe teritoriul Uniunii Sovietice, în Polonia și Boemia pînă în Silezia și Ungaria. Deoarece toate aceste țări sînt sau au fost locuite de slavi, originea slavă a acestui sistem de fortificație este forma probabilă, fiind adoptată și perfecționată mai tîrziu, corespunzînd necesităților și situațiilor specifice din fiecare țară. În Ungaria obiceiul de a ridica prisăci trebuie să aparțină inițial slavilor, deoarece asemenea fortificații presupun o populație sedentară, care locuia în apropierea pădurilor; ele nu puteau să reprezinte o tehnică și o pază adecvată pentru triburi de călăreți, care duc o viață nomadă și trăiesc în stepă. Aceasta rezultă și din izvoarele care permit să se presupună existența unor asemenea fortificații la sosirea ungarilor în noua lor patrie². Pe măsură ce se perfecționa organizarea statului ungar, această tehnică de fortificații a fost preluată de unguri și îndeosebi în cursul secolelor XI și XII, liniile de prisăci formau de-a lungul frontierelor Ungariei principalul mijloc pentru apărarea țării³.

Cum trebuie să ne închipuim înfățișarea acestor linii de fortificații, numite *preseaca*, *gyepű* sau *indagines*? Pădurile seculare ce se întindeau pe atunci în diferitele regiuni ale țării, și îndeosebi în munți, constituiau un obstacol eficace și greu de trecut pentru dușmanii ce voiau să pătrundă în interiorul țării. În regiuni mai deschise sau de-a lungul unor căi de comunicație cu puncte obligatorii de trecere, omul trebuia să completeze și să întărească zona de apărare naturală alcătuită de păduri. În asemenea locuri se ridicau valuri, garduri sau baricade de copaci tăiați. Prisăcile formau o linie continuă întreruptă numai în anumite puncte supravegheate, unde treceau drumuri de comunicație spre interiorul țării. Aceste locuri alcătuiau porțile (*porta*, *kapu*) prisăcilor și erau fortificate în mod deosebit cu construcții de piatră, după cum rezultă din cronici. Supravegherea și apărarea liniilor de prisăci și a porților de trecere prin ele erau încredințate unor populații înrudite cu ungarilor, care nu făceau însă inițial parte din uniunea lor de triburi, ca de exemplu secuii și pecenegii.

Baza puterii regale în cadrul orînduirii feudale o constituie proprietatea asupra pămîntului și cu ajutorul feudelor donate din teritoriul statului, puterea centrală tindea să-și creeze o clasă dependentă și aservită ei. Cu dezvoltarea și perfecționarea relațiilor feudale pămîntul din interiorul țării disponibil pentru acordarea de noi feude se împuțina tot mai mult, încît regele și feudații mari trebuiau să pornească la cucerirea unor teritorii.

¹ Kl. Schünemann, în *Ung. Jb.*, XVII (1937), p. 41-42.

² *MGH. SS*, III, p. 277, citat după *CFHH*.. II, 1469; cf. K. Tagányi, în *Ung. Jb.*, 1921 p. 109.

³ Pentru problema prisăcilor în Ungaria, cf. K. Tagányi în *Ung. Jb.*, I, 1921, p. 105-121; F. Fodor, în *Hadtörténelmi Közlemények (Comunicări privind istoria militară)*, XXXVII (1937), p. 113-144, criticat de St. Kniezsa, în *AECO*, IV (1938), p. 275, urm.; Gh. Popa-Lisseanu, în *Buletinul Muzeului Militar*, I (1937), p. 24-25; Fr. Müller în *SOF*, III (1938), p. 46-49, cf. însă și N. Iorga în *Buletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*. X (1923), p.20, 26 și idem, *Istoria românilor*, București, 1937, vol. II, p. 46.

V. Regele donează noile teritorii cucerite nobilimii și bisericii, ca instrumente principale ale stăpînirii feudale. Astfel, începînd din secolul XI, în Transilvania se întîlnesc două aspecte ale feudalismului : unul dezvoltat în mod organic în voievodatele și stătuțelele ce luaseră ființă în perioada de trecere la feudalism din a doua jumătate a mileniului I ; altul, introdus în Transilvania, pe măsura înaintării ocupației regatului maghiar.

După înlăturarea stăpînirii romane, populația băștinașă din Transilvania păstrează în general o organizare bazată pe obștiile satești. Pe încetul, și în special după venirea slavilor pe acest teritoriu și conviețuirea lor cu băștinașii, se accentuează formele incipiente de viață feudală, bazate pe prestații în natură și pe luarea în stăpînire personală de către voievozi și cnezi a unor teritorii mai întinse decît ceilalți țărani. Procesul de dezvoltare a stratificării feudale coincide cu procesul de formare a poporului român. Pe măsura înaintării ocupației regatului maghiar noile forme de organizare vin să se suprapună formelor de organizare economice, sociale și politice ale populației locale. Micile formații politice slavo-romîne, destul de simple ca organizare dar de tip feudal, reprezentau o fază mai evoluată față de societatea noilor veniți, care se aflau în secolul X încă în faza uniunii de triburi. Începînd din secolul XII relațiile feudale capătă o formă pe deplin încheată în cadrul regatului maghiar, iar vechile relații feudale autohtone, rămase acum într-un stadiu mai înapoiat, le vor ceda locul¹. Pe măsura ocupării de noi teritorii de către regatul ungar, în Transilvania se stabilesc liniile de prisăci ca zone de apărare a teritoriilor cucerite. Urmărind înaintarea liniilor de prisăci se poate deci preciza expansiunea teritorială a statului ungar. Pe cale arheologică existența de odinioară a unor prisăci e greu de sesizat, dat fiind specificul construcției și al materialului întrebuintat. În afară de indicațiile precise ale cronicilor și documentelor, amintirea prisăcilor s-a păstrat în toponimia regiunii respective. Sînt mai multe feluri de toponimice care s-ar referi la existența liniilor de prisăci, dar se valorifică aici numai cele care stau cu un mare grad de probabilitate în legătură cu aceste întărituri. Noi vom ține seama însă în primul rînd de acelea care cuprind însăși denumirea prisăcilor ca *presaca* sau *gyepü*. Un alt grup de cuvinte indică porțile de odinioară prin prisăci (poarta mare, poarta mică, porțile de fier — *Nagykapus*, *Kiskapus*, *Vaskapu*), mai cu seamă dacă astăzi nu mai există indicii care să justifice o asemenea denumire. În sfîrșit se pot cita toponimice care arată în locul respectiv existența unor colonii de pecenegi (*Beșineu-Besenyö*) folosiți în parte ca grăniceri la supravegherea prisăcilor². Pentru Transilvania se poate scoate de pe acum în evidență o observație care sprijină stabilirea unui raport causal între existența prisăcilor și toponimicele amin-

¹ Asupra acestei probleme, cf. K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad — Alba Iulia*, în SCIV, V (1954), p. 487.

² E. Moor, în *Ung. Jb.*, IX (1929), p. 46 ; St. Kniezsa, în *AECO*, IV (1938), p. 349. Un caz deosebit de semnificativ îl reprezintă așezarea pecenegilor din valea Bistriței de la Vișoara, r. Bistrița, *Besenyö-Heidendorf* situat la o distanță de circa 8 km spre interior de Bistrița unde pe „Dealul cetății” se afla probabil o mare cetate de graniță. Pentru pecenegi, cf. D. Rasovsky, *Seminarul Kondakovianum*, VI (1933), p. 1—65 ; Gy. Györfly, în *Körösi Csoma Archivum (Arhivul Körösi Csoma)*, I (1940), p. 397—500.

tite. În estul Transilvanei, în Țara Birsei, în Ciuc și în Trei Scaune nu se mai întâlnesc toponimicele referitoare la prisăci ca *presaca*, *gyepű* sau *kapu*. Aceste teritorii au fost înglobate în statul ungar abia la 1200, când transformările de ordin economic și social condiționează schimbarea necesităților strategice și se renunță în mod treptat la sistemul prisăcilor în locul cărora se ridică cetăți de frontieră din pământ și lemn și pe urmă cu ziduri de piatră.

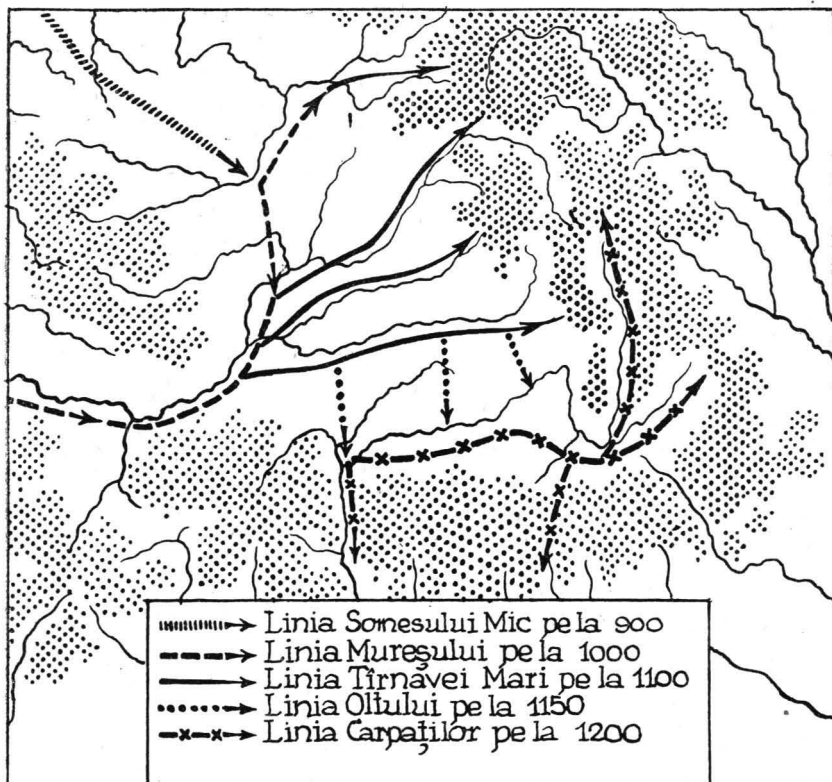

Fig. 20. — Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania.

Desigur, una sau mai multe denumiri, care păstrează amintirea unei linii de prisăci, încă nu permite reconstituirea precisă a direcției și întinderii liniei respective și ar fi greșit să se bazeze exclusiv pe câteva toponimice fixarea traseului unei linii întregi. Este, însă cert pe de altă parte, că asemenea linii au existat și că toponimicele se referă la existența lor, chiar dacă defrișările ulterioare și dezvoltarea hotarelor comunelor au șters urmele lor în afară de indicațiile rare și întâmplătoare păstrate în toponimie. Împreună cu izvoarele scrise și cele arheologice se poate utiliza, însă cu precauția necesară, și studiul prisăcilor ca o contribuție la istoria acestor secole.

Cu ajutorul datelor istorice, al urmelor arheologice și al toponimiei, completate cu indicațiile despre liniile de prisăci se pot stabili, în general, cinci etape principale în care se desfășoară intensificarea relațiilor feudale în Ardeal, datorită expansiunii treptate a puterii ungare (fig. 20). Întocmai ca la alte fenomene istorice continue și de lungă durată, și aici scindarea procesului istoric în faze separate aduce cu sine o oarecare schematizare

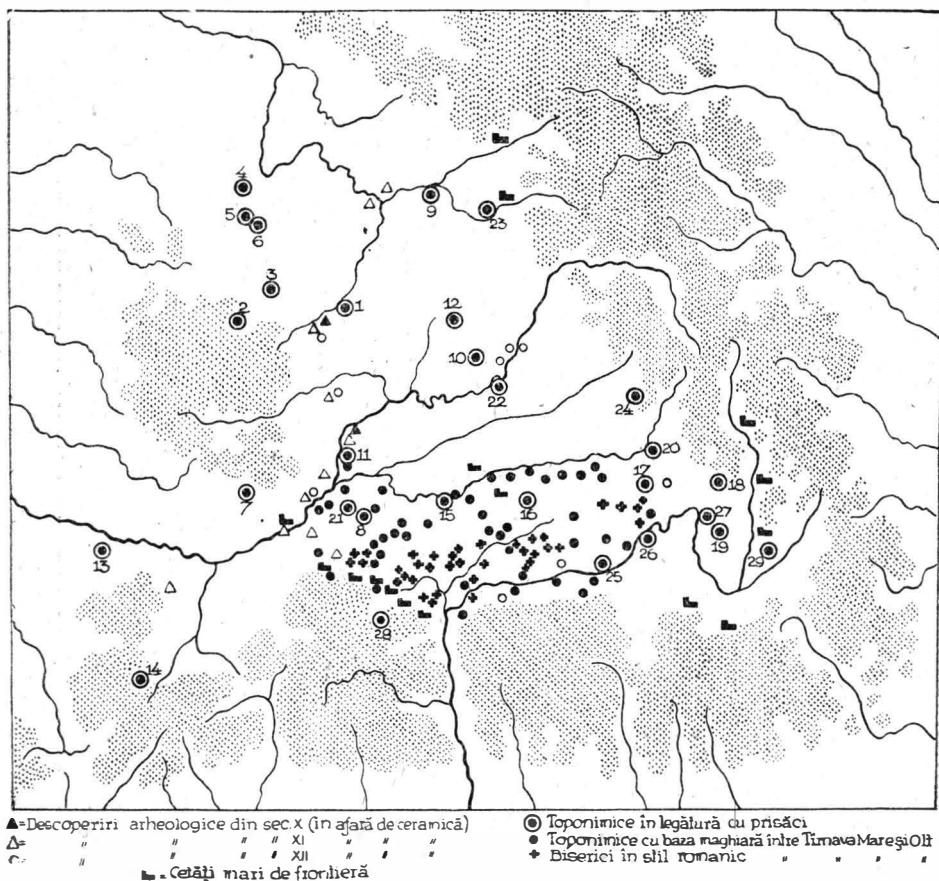

Fig. 21. — Răspîndirea anumitor materiale ilustrînd etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania.

inevitabilă și o concentrare a evenimentelor în jurul unor date mai importante. De asemenea, precizarea cronologiei acestor etape și stabilirea conținutului lor are încă în mai multe privințe un caracter ipotetic; în studiul de față se face încercarea de sistematizare și coordonare a anumitor fenomene dispersate și se valorifică cercetările diferitelor discipline pentru a le cuprinde într-o unitate încheagată în spațiu și timp (fig. 21).

Cercetarea reprezintă mai mult o schiță a principalelor elemente care permit să se stabilească succesiunea diferitelor etape pentru a căror documentare temeinică ar fi necesar un studiu cu mult mai aprofundat.

1. Primele două etape s-au tratat mai amănunțit în alt loc¹, încât se vor rezuma aici doar principalele evenimente care le caracterizează. În jurul anului 900 pătrunde căpetenia Tuhutum, după cum relatează cronicarul anonim, în nord-vestul Transilvaniei și ocupă voievodatul slav-român al lui Gelou. Cimitirul de la Cluj din strada Dostoievski, datînd de la începutul secolului X, cu un inventar de factură răsăriteană a unei populații călărețe, atestă pe cale arheologică pătrunderea ungarilor în această regiune și la aceeași dată, menționează și în cronică. Teritoriul stăpînirii lui Gelou se întinde de-a lungul văii Someșului Mic pînă la dealurile Meseșului, unde se construise, după cronică anonimă, lingă „Poarta Meseșului”, prima linie de prisăci. La Someșeni există un nume de hotar „Kapus”² (1). Spre vest de Cluj se întîlnesc mai multe toponimice referitoare la porțile ce trec prin linia prisăcilor. În afară de numele Clujului, care derivă, eventual, de la latinescul clusa (ung. Kolos) — prin care se indicau clisuri, locuri înguste între munți sau dealuri³ — se înmulțesc de la Gilău spre vest, denumiri referitoare la prisăci, ca pîrăul Căpuș (Kapus)⁴, care se varsă lingă Gilău în Someș și în valea că-ua s-ar fi desfășurat bătălia între Gelou și Tuhutum — comunele Căpușul Mic (Magyarkiskapus) și Căpușul Mare (Magyar Kapus) (2). Tot aici se află și pădurea care se numește „Kaputat”⁵ (3). Mai spre vest, în apropierea Meseșului se întîlnesc toponimicele Porț (Porcz), derivate eventual de la denumirea „Porta Mezesina”⁶ (4), „Vașcapău” (Vaskapu) (5) și „Presaca” (6) (un deal între vechile comitate Dăbica și Crasna)⁷. Se presupune de asemenea, pe baza toponimicelor, o linie de apărare între Cluj și Turda care ar indica frontiera de sud a voievodatului lui Gelou⁸. Unele denumiri din apropierea Alba Iuliei ar putea, prin forma slavă și prin poziția lor topografică, să marcheze prisăci din epoca slavă menite să apere granițele voievodatului din jurul Alba Iuliei. Astfel, există în valea Ampoiului, Presaca Ampoiului (Ompolygyepü) (7), împreună cu pîrăul Presaca ce se varsă în Ampoi, iar spre răsărit, în valea Secășului, o altă Presaca (Székásgyepü) (8).

2. În primii ani ai secolului XI se desființează micile unități politice din vestul Transilvaniei, voievodatele lui Jula și Kean, care sînt cuprinse

¹ K. Horedt în *SCIV*, V (1954), p. 499—506.

² L. Makkai, *Erdély népe a középkorban (Populația Transilvaniei în evul mediu)*, Budapest. 1934 p. 323. Cifrele puse în paranteze corespund celor indicate pe harta în care sînt indicate toponimice în legătură cu prisăci.

³ A. Márki în *Földrajzi közlemények (Buletinul de geografie)*, XXXII (1904), 1—4 (extras).

⁴ Lenk, vol. III, p. 208.

⁵ G. Müller, *Siebenbürgens Stühle, Distrikte und Komitate (hartă istorică)*, 1914.

⁶ N. Drăganu în *Balcania*, VI (1943), p. 457.

⁷ Lenk, vol. III, p. 355.

⁸ L. Makkai, *op. cit.*, p. 323.

într-un teritoriu unitar din punct de vedere al stăpînirii politice. Zona de stăpînire ungară și a unei feudalizări mai intensive se întinde la începutul secolului, aproximativ de-a lungul văii Someșului Mic și cursului mijlociu și inferior al Mureșului. Nu există indicii ca în cursul secolului XI să fi intervenit în această situație o schimbare esențială. Prin ocuparea zonei de-a lungul Munților Apuseni, regii unguri și-au asigurat accesul la zăcămintele minerale cele mai importante, la zăcămintele aurifere și la salinele cele mai apropiate de bazinul panonic de la Ocna Dejului, Sic, Cojocna și Turda.

Luptele pentru tron după moartea lui Ștefan I erau potrivnice consolidării situației interne, iar amestecul imperiului german și sprijinul acordat претенdenților susținuți de el mută punctul de gravitate al conflictelor externe spre apus. Frațiunea care luptă împotriva претенdenților sprijiniți de imperiul german și împotriva creștinării avea bazele rezistenței ei în părțile răsăritene ale țării dincolo de Tisa, între altele și în vechea „cetate mureșană” (urbs Morisena) din Banat. Aceste conflicte nu oglindesc numai ambiția personală a unor membri ai casei stăpînitoare, ci ele reprezintă totodată lupta pentru apărarea vechilor forme de organizare politică și socială și a tradițiilor religioase păgîne, împotriva sistemului feudal apusean și a religiei creștine, care servea ca instrument la înrădăcinarea lui. Pe cînd forțele sînt angajate și consumate în lupte interne, se intensifică totodată din răsărit și presiunea pecenegilor și uzilor care vor trece în cursul expedițiilor lor de pradă în Ungaria prin Ardeal. Amenințarea pecenegă permanentă ar fi ajuns, neținîndu-se seama de alte cauze, să oprească înaintarea ungarilor spre răsărit. Abia către sfîrșitul domniei lui Ladislau I, pecenegii și uzii sînt înfrînți în repetate rînduri (o dată în mod decisiv undeva în regiunea Someșului)¹, iar pe plan intern se clarifică situația în favoarea sistemului feudal și a unei conduceri unitare creștine. Abia în această fază, probabil și în legătură cu reprimarea pecenegilor, continuă expansiunea puterii ungare în Transilvania, înaintînd de-a lungul văilor Someșului, Mureșului și Tîrnavelor, spre răsărit.

Materialele arheologice din secolul XI sînt în concordanță cu evoluția schițată și interpretarea lor sprijină cadrul istoric trasat. Cele mai bogate urme de ceramică prezentînd trăsăturile caracteristice secolului XI se întîlnesc în zona care corespunde cursului mijlociu al Mureșului, iar aria lor de răspîndire se suprapune cu aceea a unor cimitire cu un inventar specific secolului XI. Aceste morminte și cimitire² săpate sistematic sau descoperite întîmplător se înșiră de-a lungul Mureșului mijlociu și al afluenților săi, începînd cu Moldovenesti, lângă Turda și continuînd cu Lopadea, Benic, Cilnic, Vințu de Jos, Blindiana pînă la Hunedoara. Mormintele de la Moldovenesti și Hunedoara sînt datate prin monede în secolul XI și ele sprijină și datarea altor descoperiri de aceeași factură care se încadrează în acest secol. La Lancrăm lângă Sebeș, s-a găsit o monedă a lui Béla I care face parte dintr-un tezaur mai mare. Din Transilvania de nord-vest se mai pot adăuga la acestea descoperirile contemporane de la

¹ SRH vol. I, p. 182.

² Cf. SCIV, V (1954), 503—504.

Cuzdrioara¹, Dej² și Cluj³. În restul Transilvaniei, spre răsărit de zona indicată, încă n-au fost identificate descoperiri asemănătoare. Această observație oglindește o diferențiere economică și socială cu un mod de producție mai înaintat în aceste părți ale Ardealului față de restul Transilvaniei.

Toponimice referitoare la linia de prisăci se întâlnesc și în această etapă. Lîngă pîrăul Becleanului, r. Beclean, reg. Cluj, există un deal „Kapus”⁴ (9); în valea Mureșului există comunele Căpușul de Cimpie (Mezőkapus) (10), Căpud (Magyarkapud) (11) lîngă Silvașu de Cimpie se află un deal „Kapus”⁵ (12), iar între Banat și Transilvania, lîngă Lăpușgiul de Sus, r. Iia, reg. Hunedoara, se află un deal numit „Presaca”⁶ (13). Tot în această epocă au fost probabil fortificate și Porțile de fier transilvănene (Vaskapu) (14). La acestea se mai pot adăuga toponimicele amintite la faza întii din împrejurimile Alba Iuliei, Presaca Ampoiului (Ompolygyepü) (7) și Presaca (Székásgyepü) (8) în ipoteza că ele nu datează încă din epoca slavă.

3. Delimitarea teritorială și fixarea cronologică a fazei a treia întîm-pină anumite dificultăți, deoarece materialele arheologice încetează în mare măsură a forma un îndreptar ca în epocile anterioare din secolele X și XI, indicînd doar, prin lipsa lor pe teritoriul spre est de linia Mureșului, că acest teritoriu a fost încadrat ulterior în regatul ungar.

Colonizarea sașilor pe la 1150 în zona de frontieră de-a lungul Oltului arată că înainte de această dată trebuie să se fi instituit o altă linie intermediară. Pe de altă parte, din punct de vedere istoric, condițiile prielnice pentru ocuparea și organizarea teritoriului spre est de linia Mureșului există abia de la Ladislau I încoace. De aceea pare a fi mai rezonabil să se delimiteze în spațiu a treia fază de-a lungul Tîrnavei Mari, fixînd-o din punct de vedere cronologic în jurul anului 1100. La această dată deci, întinderea stăpînirii ungare a primit o amploare mai mare. Înaintînd de-a lungul principalelor văi spre răsărit, ea a ajuns în unele locuri pînă la lanțul răsăritean al munților, fără să ocupe însă teritoriul aflat la sud de Tîrnava Mare pînă la Carpații meridionali. Cuprinzînd un teritoriu mai vast, a fost firesc ca acum să continue organizarea comitatelor de-a lungul văilor rîurilor și să progreseze totodată feudalizarea teritoriului organizat din punct de vedere administrativ. Nu este întîmplător că acum apar pentru întia oară acele funcțiuni care indică perfecționarea feudalismului prin înființarea unui demnitar suprem al Transilvaniei, iar pe plan bisericesc, corespunzînd unificării politice, un episcop al Transilvaniei.

În anii 1111 și 1113⁷ este pomenit în documente un „Mercurius, principele ultrasilvan”, indicînd instituirea unui demnitar suprem al

¹ J. Novák în *Közlemények*, IV (1944), p. 110.

² Gy. László, *Szolnok-Doboka területének települése Szent István koráig (Colonizarea teritoriului comitatului Solnoc-Dăbca, pînă în epoca lui Ștefan cel Sfînt)*, 1944, p.38, pl.II, 2.

³ În str. Kirov, prof. Gy. László a dezvelit un mormînt datînd din secolul XI.

⁴ *Lenk*, vol. III, p. 208.

⁵ L. Makkai, *op. cit.*, p. 323.

⁶ *Lenk*, vol. III, p. 355.

⁷ *Documente*, C, 1, 2.

Transilvaniei, căruia i se va da pe urmă titlul de voievod (vajda), așa cum era numit de populația slavă. El poate fi privit ca urmaș al celui „Zoltan Ardeleanu” care primește, după înfrângerea lui Jula și după moartea lui Kean, stăpînirea asupra întregii Ultrasilvanii. Funcțiunea lui se dezvoltă, eventual, din aceea a unui „comite al Bă'gradului” (comes Relegratae)¹ pe care o deține, se pare, și Mercurius². Ar fi însă o greșeală să nu se observe și deosebirea ce există între acest demnitar, instituit pentru Ardealul întreg ca locțiitor al regelui, și diferiții voievozi mai mici care stăpîneau numai anumite teritorii restrinse în interiorul Transilvaniei. Așa precum denumirile de țar și Kaiser derivă din numele lui Caesar, iar kralj ori király din numele lui Carol (cel Mare), deosebindu-se însă în mod fundamental în privința conținutului politic al funcțiilor ce le desemnează după țări și epoci în care sînt folosite, tot așa și denumirea identică a voievodului nu include ca atare și continuitatea unei instituții care nici nu există pentru Transilvania întreagă înaintea instituirii acestei demnități. Reprezentînd coroana față de feudații transilvăneni, voievodul devine în cursul fărîmării feudale, conform caracterului de clasă al orînduirii feudale, un element potrivit puterii centrale, contribuind la slăbirea regelui și încercînd în repetate rînduri chiar să-i ia locul. Se poate sublinia o analogie interesantă ce există între înființarea voievodatului Transilvaniei și aceea a banului Croației. Cam în aceeași epocă, la începutul secolului XII apare, întocmai ca în Ardeal, și în această provincie periferică a Ungariei, un alt dregător principal feudal. Pe cînd voievodul Transilvaniei poartă un nume slav, noul „princeps” al Croației este numit de populația slavă — după o funcție avară — bajam³. Apariția simultană în împrejurări identice a celor două demnități trebuie privită ca un indiciu pentru dezvoltarea feudalismului ungar care cîștigă în amploare și se manifestă tocmai în crearea acestor demnități.

Concomitent cu prima atestare a dregătoriei supreme feudale în Transilvania se încheie și organizarea bisericească prin înființarea episcopiei de la Alba Iulia. Încă pe la mijlocul secolului X, cîteva căpetenii ungare caută, și reușesc să găsească, legătura cu biserica bizantină, dar nu este sigur dacă repercusiunile acestui contact s-au manifestat și în Transilvania. La începutul secolului XI izvoarele contemporane amintesc că Ștefan I, după ce a învins pe Jula, a introdus cu forța în Transilvania creștinismul în forma lui apuseană; se cunoaște și numele unui misionar, Bruno de Querfurt, care a activat în acest timp în „Ungaria neagră”⁴ probabil și în Transilvania. Nu există însă pe baza izvoarelor literare sau arheologice dovezi concludente care să confirme întemeierea episcopiei catolice de la Alba Iulia încă în timpul lui Ștefan I, ci abia către sfîrșitul

¹ CFHH, 977, 2158.

² J. Melich, *A honfoglalás kori Magyarországon (Ungaria în epoca ocupării patriei)* Budapesta, 1925 p. 242—243. Pentru problema voievodatului Transilvaniei cf. și I. Moga în *AIIN*, X (1945), p. 55—143.

³ J. Deer în *Ung. Jb.*, XI (1931), p. 381—384 „... ducem ... Ugram quem Sclavorum vulgus banum vocat...”

⁴ Ademar Cabannensis în *MGH*; SS, IV, p. 129, cap. 31, citat după CFHH I.16.

acestui secol mărirea teritoriului stăpînit, reprimarea elementelor păgîne și consolidarea puterii politice creează condițiile care pretind și permit organizarea teritoriului din punct de vedere bisericesc¹. Ca instrument al exploatării în orînduirea feudală, biserica sprijină puterea stăpînitoare și contribuie la feudalizarea Transilvaniei în agricultură și în alte domenii.

Izvoarele arheologice din această epocă sînt încă puțin valorificate și în lipsa unor cercetări mai ample, ele pot să contribuie numai într-un grad redus la elucidarea acestei etape. La Morești, lângă Tîrgu Mureș cetatea de pe „Podei” pare să fi fost cucerită în acest timp, concomitent cu întemeierea satului Cîtfalău din apropiere, iar două monede de la Ștefan II (1114 — 1131) și Béla II (1131 — 1141), descoperite în cimitirul acestui sat pustiit², constituie termenul înaintea căruia s-au desfășurat aceste evenimente.

La începutul secolului XII puterea ungară a pătruns deci pe Mureș în sus dincolo de Tîrgu Mureș, dar n-a înaintat și pînă în regiunea muntoasă a bazinului Gurghiului, care este una dintre ultimile regiuni ocupate. În valea Tîrnavelor, se poate presupune că se ajunge, spre răsărit, pînă la poalele munților Harghita, iar spre sud, valea Tîrnavei Mari formează frontiera regatului. De-a lungul Tîrnavei Mari se întinde un șir de cetăți care nu sînt încă cercetate și datate. În mod ipotetic, nedispunînd încă de date precise care să fie bazate pe rezultatele unor săpături sistematice, s-ar putea presupune că înființarea în forma lor inițială ar data încă de la începutul secolului XII.

În valea Tîrnavei Mici, *Cetatea de Baltă* ar fi putut exista încă la 1197,³ fiind atestat la această dată Comitatul Tîrnava. La *Glogovăț*, com. Valea Lungă, r. Mediaș, reg. Stalin se ridică deasupra satului o cetate care, după cum reiese din autobiografia lui Nicolaie Bethlen de la sfîrșitul secolului XVII, era la acea dată demult abandonată, încît materialul ei de construcție a putut să fie folosit la construirea unui castel din valea Tîrnavei Mici⁴.

Lângă Tîrnava Mare, între comunele Șeica Mică, Micăsasa și Axente Sever, s-a clădit deasupra unei așezări din epoca fierului o cetate din care se păstrează urme de ziduri cu mortar și unde s-a găsit o sabie de fier, datînd din secolul XIII (Muz. Brukenthal — Sibiu, nr. inv. 10 324).

Între *Copșa Mică* (*Kiskapus*) (15) și *Proștea Mare*, deci lângă un toponimic care indică o trecere printr-o linie de prisăci, se află o mare

¹ Cf. *MGH, SS.*, VIII, p. 579, p. 590, unde se pomenește în a doua jumătate a secolului XI de un Franco episcopus Bellagradensis. Cimitirele din jurul bisericilor de la Chidea (Kide), com. Vultureni, r. Cluj, reg. Cluj cf. I. Méri în *Erd. Muz.*, XLIX (1944), p. 89—107 eventual și cele de la Cluj, dar sigur cele de la Moldovenești, Morești și Alba Iulia încep, după monedele găsite în ele, la începutul secolului XII. Pentru dispozițiile regilor unguri din secolul XI (Andrei I, Ladislau I și Coloman) asupra obligativității înmormîntărilor lângă biserici, cf. B. Szöke în *Studia slavica*, II (1956), p. 125—126.

² *SCIV*, IV (1953), p. 295.

³ *Documente*, C, I, p. 21, nr. 39.

⁴ M. Bethlen, *Önéletirás (Autobiografie)*, I, p. 182.

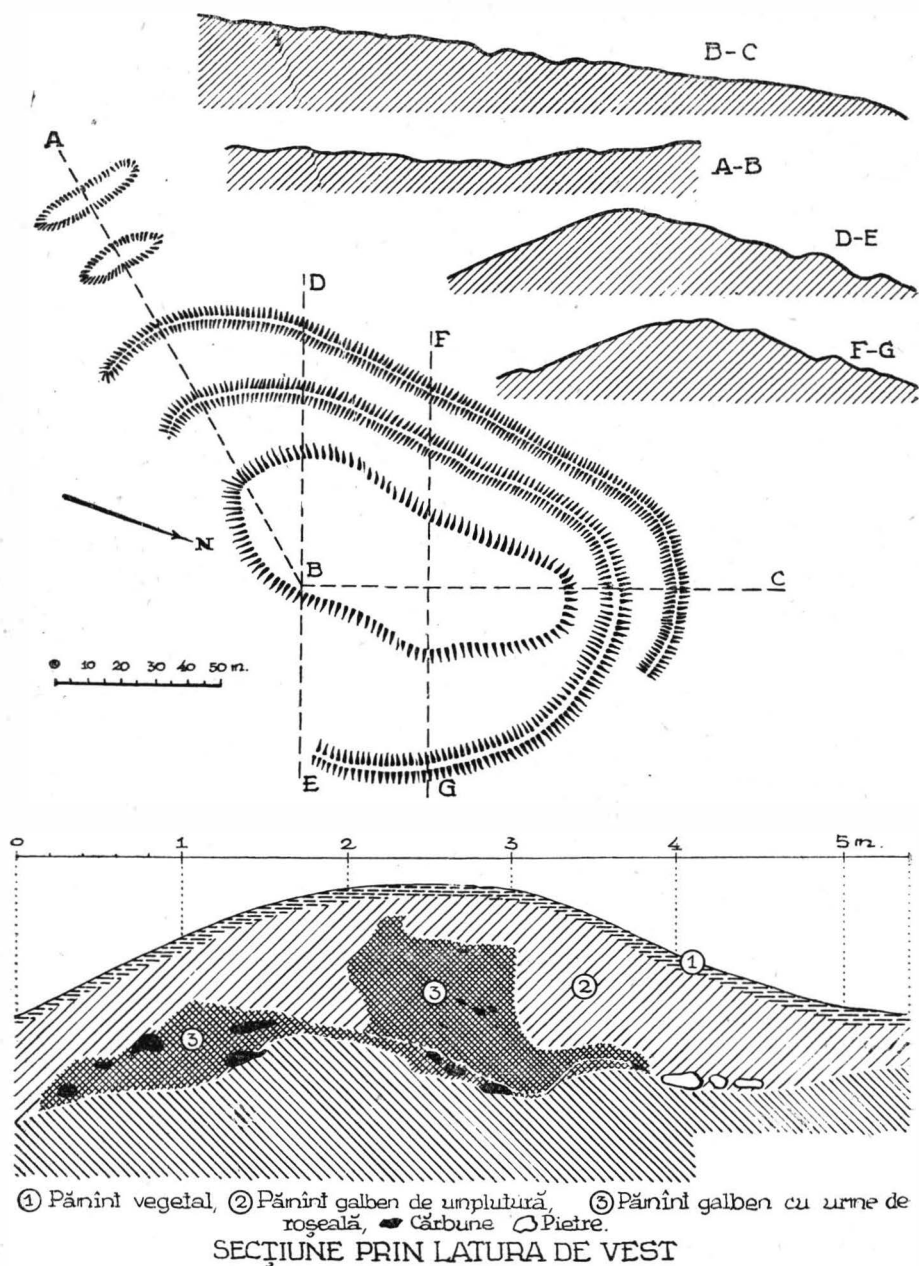

Fig. 22. — Cetatea de pământ de la Prostea Mare, r. Mediaș.

cetate de pământ (fig. 22), înconjurată cu două circumvalații și apărată în partea cea mai expusă de patru șanțuri și valuri. Specifică acestei cetăți este lipsa zidurilor cu mortar în locul cărora s-au construit numai valuri de pământ cu palisade, cum s-a putut constata cu ocazia unor sondaje executate în 1949¹. Ceramica găsită cu ocazia acestor lucrări datează aproximativ din secolele XIII — XIV, dar nu este numai decît necesar ca ea să indice data întemeierii cetății.

Deasupra comunei *Biertan*, învecinată cu Copșa Mare (*Nagykapus*), (16), a cărui nume indică o nouă trecere prin prisăci, se înalță o cetate cu

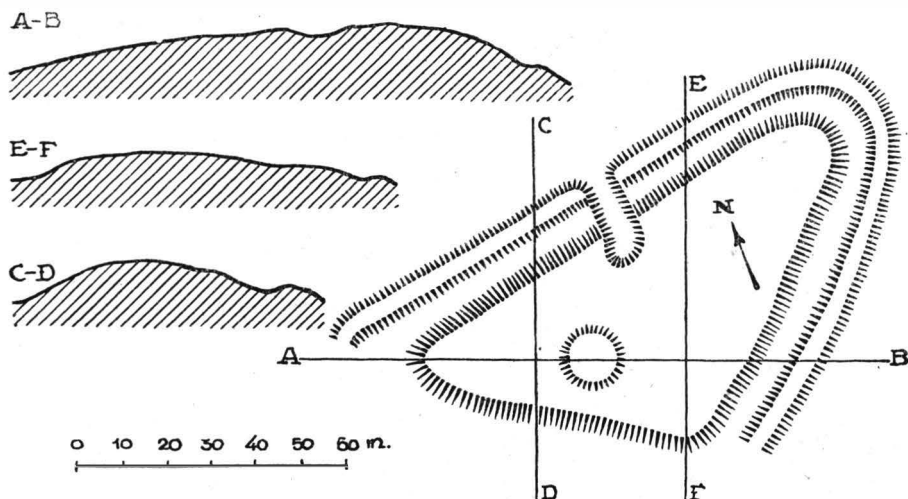

Fig. 23. — Cetatea de la Biertan, r. Mediaș.

ziduri legate cu mortar (fig. 23) mai veche și anterioară bisericii fortificate din mijlocul satului, care datează din secolul XV.

La *Sighișoara* (*Segesvár* — *Schässburg*), numele dovedește existența unei cetăți, atestată documentar la 1280² și, după cum arată toponimicul maghiar, întemeiată probabil înaintea colonizării săsești din valea Tîrnavei Mari.

În sfîrșit se poate aminti *Saschiz* (*Szászkézd-Keisd*) unde toponimicul indică o așezare a unor grăniceri secui, însărcinați cu supravegherea drumului de comunicație ce trecea din valea Tîrnavei Mari în valea Oltului, în zona prisăcilor amintite în documentele privitoare la donația Țării Birsei. Înființarea cetății, ale cărei ruine se înalță și astăzi deasupra satului, poate fi pusă în legătură cu această așezare.

Nu există încă pentru cetățile enumerate o indicație cronologică precisă care să dovedească întemeierea lor în secolul XII și cu atît mai puțin să se poată stabili o dată în cadrul acestui secol. Privite în ansamblu

¹ K. Horedt în *Studii*, II (1949), p. 144.

² Fr. Zimmermann-K. Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 141, nr. 197.

și căutînd explicarea rostului construirii lor, cea mai plauzibilă explicație ar fi că originea lor datează încă din secolul XII, cînd urmau să asigure într-o formă oarecare frontiera regatului spre sud. Deosebirea în formă și în tehnica de construire nu exclud însă posibilitatea suprapunerii unor epoci deosebite, a căror eșalonare în timp, din lipsă de cercetări, încă nu se poate preciza. Deoarece pentru șirul întăriturilor de-a lungul Oltului există, prin colonizarea sașilor, indicații cronologice mai precise pentru datarea lor pe la 1150, se poate admite că linia anterioară din valea Tîrnavei Mari să fie mai veche.

Dintre descoperirile arheologice se mai poate aminti un tezaur de monede descoperit la Sînpaul în apropierea Odorheului¹, care cuprinde monede de la Coloman, Ladislau și Béla, probabil din intervalul de timp de la 1048 la 1114. El a fost îngropat prin urmare la începutul secolului XII și indică pătrunderea monedelor ungare și circulația lor în această epocă pînă la poalele Munții or Harghita.

Frontiera teritoriului încadrat pe la 1100 în statul ungar trecea de-a lungul cumpănei apelor între valea Tîrnavei Mari și a Hirtibaciului. Analiza toponimicelor care au o bază maghiară, situate între Tîrnava Mare și Olt, impune aceeași concluzie². În valea Tîrnavei Mari, așezările poartă într-un număr relativ mare denumiri ungurești adaptate în urmă, din punct de vedere fonetic, de romîni și sași, specificului limbii lor; de exemplu Egerbegy-Agîrbici, Arbegen, Medgyes-Medias, Mediasch, Segesvár-Sighișoara, Schüssburg, Erked-Archita, Arkeden etc. Zona de răspîndire a acestor toponimice se întinde spre sud aproximativ numai pînă la linia amintită între Tîrnava Mare și valea Hirtibaciului și arată că în valea Tîrnavei Mari așezările cu nume ungurești sînt într-o bună parte anterioare colonizării săsești care a avut loc aici destul de tîrziu, eventual numai după invazia tătarilor. Spre sud de linia amintită, asemenea toponimice sînt cu mult mai rare și se întîlnesc numai de-a lungul unor drumuri naturale de comunicație, ce trec spre valea Oltului unde numărul lor crește din nou (vezi fig. 21).

Din răspîndirea acestor toponimice se poate trage concluzia că, în legătură cu înaintarea sistemului feudal ungar, în valea Tîrnavei Mari se întemeiază puncte de pază și așezări ale grănicerilor, purtînd nume ungurești, care nu trec însă dincolo de linia cumpănei apelor între Tîrnava Mare și Hirtibaciu. Dincolo de această linie spre sud, toponimicele indică unele drumuri de-a lungul cărora se supraveghea teritoriul pînă la Olt situat înaintea frontierei, împotriva unor eventuale atacuri din partea cumanilor sau a unor oști bizantine. Abia după mutarea frontierei în valea Oltului, se va dezvolta, din anumite puncte de observație, o nouă linie de întărituri la ieșirea acestor drumuri în valea Oltului. Dintre toponimicele referitoare la întărituri de prisăci se pot aminti, în partea răsăriteană a

¹ B. Orbán, *Székelyföld leirása (Descrierea pămîntului secuesc)*, Pesta, 1868, I, p. 166.

² Cf. pentru acestea W. Scheiner în *Balkanarchiv*, II (1926), p. 1 urm. și III (1927), p. 113 urm.; G. Kisch în *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde*, XLV (1929), p. 33—328; N. Drăganu, *Romîni în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, passim; St. Kniezsa în *AECO*, IV (1938), p. 241—412, passim.

regiunii dintre Tîrnava Mare și Olt, trei dealuri care poartă numele: „Vîrfurile porții de fier” (Vaskaputető)¹ (17), Poarta (Kapus)² (18) și Presaca (Gyepű)³ (19) precum și satul Ghipeș (Gyepes) (20).

În urma reprimării pecenegilor, aceștia încep să fie întrebuițați și pentru apărarea frontierelor și probabil din această fază datează toponimicele ca, Beșineu din valea Secașului (Székásbesenyő) (21), Beșineu din valea Mureșului (Buzásbesenyő) (22) r. Luduș, reg. Cluj și Beșineu — Sineu (Besenyőfalva) în Regiunea Autonomă Maghiară (24) și Vișoara (Besenyő-Heidendorf) din valea Bistriței (23).

4. Pe la mijlocul secolului XII se poate presupune că principala linie de apărare se întindea între Munții Perșani și Pasul Turnu Roșu de-a lungul văii Oltului după cum arată datele istorice despre colonizarea sașilor. Dintr-un document din ultimul deceniu al secolului XII⁴ rezultă că în timpul lui Géza II (1141 — 1161) a început în sudul Transilvaniei așezarea coloniștilor, numiți mai târziu cu un nume generic sași. Colonizarea lor nu se putea face decît pe un teritoriu care era stăpînit sau supravegheat de regatul ungar fără ca acesta să fi intrat în circuitul relațiilor feudale ungare, pentru că regele n-ar fi avut posibilitate să dispună liber de el. Aceasta explică de ce teritoriul colonizării inițiale se întinde de la linia de apărare dintre Tîrnava Mare și valea Hîrtibaciului spre sud, pînă în valea Oltului. Făcînd abstracție de indicațiile documentare și de concluziile ce rezultă din împărțirea și dependența administrativă și ierarhică a teritoriului colonizat, această teză se poate dovedi și cu ajutorul vestigiilor culturii materiale.

Bisericile săsești clădite în stil romanic se întîlnesc numai în fișia amintită între valea Hîrtibaciului și Oltului și nu trec spre nord pînă în valea Tîrnavei Mari, unde sînt construite în stilul gotic⁵. Deoarece durata stilului romanic în Transilvania nu trece în general peste mijlocul secolului XIII trebuie să deducem din răspîndirea bisericilor romanice în Transilvania de sud, că teritoriul inițial al colonizării săsești se afla între valea Hîrtibaciului și a Oltului și numai într-o fază mai târzie, eventual după invazia tătarilor, sașii au fost colonizați în valea Tîrnavei Mari.

Sarcina principală a noilor coloniști era deci apărarea graniței de-a lungul Oltului și întărirea zonei de frontieră și numai în al doilea rînd asigurarea unor venituri noi pentru vistieria statului; de aceea ei au fost așezați în regiunea deluroasă între Hîrtibaci și Olt și nu pe luncile fertile de-a lungul Mureșului sau a Tîrnavelor. Este deci firesc ca ariile de răspîndire a toponimicelor cu baza maghiară din valea Tîrnavei Mari și a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei să se excludă în mod reciproc, oglîndînd fiecare o fază deosebită a procesului de feudalizare în Transilvania.

¹ Lenk, vol. IV, p. 396.

² *Ibidem*, vol. II, p. 208.

³ *Ibidem*, vol. II, p. 68.

⁴ *Documente*, C, I, p. 11 — 12.

⁵ W. Horwath în *Sieb. Vjschr.*, LIX (1936), p. 169 — 180

Întinderea stăpînirii ungare pînă la Olt pe la mijlocul secolului XII se oglindește eventual în două descoperiri de factură bizantină făcute în Țara Făgărașului.

În 1892 a ieșit la iveală între Streza— Cîrțișoara și Scorei un tezaur de argint din care se păstrează la muzeul Brukenthal din Sibiu următoarele piese :

1. Patru fragmente dintr-un lăntișor împletit din sîrmă subțire de argint și legate între ele, probabil, abia după descoperirea lor. Lg. totală 57,2 cm (nr. inv. 777, fig. 24/1).

2. Trei butoni ornamentați în tehnică de filigran, legați de lăntișoare identice cu cele precedente. Dm. butonilor 1—1,6 cm. Lg. lăntișoarelor 1 — 2 cm, 2 — 3 cm și 10 cm (nr. inv. 777 — 779, fig. 24/2 — 4).

3. Placă ornamentală triunghiulară înconjurată de-a lungul marginii cu filigran și acoperită în interior cu butoni mai mari și mai mici. Lg. 2,4 cm, L. 1,4 cm (nr. inv. 780, fig. 24/5).

4. Două fragmente mici ale unui buton ornamental aurit ; greutatea ambelor, 0,3 g. (nr. inv. 781).

5. Circa 60 de bucăți tocate ale unor turte de argint în greutatea totală de 895 g. (nr. inv. 776, fig. 24/6).

6. Împreună cu tezaurul s-au găsit șase monede, una bizantină a lui Ioan II (1118 — 1143) și alte cinci de argint, nedeterminate.

Podoabele fragmentare aparțin unui tip de diademă bizantină cu o lungă durată de folosire, care poate fi reconstituită cu ajutorul unei piese întregi din secolele XIV — XV, descoperită la Ernesztháza¹. Piesa triunghiulară formează unul dintre capetele legăturii ce se întindea pe frunte, iar lăntișoarele reprezentau pandantivele laterale ale podoabei de cap.

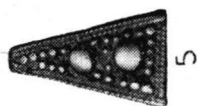
Asemenea tezaure cu argint tocat au o largă răspîndire în Europa răsăriteană, fiind atestate pe un teritoriu imens, începînd din Orient pînă în Scandinavia și, ca o urmare a legăturilor comerciale, chiar în Insulele Britanice². În Peninsula Balcanică și în Ungaria medievală lipsește această categorie de descoperiri³, încît tezaurul de la Streza — Cîrțișoara reprezintă din punct de vedere teritorial și cronologic un fenomen izolat.

În legătură cu devalorizarea monedei pe la mijlocul secolului XII, reînvie folosirea metalului brut, nemonetizat, ca mijloc de plată pe teritoriul Ungariei ; în această epocă predomină și în Rusia kieviană folosirea

¹ Arch. Ért., I (1881), p. 175, fig. 1, 2 și p. 177. Pentru datarea tezaurului, *ibidem*, XVII, (1897), p. 243, urm. Tipul se păstrează după cum arată tezaurul de la Covei chiar pînă în secolul XVI, RIR, XVI (1946), p. 30, pl. VII.

² M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, XII, p. 266—267 ; R. Jakimowicz, *Wiadomości archeologiczne*, XII (1933), p.103—136 ; P. Paulsen în *Ber. RGK.*, XXII (1932), p.241—244 ; G. F. Korzuchina, *Русские клады*, Moscova-Leningrad, 1954.

³ M. Ebert, *op. cit.* p. 266. Lingouri de aur apar și în tezaurul de la Kalipetrovo lângă Silistra, datînd din secolul XII ; G. Severeanu, *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 388—395 ; bucăți de argint tocat se întîlnesc încă în tezaurul de la Amnaș (r. Sibiu) de la începutul sec. XIV, R. Weisskircher, *Steb. Vjschr.*, LVIII (1935), p. 231, fig. 1/g și p. 232—233. Un alt tezaur de argint considerat ca inventar funerar se afla în colecția Egger, A. Száraz în *Arch. Ért.*, XI (1891), p. 32 și provine, după cum se sustine, de pe „pămîntul crăiesc” deci tot din Transilvania de sud. El se compunea din trei perechi de cercei și din mărgelile mari de argint.

6

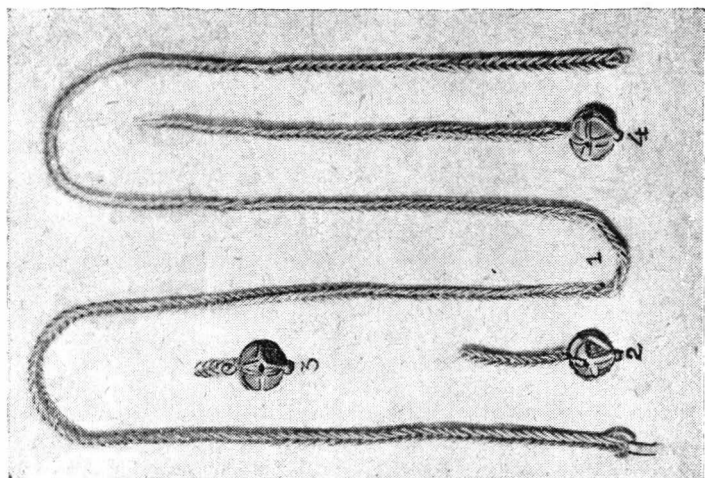

Fig. 24. — Tezaurul de argint de la Streza Cirtişoara, r. Făgăraş.

grivenelor și lingourilor de argint¹. În descoperirea de la Streza-Cirțișoara se îmbină deci elemente bizantine și slave, iar tezaurul ca atare reprezintă pentru secolul XII o avere considerabilă, în care numai argintul brut corespunde valorii a 4,33 mărci de argint ardelen. Făcînd abstracție de celelalte bijuterii și monede și de piesele care eventual n-au putut fi salvate, numai argintul brut reprezintă aproximativ contravaloarea a 250 hectare de pămînt sau a unei mori². Această relație s-a stabilit pe baza prețurilor din secolul XIII, care indică pentru secolul XII numai o limită minimă, ținînd seamă de valoarea și de puterea de cumpărare a argintului mai ridicată în acest ultim secol.

Cealaltă descoperire s-a făcut la Făgăraș. În anul 1927 s-a găsit aici, în timpul aratului, un vas cu circa 60 monede bizantine³, dintre care au ajuns în muzeul Brukenthal din Sibiu un număr de 17 piese; celelalte au fost pierdute sau au dispărut încă înainte achiziționării lor. Toate monedele sînt de aramă sau de billon și sînt de la următorii împărați:

1. Șapte monede de la Alexios I (1088 — 1118) și Constantin Porfirogenetul (înainte de 1097). *Sabatier* II, 194/34 sau 35.
2. O monedă de la Ioan II (1118 — 1143). *Sabatier* II, 199/15.
3. O monedă de la Ioan II (1118 — 1143). *Sabatier* II, 199/17.
4. Cinci monede n-au putut fi determinate. Caracteristicile lor iconografice se reîntînesc însă pe alte monede contemporane, încît nu este probabil ca aceste piese să modifice intervalul de timp de la 1081 la 1143 pe care îl cuprinde tezaurul.

Este semnificativ faptul că aceste două tezaure provin din Țara Făgărașului, în general foarte săracă în descoperiri arheologice. Se manifestă aici o influență bizantină care în alte regiuni ale Transilvaniei nu este atestată și, în urma situației create prin înaintarea puterii ungare, probabil nici nu se mai putea manifesta. Tezaurele de la Streza-Cirțișoara și Făgăraș îndcă o orientare culturală și, se pare, politică a Țării Făgărașului spre sud, dar asupra acestor raporturi, chiar ipoteze sînt greu de formulat. Situația juridică a teritoriului dintre Olt și Carpați în secolele următoare, ca feudă a domnilor Țării Romînești, n-ar putea să fie decît reflexul și perpetuarea unor stări de lucruri existente deja în secolul XII. În orice caz cele două descoperiri, din punct de vedere politic și etnic, cu greu pot fi puse în legătură cu ungerii, ele trebuie să aparțină mai de grabă populației din această regiune, ale cărei legături cu lumea slavă și bizantină au fost stabilite încă înainte ca statul ungar să se fi extins pînă la Carpații meridionali. Lipsa descoperirilor asemănătoare în restul Transilvaniei și apariția simultană a celor două descoperiri ar putea să indice deci o comunitate sau o oarecare organizație care ar fi putut exista și în alte părți ale Ardealului, dar care a fost desființată mai devreme.

¹ *История культуры древней Руси*, Moscova, 1948, p. 390—396; A.V. Arșilovski, *Основы археологии*, Moscova, 1954, p. 215—216; B. Homan, *Magyar pénzértlénel (Istoria monedei în Ungaria)*, Budapesta, 1916, p. 247—288.

² B. Homan, *op. cit.*, p. 496—530.

³ Informație de la R. Brechner-Sibiu.

Amîndouă tezaurele s-au păstrat incomplet și monedele de argint de la Streza-Cirțișoara și restul monedelor nedeterminate de la Făgăraș ar putea să modifice datarea celor două tezaure în jurul anului 1150. Totuși, este oare întîmplător, că amîndouă tezaurele au ca limită, după datele existente, anul 1150 ? Ele ar putea să indice, pe la mijlocul secolului XII, o stare de neliniște și nesiguranță care provoacă îngroparea celor două tezaure. Evenimentul la care trebuie să ne gîndim în primul rînd, este fixarea frontierei statului ungar de-a lungul Oltului și, în legătură cu aceasta, transformarea teritoriului așezat în fața lui într-o zonă supravegheată și dependentă în care o eventuală formațiune politică anterioară își va fi pierdut independența. Astfel se oglindește în cele două descoperiri de la Streza-Cirțișoara și Făgăraș, contactul și relațiile între înaintarea feudalismului ungar spre valea Oltului și între populația locală din Țara Făgărașului.

Pînă la o nouă înaintare a frontierelor, cam pe la 1200, Țara Făgărașului va îndeplini astfel funcțiunea pe care a deținut-o fișia de teren dintre valea Hîrtibaciului și Olt, aproximativ între 1100 și 1150. În acest sens trebuie interpretat și termenul de „desertum”, întrebuițat pentru caracterizarea teritoriului inițial al colonizării săsești; este zona situată în fața liniei de prisăci, care în mod temporar și delimitat din punct de vedere teritorial și cronologic servește scopurilor de apărare, funcțiune care rînd pe rînd au îndeplinit-o și alte teritorii din Transilvania fără să fie admisibil să se aplice Transilvaniei în întregime sau unei mari părți a ei termenul de desert în mod general sau absolut, cum au încercat să susțină în mod greșit unii istoriografi mai vechi.

Existența unei linii de prisăci de-a lungul Oltului nu este o simplă presupunere, ci este atestată în documente. Cu ocazia delimitării teritoriului predat la începutul secolului XIII ordinului cavalerilor teutoni, se amintesc de-a lungul Oltului prisăcile cetății Hălmeag (25), Ungra (Noilgiant) (26) și Nicolaie¹ (27). Aceste întărituri există și funcționează cam 60 de ani, după presupusa dată cînd au fost înființate — pe la 1150. Este semnificativ că în aceleași documente, Țara Birsei din fața liniei de prisăci este numită de asemenea „pustie și nelocuită”, deși, chiar din toponimice rezultă existența unei populații mai vechi în acest teritoriu. Pe Olt în jos începuturile cetății de la Făgăraș trebuie să dateze aproximativ de la mijlocul secolului XII, după cum rezultă și din tezaurul monetar descoperit acolo. Lîngă Rucăr se întîlnește în secolul XVI „Cetea de aur” (aranyvár), iar în regiunea pasului Turnu Roșu trebuie să fi existat de asemenea anumite întărituri. Toponimicele Beșimbac și cele de origine ungară păstrează amintirea așezărilor grănicerești ale secuilor și pecenegilor de-a lungul Oltului. Se pare că și „pădurea romînilor și pecenegilor” (silva Blaccorum et Bissenorum), amintită în 1224², poate fi pusă în legătură cu apărarea acestei linii de frontieră. Pădurea trebuie localizată, probabil, între valea Secașului și podișul Cibinului și nu este exclus că romînilor și pecenegilor le-a revenit sarcina să îndeplinească, pe această

¹ Documente, C, I, p. 151.

² Ibidem, C, I, p. 209.

porțiuni de teren, serviciul de grăniceri, ceea ce ar explica participarea detașamentelor de români și pe enegi din apropierea Sibiului la expediția din 1210¹ contra Vidinului. În această regiune există, în munții Cîmbinului, vîrfurile „Beșineu” (28). Prin așezarea sașilor, prezența grănicerilor săcui de-a lungul Oltului a devenit într-o bună parte inutilă. Regele a reținut totuși anumite teritorii pe malul drept al Oltului în mîinile sale, probabil tocmai acelea care se întindeau în jurul unor puncte fortificate. Astfel se explică faptul că s-a exceptat din teritoriul autonom din punct de vedere administrativ al sașilor anumite porțiuni care continuau să aparțină comitatului Alba de Jos².

În împărțirea administrativă a malului drept al Oltului se reflectă deci, de asemenea, existența unei linii de apărare de-a lungul Oltului înaintea colonizării săsești.

5. Ultima fază în care feudalismul ungar pătrunde pînă la Carpații răsăriteni poate fi fixată în jurul anului 1200. Ordinul cavalerilor teutoni, după ce și-a pierdut rostul de existență în Palestina și înainte de a deveni un instrument activ al politicii expansioniste a imperiului german, a încercat să-și creeze o bază politică și un nou cîmp de activitate în Țara Bîrsei. Tendința de a se emancipa de sub suzeranitatea ungară și de a-și întemeia un stat independent a cauzat însă, după un deceniu și jumătate, alungarea lor din arcul intracarpatic. Din istoria ordinului cavalerilor teutoni în Transilvania interesează aici doar faptul că actul de donație a Țării Bîrsei datează din anul 1211, ceea ce formează o dovadă că cel mai tîrziu la această dată stăpînirea ungară a pătruns pînă în Țara Bîrsei și pînă la Carpații răsăriteni. Tot în acest interval de timp se desfășoară pătrunderea și colonizarea secuilor pe teritoriul Ciucului și al celor Trei Scaune.

Prin așezarea sașilor pe la 1150 de-a lungul Oltului a devenit posibilă mutarea secuilor din zona fortificată de frontieră de-a lungul Oltului și folosirea lor în altă parte, mai spre răsărit. Aproximativ pe la 1200 se poate deci fixa așezarea secuilor pe teritoriul celor Trei Scaune și al Ciucului³. Originea și caracterul etnic al secuilor au fost aproape tot atît de intens dezbătute ca și etnogeneza poporului român. Secuii formează inițial o populație înrudită dar deosebită de trburile ungare și sînt, în timpul cînd încep să fie așezați în Transilvania, din punct de vedere al limbii deja pe deplin maghiarizați.

S-a amintit că în ultima fază a expansiunii feudalismului maghiar lipsesc toponimice care să indice existența unor linii de prisăci în răsăritul Transilvaniei; se întîlnește doar o așezare a pecenegilor, B.ș. neu (Sepsi-besenyö) (29). Dezvoltarea forțelor de producție, defrișările și înmulțirea populației schimbă condițiile strategice de apărare și unul dintre motivele

¹ *Documente*, C, I, p. 338.

² Cf. harta istorică a lui G. Müller, *Siebenbürgens Stühle Distrikte und Komitee*, 1914.

³ Cf. Gy. Györfly, *A székelyek eredete és településük története (Istoria originii și așezărilor secuilor)* în E. Mályusz, *Erdély és népei, (Transilvania și populațiile ei)*, Budapesta, 1941, p. 35—38. Idem, *Ung. Jb.*, XXII (1942), p. 129—151; G. Entz în *Erd. Műz.*, XLVIII (1943), p. 219 ajunge de asemenea la concluzia că în partea răsăriteană a secuimii nu pot să existe construcții în stil romanic înaintea secolului XIII.

pentru intensificarea procesului de feudalizare este necesitatea clasei stăpînitoare de a-și asigura ostași greu înarmați, prin acordarea de feude, care să creeze condițiile materiale pentru procurarea armurii și echipamentului acestora. În aceste împrejurări, liniile de prisăci nu mai reprezintă obstacole eficace și, începînd cu secolul XIII, se trece la construirea cetăților de graniță, care, eșalonate de-a lungul frontierei, urmau să înlocuiască funcțiunea indeplinită de prisăci. Acest fenomen se observă de-a lungul graniței apusene a Ungariei¹ și se oglindește în dispozițiile documentelor privitoare la ordinul cavalerilor teutoni prin care se acordă acestora dreptul de a construi cetăți de piatră în locul celor de pămînt².

În cursul secolului XIII s-au construit acele cetăți care înconjură, de-a lungul Carpaților răsăriteni și meridionali, interiorul Transilvaniei³. Cetățile sînt așezate la poalele munților pe coama primelor dealuri deasupra podișului. Ele se caracterizează, după cît se poate constata fără aportul săpăturilor, printr-o incintă simplă înconjurată cu ziduri cu mortar în fața cărora se găsește, cîteodată, un șanț sau o terasă de formă ovală alungită cu un diametru care trece de 200 m. Fără a avea pretenția de a prezenta o listă completă a lor, se pot atribui acestei categorii cetățile aflate de-a lungul Carpaților răsăriteni și meridionali, de la Anieș-Rodna, Bistrița, Șumuleu lîngă Miercurea Ciucului și cele care se află deasupra băilor Tușnad și Malnaș⁴. În Trei Scaune trebuie să existe de asemenea fortificații de acest gen pe care însă nu le cunoaștem din cercetarea personală a terenului. Din Țara Birsei se pot cita cetatea de pe Tîmpa, deasupra Orașului Stalin, și cea de la Codlea. De-a lungul Țării Făgărașului munții formau o piedică destul de eficace pentru ca prezența acestor cetăți să nu mai fie necesară, dar pe linia de la pasul Turnu Roșu pînă la Alba Iulia, ele se înmulțesc din nou și se întîlnesc între Sadu și Cîsnădie, lîngă Rășinari, Orlat, Tilișca, Gîrbova, Săsciori și deasupra Vurpărului (Vințul de Jos). Pentru precizarea epocii înființării lor încă nu dispunem de date satisfăcătoare; totuși există anumite indicații care permit delimitarea cronologică aproximativă a epocii lor de construire.

În cetatea de la Codlea se refugiază în a doua jumătate a secolului XIII principele Ștefan care s-a răzvrătit împotriva tatălui său⁵. Cetățile de la Săsciori și Orlat sînt atestate prin toponimicele „castrum Petri” în 1309 și „Warolyfolw” în 1332⁶, iar numele de „Burgberg” pentru satul Vurpăr, atestat documentar în 1248, indică aici o cetate datînd chiar din prima jumătate a secolului XIII⁷. Astfel, aceste cetăți datează din secolul XIII, continuînd și înlocuind sistemul de apărare al frontierelor prin prisăci din secolul premergător.

¹ Pentru fazele și cronologia sistemului de apărare a frontierei ungare spre Austria, cf. *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, I, p. 674—677.

² *Documente*, C, I, p. 183; cf. și p. 151.

³ Cf. K. Horedt în *SOF*, VI (1941), p. 576—614.

⁴ A. Ferenczi în *ACMI*, IV (1932—1938), p. 297—307.

⁵ *Documente*, C, II, p. 91.

⁶ *Ibidem*, C, XIV, II, p. 50.

⁷ *Ibidem*, C, I, p. 334.

O întrebare nelămurită o constituie însă problema dacă aceste cetăți datează înaintea invaziei tătarilor ori dacă construirea lor este urmarea ei în vederea apărării împotriva unei noi năvăliri. În lumina dispoziției care permite cavalerilor teutoni să clădească cetăți de piatră se poate susține că, începînd cu prima jumătate a secolului XIII, factorul principal în apărarea frontierelor îl constituie cetățile cu ziduri de piatră eșalonate de-a lungul frontierei, alcătuiind un cordon care îndeplinește funcțiunea liniilor de prisăci. Importanța strategică a cetăților se va micșora o dată cu apariția și dezvoltarea orașelor în Ardeal în cursul secolului XIV, care dispun, prin numărul apărătorilor și prin posibilitățile lor materiale, de o forță de rezistență cu mult mai ridicată decît puteau să aibă chiar și cele mai mari cetăți de graniță. Corelația dintre existența acestor cetăți și așezările din împrejurimea lor, ultimele condiționînd în unele cazuri dezvoltarea cetăților, se poate sesiza, între altele, la Bistrița și Orașul Stalin. Apariția pericolului turcesc și amenințarea permanentă a invaziilor turcilor stimulează fortificarea orașelor care devin, începînd cu secolul XIV, cele mai importante centre strategice pentru apărarea Transilvaniei. Un exemplu cît se poate de grăitor pentru această nouă schimbare intervenită, îl oferă abandonarea și demolarea intenționată a cetății de pe „Tîmpa” (deasupra Orașului Stalin) în prima jumătate a secolului XV, ca ea, o dată cucerită, să nu devină un punct de sprijin pentru atacurile dușmanilor îndreptate contra orașului situat la poalele ei¹.

În cursul secolului XV are loc, ca o urmare firească a dezvoltării economice în interior și a pericolului extern, ridicarea orașelor ca puncte principale de rezistență în dauna cetăților feudale, care pierd din importanța lor exclusivă deținută în cele două secole anterioare. Puterea centrală favorizează această evoluție pentru ca, sprijinită pe noua clasă a orașenilor, să îngrădească și să contrabalanseze atotputernicia feudalilor.

Înaintarea lentă a feudalismului ungar nu se oprește pe la 1200 de-a lungul Carpaților, ci încearcă să treacă și dincolo de aceștia. Donația Țării Loviștei, existența unui „comes Laurentius” pe la 1300 la Cîmpulung și înființarea episcopiei cumanilor trebuie interpretate în acest sens; aceste fapte indică o nouă fază de înaintare care este însă înlăturată prin invazia tătarilor și prin urmările ei. Discutarea acestei etape nu mai intră în cadrul acestui studiu.

Urmărind pătrunderea treptată a sistemului feudal ungar în Transilvania s-au putut distinge, din punct de vedere cronologic și teritorial, cinci faze principale (fig. 20). În prima fază se ocupă, pe la 900, linia Someșului Mic; în a doua fază, pe la 1000, valea Mureșului, și în a treia, pe la 1100, linia Tîrnavei Mari. Pe la 1150, în a patra fază, se ajunge pînă la Olt și în ultima și cea de a cincea fază, pe la 1200, se ocupă linia Carpaților răsăriteni și sudici.

După cum s-a menționat, această împărțire comportă o oarecare schematizare atît în privința datei cît și a întinderii teritoriale. S-ar

¹ Cam în aceeași epocă trebuie să fi fost abandonată și cetatea de lângă Bistrița.

putea aduce anumite corecturi și completări, care însă nu vor înlătura existența celor cinci faze, ci le vor contura doar mai bine și vor completa conținutul cadrului trasat. Admițându-se punctul de vedere că intensificarea feudalizării Transilvaniei în cursul secolelor X—XII reprezintă un proces îndelungat și continuu, se înlătură acea concepție care privea istoria acestor secole în mod static, numai prin prisma istoriei naționale strict politice, și se ajunge la o interpretare și înțelegere mai justă și complexă a acestei perioade.

CEA MAI VECHIE CETATE FEUDALĂ DIN TRANSILVANIA: CETATEA TURDA DE LA MOLDOVENEȘTI *

Înainte de stăpînirea romane a existat pe teritoriul sau în apropierea Turzii de astăzi o așezare mai mult rurală, Patavissa (Potaissa) cea dacică, atestată prin materiale arheologice, printre altele și prin mai mult de cinci monede dacice găsite în diferite puncte ale orașului¹. Romanii continuau să folosească pentru așezarea de la Turda, vechea ei denumire preluată de la populația dacă, după cum arată un miliarium ridicat numai la doi ani după desființarea statului independent al lui Decebal pe drumul ce ducea de la Turda la Cluj². Situată pe malul Arieșului și supraveghind accesul spre regiunea auriferă, a cărei ocupare a fost unul dintre scopurile principale ale lacomilor cuceritori, noua așezare romană ia o dezvoltare vertiginoasă cu o înfloritoare viață urbană și devine în a doua jumătate a secolului II unul dintre cele mai importante centre militare și sediul regiunii a V-a Macedonica. Întărirea forței militare a provinciei nu reușește însă să asigure dănuirea stăpînirii romane și pînă la urmă, un secol mai tîrziu, imperiul roman evacuează teritoriul Transilvaniei. Retragera oficialității romane nu înseamnă însă părăsirea totală a regiunii, ci întocmai ca în cîteva alte orașe romane ale Transilvaniei, urmele arheologice atestă continuarea vieții în secolul IV în cuprinsul centrului urban de odinioară³.

În cursul perioadei prefeudale, sarea indispensabilă hranei omenești este un produs mai important chiar decît aurul și aceasta explică atracția ce o exercită salinile de la Turda asupra populațiilor în migrație⁴.

* Comunicare ținută în ziua de 14 mai 1955 în cadrul Sesiunii științifice a Universităților „V. Babeș” și „Bolyai” din Cluj.

¹ Informație de la I. I. Russu.

² *CIL*, III, 1627 „... a Potaissa Napocae...”.

³ Această observație o dovedesc monedele romane datînd după evacuarea provinciei găsite la Turda și alte urme arheologice. Pentru monede cf. p. 38, nr. 44. De la Turda se cunoaște și o gemă cu reprezentări simbolice creștine, B. Mitrea în *RIR*, XVI (1946), p. 51–61.

⁴ Cf. supra, p. 89.

Salinele din Transilvania prezentau și pentru ungurii din Cîmpia panonică o importanță covârșitoare, iar direcția lor de pătrundere în Transilvania, precum și organizarea primelor unități administrative ale comitatelor de la Dăbica, Cluj și Turda în nord-vestul Transilvaniei au fost puse în legătură cu intenția de a ocupa și exploata salinele de la Dej, Sic, Cojocna și Turda. Chiar dacă se consideră ca riscate în totalitatea lor concluziile deduse din prezența avarilor în spațiul cuprins între Cîmpia Turzii, Gîmbaș și Teiuș, totuși știrile consemnate în pasajul din 892 referitoare la comerțul cu sare cu principatul moravian, precum și încheierea primelor comitate în nord-vestul Transilvaniei aflate în dependență de salinele existente în aceste părți scot în relief marea însemnătate pe care o aveau exploatarea și comerțul sării pentru Transilvania în secolele IX—XIII.

De aceea nu este de mirare că primul document din epoca feudală privitor la istoria Transilvaniei, datînd din anul 1075, amintește exploatarea sării în nord-vestul Transilvaniei, lângă Turda. În actul de danie către mănăstirea Sf. Benedict, azi în Republica Cehoslovacă, se spune „în Transilvania la cetatea ce se cheamă Turda, am dat vama ocnelor de sare în locul ce se cheamă în ungurește Aranas, iar în latinește Aureus. . .”¹. Exploatarea salinelor de la Turda reiese în mod neîndoielnic din textul citat.

Identificarea pe teren a celui „castrum Turda”, a celei mai vechi așezări și cetăți atestate în documente în epoca feudală în Transilvania, nu este încă lămurită. Încercările de a localiza pe hotarul orașului Turda de astăzi cetatea amintită în jurul căreia s-a încheiat comitatul Turda (Tordavármegye) n-au dus la vreun rezultat pozitiv. Un început de lămurire a problemei, care indică soluția cea mai justă, îl constituie descoperirea lui B. Orbán, care arată că satul Moldovenești situat la 12 km de Turda pe Arieș în sus, Várfalva pe ungurește, poartă inițial numele de Turdavár (cetatea Turda)². În arhiva scaunului Arieșului el a găsit o copie întocmită de conventul de la Mănăstur după documentul regelui Sigismund prin care acesta confirmă privilegiile scaunului acordate în 1289 și 1291. Copia datează dintre anii 1394 și 1436 și a fost eliberată în urma cererii scaunului reprezentat prin locuitorii din „Cetatea Turda numită altfel Várfalva”³. Copia întocmită de conventul de la Mănăstur, care cunoștea toponimia împrejurimilor, precizează deci identitatea denumirilor „Várfalva” și „Turdavár” pentru satul Moldovenești de astăzi. Dintre aceste două toponimice, „Várfalva” este cunoscut

¹ Documente, C. veacurile XI, XII și XIII, vol. I, nr. 1, p. 1.

² B. Orbán, *op. cit.*, V, p. 174—175; idem, *Tordaváros és környéke (Orașul Turda și împrejurimile)*, Budapesta, 1889, p. 92—93.

³ „Nos conventus etc. volumus prevenire quod Adrianus filius Marci, fili Ladislai, ac Georgius filius Ioannis fili Petri fil. Barn... Magni de Turdavar alias Varfalwa vocata suis et universorum siculorum in Sede Aranijos residentium et existentium in personis in nostram veniens presentiam...“ etc. B. Orbán, *Székelyföld*, l. c. Originalul se păstrează astăzi în Arhivele Statului Cluj, fondul scaunului Arieș.

în documente pentru prima dată în 1332¹, iar numele de „Turdavár” este mai vechi și apare, făcând abstracție de prima ei mențiune în 1075, și în anul 1291.

Fiind sigură localizarea la Moldovenești a Cetății Turda pomenită pentru prima dată în 1075, se pune întrebarea care este raportul ei cu localitatea care poartă astăzi numele de Turda? În această privință pot fi citate două documente din anul 1291 care cuprind unele indicații concludente în privința acestei probleme. În anul 1291, anume înainte de 10 iulie, se confirmă și se precizează privilegiile locuitorilor de la Turda, acordându-li-se aceleași libertăți de care se bucură și alți oaspeți din localități unde se exploatează sare, ca Ocna Dejului, Sic și Cojocna². Această măsură s-a luat, deoarece, așa cum se arată în document, „actele lor întocmite cu privire la libertățile lor au fost mistuite de foc și arse în cetatea banului Micud, în vremea tătarilor și de către acești tătari. . . ”³. În acest document, Turda de astăzi este numită „Thorda Akna” deci Ocele Turzii. În același an însă, într-un alt document este amintită și „Turdavár”, dar într-o legătură de idei sub raport administrativ și topografic care exclud posibilitatea identității Ocelor Turzii („Thorda Akna”), Turda de astăzi, cu Cetatea Turda (Turdavár) de la Moldovenești. În anul 1289 s-a înființat scaunul Arieșului ca răsplată pentru atitudinea merituoasă a secuilor, arătată în timpul invaziei tătarilor și împotriva cumanilor răsculați⁴. Doi ani mai târziu, deci tot în 1291, se confirmă această donație, specificându-se întinderea scaunului Arieșului prin enumerarea comunelor situate pe teritoriul lui⁵. Între acestea apare și „Turdavár” care nu poate să fie identică cu Ocele Turzii (Thorda Akna), amintite în același an, deoarece acestea n-au făcut nici o dată parte din scaunul Arieșului și n-au fost înstrăinate de rege.

În 1291 apar deci, în două documente deosebite, „Cetatea Turda” (Turdavár) la Moldovenești pe teritoriul scaunului Arieșului și „Ocele Turzii” (Thorda Akna), Turda de astăzi care face parte din comitatul Turda (fig. 25). Dependenta administrativă deosebită a celor două așezări este o urmare a înființării scaunului Arieșului. Nu poate să încapă vreo îndoială că inițial centrul politic și administrativ al comitatului Turda trebuia căutat acolo unde documentele și observațiile arheologice confirmă existența cetății Turda, deci la Moldovenești, pe când salinele din Valea Arieșului și-au primit numele tocmai de la cetatea care dădea numele întregii unități administrative dependente de ea. Abia după ce Cetatea Turda a încetat să aparțină comitatului Turda și a trecut pe teritoriul scaunului

¹ Documente, C, XIV, vol. III, p. 122.

² *Ibidem*, XIII, vol. II, nr. 1413, p. 376.

³ Poziția acestei cetăți încă n-a fost identificată pe teren; B. Orbán, *Tordaváros . . .*, p. 428—429; anumite precizări în alte documente exclud însă posibilitatea identității ei cu Turdavár.

⁴ Documente, C, XIII, vol. II, p. 312, nr. 354.

⁵ *Ibidem*, p. 370, nr. 404.

Arieșului, salinele purtînd numele ei au început să se ridice datorită importanței lor economice și să formeze după 1289 centrul comitatului Turda. Înfiiințarea centrului politic și militar reprezentat prin cetatea județului Turda de la Moldovenești la o distanță oarecare de salinele de la Turda, nu constituie un fapt neobișnuit și găsește o analogie perfectă în județul învecinat al Clujului. Aici, salinele de la Cojocna

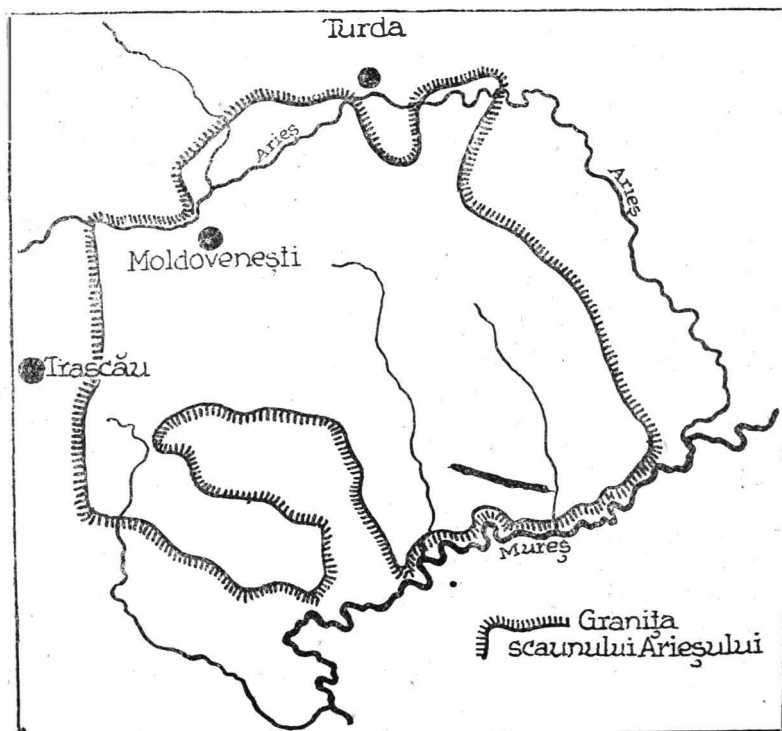

Fig. 25. — Plan de situație a scaunului Arieșului.

(Kolozsakna), se află la o distanță mai mare de Cluj (Kolozsvár), decît Ocelele de la Turda față de Cetatea Turda de la Moldovenești. În județul Cluj, centrul politic și militar al comitatului — Cetatea Cluj (Kolozsvár) — și-a menținut poziția ei dominantă față de salinele de la Cojocna, pe cînd în județul Turda centrul comitatului s-a mutat la Ocele Turzii.

Explicația pentru dizlocarea centrului comitatului, trebuie căutată în invazia tătarilor din anul 1241. Acestei năvale irezistibile a tătarilor i-au căzut victimă toate așezările de seamă din Transilvania¹, ca Alba Iulia, Bistrița, Cluj, Rodna, Sibiu și este neîndoielnic că Cetatea Turda de la Moldovenești a fost de asemenea

¹ A. Sacerdoteanu, *Marea invazie tătară și sud-estul Europei*, București, 1933, p. 33—34.

cucerită și distrusă în primăvara sîngeroasă a anului 1241. Despre așezarea de la Trascău din apropiere¹ și despre cetatea banului Micud, la depărtare numai de cîțiva kilometri de Moldovenești, se menționează atunci în mod expres că au fost incendiate, distrugîndu-se documentele și privilegiile acordate minerilor de la Trascău și locuitorilor de la Turda. După dezastrul invaziei se pare că Cetatea de la Moldovenești n-a mai fost refăcută și în documentele ulterioare nu se mai atestă existența și folosirea ei. O dovadă indirectă pentru abandonarea cetății distruse ne oferă faptul că, într-un document dintre anii 1285—1291², locuitorii scaunului Arieșului primesc dreptul să se refugieze, în cazul repetării invaziei tătarilor, în cetatea Trascăului învecinată scaunului și situată la o distanță de aproximativ 12 km de cetatea de la Moldovenești. Dacă în timpul emisiunii documentului, cetatea de la Moldovenești situată pe teritoriul scaunului ar mai fi existat, locuitorii scaunului n-ar fi fost nevoiți să recurgă la Cetatea Trascăului. De aici rezultă că Cetatea de la Moldovenești fusese distrusă mai înainte, probabil în timpul invaziei. Secuii liberi din scaunul Arieșului poate că nici nu erau interesați la refacerea Cetății, deoarece existența ei în mijlocul lor ar fi oferit puterii regale un punct de sprijin pentru încercările de a le reduce situația privilegiată. Astfel, ei au preferat să se adăpostească în Cetatea Trascăului din apropiere, dar situată în afara teritoriului scaunului.

La Moldovenești continuă să existe numai „Satul cetății (Turda)” (Várfalva)³ așezat la poalele ei și în cursul anilor, în locul numelui cetății care nu mai exista, devine tot mai frecvent numele satului. Peste un secol, cînd între 1394 și 1436 conventul de la Mănăstur eliberează o copie a privilegiilor scaunului Arieșului, este nevoie să se precizeze că „Satul cetății” (Várfalva) este numit și „Cetatea Turda” (Turdavár)⁴.

În lumina documentelor, soarta Cetății Turda în cursul secolelor XI—XIII se poate reconstitui astfel destul de amănunțit. Salinele de la Turda exploatare probabilit încă în cursul perioadei prefeudale constituie și mai tîrziu un punct de atracție, și în 1075 ele funcționează dependente fiind de cetatea Turda de la Moldovenești, care alcătuiește centrul administrativ și militar și punctul de cristalizare în jurul căruia se încheagă noua unitate administrativă a comitatului Turda. Această situație continuă pînă la invazia tătarilor cînd regiunea este devastată, iar cetatea Turda distrusă. Colonizarea secuilor în valea Arieșului în a doua jumătate a secolului XIII arată cît de dezastruoase au fost pagubele pricinuite și cît timp s-au resimțit urmările invaziei. În două documente din 1291 se oglindește raportul

¹ *Documente*, C, XIII, vol. II, p. 378, nr. 414.

² Fr. Zimmermann — K. Werner, *Urkundenbuch*, I, 87—88, nr. 99. Pentru datare cf. Századok, XXVII (1893), p. 46—47 și Erd. Muz. XVIII (1901), 230—231.

³ Numele satului Cetății Dăbica atestat în 1279 este format la fel, „Dobokavárfalva”, *Documente*, C, XIII, vol. II, p. 213, nr. 232.

⁴ Indicații prețioase despre principalele documente amintite precum și sugestii pentru interpretarea lor mi-au fost date de prof. S. Jako de la Univ. „Bolyai”.

ce exista înaintea invaziei tătarilor între Cetatea Turda și Ocele Turzii din apropiere. Prin distrugerea cetății dispărea centrul comitatului și prin înființarea scaunului Arieșului se fărimitează unitatea lui teritorială. În locul cetății dispărute, aflătoare pe teritoriul scaunului, se ridică așezarea de la Ocele Turzii, care, rămânând în minile regelui și pe teritoriul comitatului, continuă să-și păstreze importanța economică preluând și rolul politic îndeplinit odinioară de Cetatea

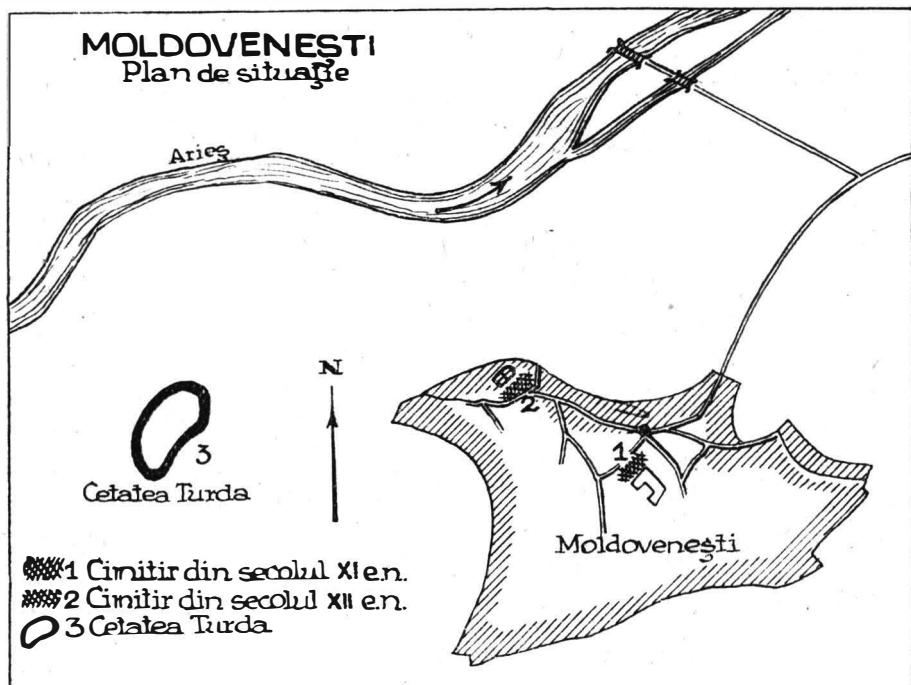

Fig. 26. — Plan de situație a satului Moldovenești.

Turda de la Moldovenești. Satul cetății Turda își continuă existența iar numele lui, Vârfalva, atestat documentar pentru prima oară în 1332, înlătură pe urmă tot mai mult vechea denumire Turdavar, amintită pentru ultima dată între 1394 și 1436.

Evoluția istorică schițată mai sus este în liniile ei generale cunoscută, încît n-ar fi justificată expunerea și repetarea datelor despre dezvoltarea comitatului de la Turda. O coincidență fericită face însă posibil ca arheologia să confirme și să completeze cadrul istoric trasat de izvoarele scrise și să reconstituie imaginea unei cetăți și așezări feudale în epoca ei de încheiere în Transilvania, în secolele XI—XII (fig. 26). Deasupra satului Moldovenești se ridică Dealul Cetății (Vârhegy) (fig. 27), un platou stîncos cu pereți prăpăstioși de aproape 200 m înălțime, către valea Arieșului și cu

o pantă mai puțin înaltă dar de asemenea destul de inaccesibilă spre sud. Numai înspre sud-vest platoul se leagă printr-o șa destul de adâncă de restul dealurilor din împrejurime. De pe platou, se deschide o priveliște de o rară frumusețe. Spre vest, ochiul cuprinde culisele întunecate ale munților ce însoțesc valea îngustă a Arieșului, iar în direcția opusă, spre est, se întinde, luminat de soare, peisajul șesului aluvial al râului, pînă în depărtare unde se ridică coșurile

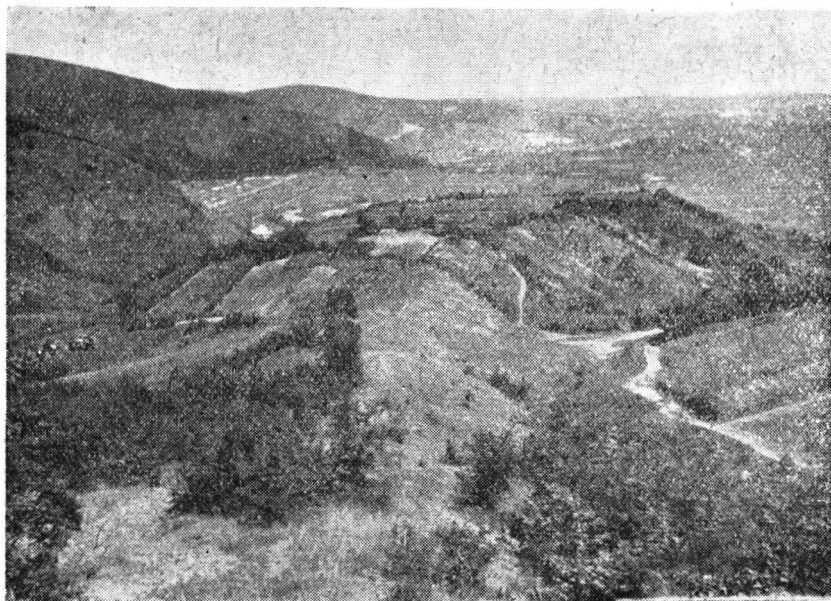

Fig. 27. — Dealul cetății de la Moldovenești.

fumegătoare ale fabricilor și uzinelor de la Turda și Cîmpia Turzii. „Dealul Cetății” este așezat în zona de contact între munte și podiș și are o excelentă poziție strategică, barînd ieșirea Arieșului din munți și accesul spre regiunea auriferă. B. Orbán avea dreptate cînd localiza Cetatea Turda la Moldovenești, dar a greșit cînd presupunea că Dealul Cetății ar purta urmele unei fortificații sau ale unui castru roman, indus în eroare de mulțimea monumentelor de piatră romane găsite pe panta și în jurul cetății. Această părere¹ a rămas valabilă pînă în anul 1954, cînd săpăturile efectuate au dovedit existența Cetății Turda pe Dealul Cetății.

Încă înaintea primului război mondial s-au cercetat la Moldovenești 57 de morminte dintr-un cimitir mai vast, care se întinde

¹ Cf. J. F. Neigebauer, *Dacien*, p. 196; M. J. Ackner, *Jahrbuch Centr. Comm.*, I, 1856 p. 22; C. Gooss in *Arch. Ver. f. sieb. Ldkde*, XIII (1876), p. 318; B. Orbán, *Szekelyföld...*, V, p. 176.

pe terasa unde se află în prezent clădirea Sfatului Popular¹. Mormintele dezvelite aparțin secolului XI și sînt datate prin monede de la Ștefan I pînă la Ladislau I. În inventarul lor (fig. 28), se oglindește influența profundă ce a exercitat-o cultura slavă asupra facturii răsăritene a culturii materiale ungare din secolul X. Inele de

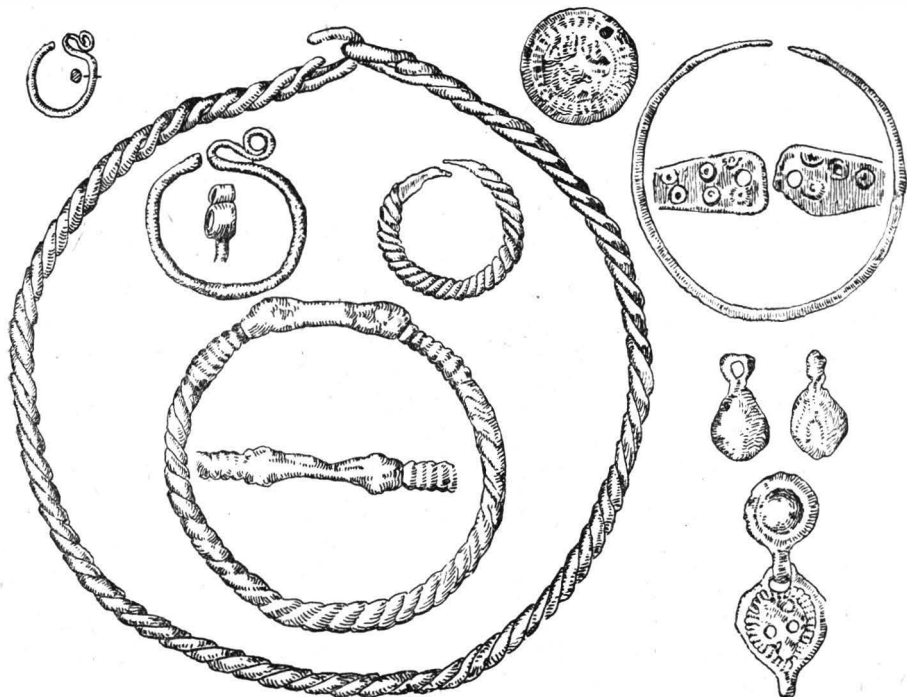

Fig. 28. — Obiecte caracteristice din cimitirul de la Moldovenești.

tîmplă cu răsucirea caracteristică a unui capăt în formă de S, inele și colane împletite, precum și lipsa armelor și pieselor de harnașament, trădează transformarea suferită de populația maghiară din punct de vedere economic și cultural în cursul secolelor X—XI. Doar un colier compus din pandantive aparținînd unui tip originar din Asia Centrală arată persistența anumitor elemente culturale mai vechi. În patru puncte ale cimitirului s-au găsit, între morminte, pavaje de piatră cu resturi de cărbune; pe unul din acestea s-a găsit și mandibula unui cal. Aceste pavaje au servit, poate, ca vetre pentru practicarea jertfelor funerare și arată caracterul păgîn al populației înmormîntate. Această observație este confirmată de lipsa cruciulițelor bizantine întîlnite destul de des în cimitirele contemporane din Cîmpia panonică.

¹ M. Roska în *Dolj.*, V (1914), p. 121—187.

În anul 1951 cînd urma să se cerceteze urmele culturii materiale ale perioadei prefeudale în regiunile Oluj și Mureș, colectivul arheologic însărcinat cu aceste cercetări și-a fixat în planul de muncă să efectueze sondaje și la Moldovenești unde cimitirul amintit indica existența unei așezări din secolul XI. Ou această ocazie s-au salvat opt morminte ieșite la iveală — spălate de apă — în mijlocul străzii alături de actuala biserică unitariană¹. Inventarul lor se aseamănă

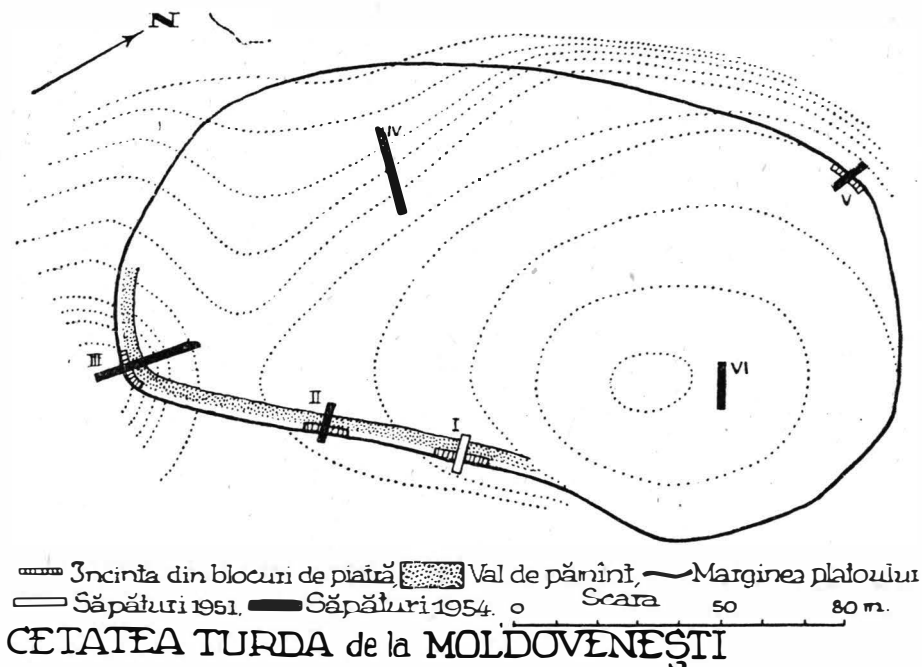

Fig. 29. — Planul cetății Turda de la Moldovenești.

cu obiectele găsite în cimitirul săpat în 1912, dar aceste morminte sînt mai recente și datează, după monedele găsite (de la Ladislau I pînă la Béla II), din prima jumătate a secolului XII. Singura secțiune trasată în 1951 pe marginea platoului de pe Dealul Cetății nu era concludentă, cu toate că trezise încă pe atunci serioase îndoieli cu privire la caracterul roman al fortificației. Descoperindu-se în același an așezarea fortificată de la Morești lângă Tîrgu-Mureș, s-a renunțat la continuarea sondajelor de la Moldovenești, care au fost reluate abia după doi ani, în 1954. În cursul acestor lucrări² s-au efectuat cinci secțiuni pe Dealul Cetății, lămurindu-se cu ajutorul lor caracterul fortificației și epoca din care ea datează (fig. 29).

¹ SCIV, III (1952), p. 318—320.

² Lucrările au fost conduse de M. Rusu și E. Chirilă, cercetători la Institutul de istorie din Cluj al Academiei R.P.R.

Platoul de pe Dealul Oetății măsoară în diametru aproximativ 100—190 m și a fost locuit încă în epoca societății primitive, fapt dovedit prin prezența fragmentelor ceramice de tip Ooțofeni și Wietenberg. În schimb, lipsa ceramicii de factură dacică sau romană, care ar fi trebuit să existe, dacă platoul ar fi fost locuit în această epocă, înlătură posibilitatea datării cetății în epoca sclavagistă dacică sau romană. Ceramica din perioada prefeudală este de factură slavă târzie, poartă mărci de olari, ornamente în val sau gropițe și datează aproximativ din secolele XI—XII. Trebuie însă subliniat că nu s-au găsit pe platou nici fragmente ceramice care ar fi ulterioare secolului XIII. Analiza ceramicii descoperite duce la concluzia că în afară de epoca societății primitive, Dealul Cetății a fost ocupat numai în secolele XI—XIII.

Liziera platoului este înconjurată de un val de pământ de mărime variabilă, avînd la bază, cel puțin spre sud unde a fost secționat în mai multe locuri, o lățime de 7 m și o înălțime medie de 1,50 m. Datarea valului rezultă din fragmentele ceramice, aparținînd secolelor XI—XII incluse în umplutura lui și dovedesc că valul nu este mai vechi decît secolul XI. În colțul de sud-vest, în sectorul cel mai vulnerabil al incintei și cel mai expus unui atac, unde intra probabil și drumul ce urca la Cetate, valul are o lățime de circa 12 m și o înălțime de 3—4 m¹.

Alături, și în unele locuri deasupra valului, s-a construit la o dată ulterioară un zid pe care B. Orbán l-a văzut încă, păstrat pe o distanță de mai multe sute de metri. Fundamentul lui este compus din blocuri mari de piatră fasonată, formînd fețele zidului, gros de 1,20 m, iar interiorul acestuia este umplut cu pământ sau dărîmături de piatră. Deasupra fundamentului se ridică, cel puțin în colțul de sud-vest, o suprastructură formată din pietre de rîu legate cu mortar. Astăzi zidul nu s-a păstrat nicăieri la suprafață și fundamentele lui cu blocurile de piatră apar numai în profilul secțiunilor săpate; blocurile lui de piatră se întîlnesc însă împrăștiate în sute de exemplare în sat, încadrate în fundamentele caselor sau servind ca trepte și bănci. Mulțimea acestor blocuri a fost unul dintre motivele pentru care s-a presupus prezența pe Platoul Cetății a unei întărituri romane.

Unele piese sînt profilate sau poartă tăieturi pentru fixarea scoabelor de lemn sau de metal ce urmau să lege blocurile între ele. Săpăturile în colțul de sud-vest au adus însă dovada că, cel puțin parțial, blocurile sînt utilizate pentru a doua oară la construirea incintei (fig. 30). Pe teritoriul satului s-au găsit numeroase monumente romane, pietre funerare, inscripții, cărămizi cu stampila legiunii a V-a macedonene, sau obiecte mărunte care atestă existența unei

¹ Faza cetății de pământ de la Moldovenești din secolul XI corespunde perfect cu imaginea presupusă pentru cetățile de pământ ungare din acest secol; cf. L. Gerő, *Magyarországi várépítéssel (Construcția de cetăți în Ungaria)*, Budapesta, 1955, p. 112. Nu s-au identificat pe teren și nu s-au cercetat nici una dintre acestea. Incit cetatea de la Moldovenești ar fi deocamdată, singura construcție din secolul XI care reprezintă forma autentică a unei cetăți, centru de comitat.

așezări romane pe hotarul satului. Blocurile refolosite la construirea cetății puteau să provină din această așezare romană sau să fi fost aduse din ruinele de la Potaissa de odinioară, situată la o distanță de circa 12 km de Moldovenești. Zidul incintei este așezat alături sau deasupra valului și trebuie să fie ulterior acestuia. Judecând

Fig. 30. — Fața interioară a incintei din colțul de sud-est.

după lipsa ceramicii medievale din interiorul cetății și după indicațiile documentare, cetatea n-a mai fost folosită după invazia tătarilor, încât construirea incintei trebuie să dateze din secolul XII sau cel mai târziu din prima jumătate a secolului XIII.

Pe Platoul Cetății nu s-au descoperit alte urme de construcții sau fundamente. În starea actuală a cercetărilor, incinta cuprinzătoare a cetății urma să adăpostească, în caz de pericol, populația regiunii care locuia în mod permanent în așezarea de sub cetății, pe teritoriul satului actual. În privința identificării acestei așezări, cercetările încă n-au lămurit această problemă, deoarece săpăturile, având mai mult caracterul unor sondaje mai întinse, n-au putut să urmărească problema identificării locuințelor sau bordeielor ce ar trebui să existe pe vatra satului de astăzi.

Rezumând rezultatele săpăturilor efectuate la Moldovenești și combinându-le cu datele istorice privitoare la Cetatea Turda se degajează următorul tablou despre istoria centrului comitatului Turda în cursul secolelor XI—XIII. La începutul secolului XI se întemeiază în apropierea salinelor de la Turda, pe platoul de pe Dealul Cetății de la Moldovenești, o cetate ce forma centrul militar și politic în jurul căruia se va încheia comitatul Turda. Cetatea de la Moldovenești este atestată documentar în legătură cu exploatarea salinelor, încă în anul 1075 sub numele de „Cetatea Turda”, fiind înconjurată pe atunci de un val de pământ. Locuitorii așezării, ce s-a dezvoltat în jurul cetății, se înmormântează în secolul XI pe terasa din cuprinsul satului și sînt încă păgîni. În legătură cu dezvoltarea relațiilor feudale, cu reprimarea pecenegilor și cu înfruntarea elementelor păgîne se trece către sfîrșitul secolului XI la creștinarea și organizarea ierarhică a teritoriului, care se manifestă la Moldovenești în mutarea cimitirului lângă biserica unitariană actuală din

sat. Probabil în cursul secolului XII se înlocuiește și se întărește valul de pământ al cetății printr-o incintă de piatră. Întocmai ca cetatea banului Micud din apropiere, Cetatea Turda n-a rezistat atacului nimicitor al tătarilor din anul 1241 și a fost distrusă, nemai-fiind refăcută ulterior, după cum se poate deduce din încadrarea teritoriului ei în scaunul Arieșului și din folosirea cetății Trascăului ca loc de refugiu pentru locuitorii regiunii. Lipsa ceramicii ulterioare secolului XIII din interiorul cetății sprijină pe cale arheologică această ipoteză. Numele cetății care nu mai există va cădea în uitare, iar pentru satul Cetății Turda se înrădăcinează tot mai mult denumirea de Várfalva.

Se poate pune întrebarea de ce Cetatea Turda n-a fost construită alături de salinile de la Turda ci la o distanță de 12 km pe valea Arieșului în sus. Ca atare, acest fapt nu reprezintă nimic uimitor și are, după cum s-a arătat, o analogie perfectă în situația din județul învecinat al Clujului, unde centrul administrativ și strategic se afla la Cluj (*Kolozsvár*), iar salinile de la Cojocna (*Kolozsakna*) sînt chiar mai departe de Cluj decît Moldovenеști de Turda. Cetatea ocupă o poziție cheie la ieșirea Arieșului din munți, putînd să apere salinile împotriva unei amenințări ce venea din regiunea muntoasă. În afară de saline se exploata în valea Arieșului și aur, încît cetatea putea să supravegheze și drumul de comunicație ce ducea de-a lungul Arieșului spre centrele aurifere din Munții Apuseni. Puțin probabilă este presupunerea că cetatea era îndreptată împotriva Podișului Transilvaniei și a fost așezată în fundul văii sprijinită de munții din spate. Gîndindu-ne la ipoteza unei origini anterioare secolului XI, am putea presupune de asemenea că cetatea ungară ar putea să continue centrul fortificat al unei unități politice mai mici încheată în apropierea regiunii aurifere și a salinelor de la Turda, pentru existența căreia nu dispunem încă de date arheologice. Cetatea condiționează însă prezența și locuirea unei populații în această regiune, angajată la muncile de exploatare a salinelor și minelor, precum și la construirea cetății. Ea reprezintă cele mai vechi urme de construcții ale unui centru de comitat ce se poate identifica în prezent în Transilvania. Această afirmare se poate ușor verifica trecînd în revistă datele istorice și arheologice de care dispunem pentru celelalte centre ale comitatelor apusene din Transilvania.

Comitatul de la *Dăbîca* este atestat documentar aproximativ în anul 1164, iar cetatea lui este pomenită în registrul de la Oradea de la începutul secolului XIII¹. Cercetările arheologice n-au adus însă rezultate concludente privitoare la identificarea unei construcții mai vechi din secolele XI—XII pe locul ruinelor cetății *Dăbîca*².

¹ *Documente*, C, XI—XIII, vol. I, p. 3, nr. 7, p. 37, urm.; cf. și *Szolnok-Dobokavármegye monográphiája* (*Monografia Comitatului Solnoc-Dăbîca*), Dej, 1900, vol. III, p. 320. Prima mențiune a ei în cronicile datează aproximativ din anul 1068, *SRH*, vol. I, p. 366.

² K. Crettier, în *Közlemények* III (1943), p. 197—208.

La Cluj, situația se prezintă în chip asemănător. Existența comitatului este amintită cam pe la anul 1177¹, iar cetatea (castrum) Clus ca atare, abia în 1213². Poziția ei pe teren nu este stabilită. Se presupune că ea ar corespunde cartierului „Cetatea veche” (Óvár), în jurul pieții Dimitrov (Carolina) de astăzi. Cu ocazia mai multor lucrări edilitare nu s-au găsit aici urme de construcții sau materiale corespunzătoare secolelor XI—XII. Admițându-se poziția ei în acest loc, ar fi singura cetate, cap de județ, stabilită în vale și lipsită într-o oarecare măsură de apărare naturală. N-ar fi însă cu totul lipsit de temeii să se caute cea mai veche cetate a Clujului pe a doua terasă a Someșului, în apropierea mormintelor din strada Dostoievski și Kirov, datate din secolele X și XI, sau poate pe „Cetățuie” (Fellegvár) deasupra „Cetății vechi” (Óvár)³.

La Alba Iulia, numele Bălgrad indică o fortificație din epoca slavă, iar toponimicul Gyulafehérvár putea să se formeze numai înaintea anului 1003, când ultimul Jula este înfrânt de Ștefan I⁴. Construirea diferitelor clădiri medievale, precum și a întinsei fortărețe austriace din secolul XVIII au distrus însă urmele presupusei fortificații mai vechi datînd din secolele X—XIII. Fundamentele celei mai vechi biserici dezvelite în interiorul catedralei actuale romano-catolice pot fi datate abia în jurul anului 1100⁵.

La Hunedoara, faza cea mai veche a castelului Huniazilor datează din secolul XIII⁶. Cimitirului de la Hunedoara datînd din secolul XI⁷ ar putea să-i corespundă o întăritură de pămînt neidentificată, însă anterioară fazei celei mai vechi a castelului actual.

Datele de mai sus combinate cu informațiile despre mormintele și cimitirele descoperite în localitățile respective sînt prezentate în tabelul sinoptic nr. 12.

În principalele centre feudale timpurii din Transilvania — de la Dăbîca, Cluj, Alba Iulia și Hunedoara — faza cea mai veche este deci acoperită sau distrusă prin lucrări edilitare ulterioare.

Doar la Moldovenești aceste urme s-au păstrat mai bine în urma abandonării timpurii a cetății, iar numărul de documente suficiente pentru fixarea principalelor date și evenimente istorice, și mai complete decît cele existente pentru celelalte localități amintite,

¹ *Documente*, C, XI—XIII, vol. I, p. 6, nr. 12.

² A. Márki, *op. cit.*, XXXII (1904), p. 6 (extras).

³ Sondajele executate în vara anului 1956 pe „Cetățuie” Clujului n-au adus însă pe cale arheologică vreun sprijin pentru această ipoteză. Informație de la prof. V. Vătășianu.

⁴ În documente, numele apare abia în 1274. *Documente*, C, XI, XII și XIII, vol. II, p. 171, nr. 178.

⁵ Informație de la prof. V. Vătășianu. Cu ocazia sondajelor executate în anul 1953, în jurul catedralei, s-au dezvelit 24 de morminte care datează începutul cimitirului, pe baza monedelor găsite în morminte, abia la începutul secolului XII; cf. D. Protase în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, VII, 1956, p. 15—42.

⁶ I. Müller, *Magyarország műemlékei (Monumentele de artă ale Ungariei)*, III (1913), p. 79—81.

⁷ M. Roska în *Dolj.*, IV (1913), p. 166—198.

Tabelul nr. 12

Numele comitatului	Prima atestare documentară a comitatului sau a cetății lui	Datarea celor mai vechi urme de construcție cunoscute	Morminte și cimitire
Dăbtea	Circa 1164	După sec. XIII	—
Cluj	Circa 1177	„	a) str. Dostoievski, sec. X b) str. Kirov, sec. XI c) Piața Libertății, sec. XII
Turda	1075	Sec. XI	a) lângă Sfatul Popular, sec. XI b) lângă biserica unitariană, sec. XII
Alba	1111	Pe la 1100	a) spre est de „Cetate”, sec. XI b) lângă drumul spre Zlatna, sec. XI c) în jurul catedralei rom.-cat., sec. XII
Hunedoara	1265	Sec. XIII	„Între vii”, sec. XI

permit reconstituirea istoriei cetății și completarea și interpretarea datelor arheologice.

În felul acesta s-a identificat la Moldovenești cea mai veche cetate feudală, în general, chiar cea mai veche construcție feudală din Transilvania; ea prezintă pentru istoria Ardealului întreg o importanță deosebită, dată fiind raritatea izvoarelor arheologice și documentare ce lămuresc înrădăcinarea și caracterul orînduirii feudale din secolele XI și XII în Transilvania.

CONSIDERAȚII ASUPRA BRODNICILOR *

Relațiile comerciale și raporturile politice ce legau regiunea carpato-danubiană cu țările învecinate din răsărit au fost neglijate de istoriografia veche, ori dacă au fost cercetate, ele au fost unilateral prezentate și în parte greșit interpretate. În prezent s-a trecut la reconsiderarea acestor relații¹ și în cadrul acestor preocupări merită să fie reluată și discutată din nou problema brodniciilor, a originii și a istoriei lor.

Știrile despre brodnici au fost publicate de Gh. Popa-Lisseanu împreună cu traducerea lor, cu comentariile necesare și cu rezumatele diferitelor interpretări care s-au dat acestor izvoare². Populația brodniciilor este pomenită în vechile letopisește rusești, în izvoarele bizantine, în documente ungare și papale, iar mai recent s-a încercat să se valorifice, pentru problema brodniciilor, și analele imperiului franc. Pe când primele trei categorii de izvoare sînt cuprinse în volumul amintit, pasajele respective din analele franceze au fost relevate numai de curînd și de aceea această ultimă categorie a izvoarelor se va discuta separat de celelalte.

Înaintînd de la răsărit la apus, se pot face, în lumina izvoarelor amintite, următoarele precizări asupra populației brodniciilor.

1. În legătură cu luptele dintre cnejii ruși, se relatează că Sviaslav Olgovici devenit recent stăpînitor al Kievului se îndreaptă, în 1147 (după letopisețul de la mănăstirea Voskresenie, în 1146) împotriva viaticilor, ajungînd pînă la orașul Koltesk³. Aici el primește ca ajutor de la Iuri Dolgoruki, cneazul Suzdalului și Rostovului, 1000 (după letopisețul lui Nikon, 14 000) de brodnici care făceau parte din drujina de

* Comunicare ținută în ziua de 19 decembrie 1954 în cadrul Sesiunii științifice a Filialei Academiei R.P.R., Cluj.

¹ P. Constantinescu-Iași, *Relațiile culturale romîno-ruse*, București, 1954.

² G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele*, cf. și *Rev. Ist.*, XXIV (1938), p. 196—203 și *RIR*, VIII (1938), p. 243—245.

³ Letopisetul de la mănăstirea Sf. Ipatie, de la mănăstirea Voskresenie, din Tver și letopisețul lui Nikon, *Izvoarele*. . . , p. 2—5, 35—37, 57—59; cf. *История культуры древней Руси*, Moscova-Leningrad, 1948, p. 7; A. M. Pancratova, *Istoria U.R.S.S.*, vol. I, p. 72.

la Belozersk. Iuri Dolgoruki, primul cneaz independent al Suzdalului, se sprijină pe ajutorul lui Sviatoslav, de la care a primit ca recompensă orașul Kursk, în schimbul ajutorului dat acestuia în luptele pentru stăpînirea Kievului. După letopisețul de la mănăstirea Sf. Ipatie, au sosit la oastea lui Sviatoslav, împreună cu brodnicii, și mulți cumani.

2. A doua mențiune a brodnicilor o întîlnim în 1216, în legătură cu luptele Novgorodului cu cnejii Vladimirului, care au încercat în repetate rînduri să supună Novgorodul autorității lor¹. Iaroslav de la Novgorod, vătămînd drepturile boierilor săi, a fost nevoit să se refugieze din oraș. Pentru a se răzbuna, el ocupă drumul de comunicație dintre Novgorod și Suzdal și împiedică transportul grîului spre țara Novgorodului, unde din cauza gerului timpuriu, s-a distrus recolta. Sub conducerea lui Mstislav Viteazul al Toropețului, novgorodenii au strîns o oaste și s-au îndreptat împotriva lui Iaroslav, care se uni cu fratele lui, marele cneaz al Vladimirului, Iuri Vsevolodovici, și se retrase spre Suzdal. Bătălia decisivă s-a dat lîngă riul Lipița, unde novgorodenii au reușit să învingă oștile dușmane, asigurîndu-și independența și libertățile lor. În legătură cu lupta de la Lipița, cronica de la Novgorod amintește că din oștirea lui Iaroslav și Iuri Vsevolodovici făceau parte și brodnicii², care apar deci în 1216, întocmai ca în 1147, pe teritoriul Suzdalului și alături de cneazul acestuia.

3. În lupta de la Kalka din 1223, brodnicii au participat de partea tătarilor. Prezența lor în tabăra dușmanilor se explică, probabil, prin dorința lor de a se răzbuna pe cnejii și boierii de Cernigov și de Kiev cu care trăiau în dușmănie. Aceștia, acaparînd diferite pămînturi de pe teritoriul lor, asupreau pe cultivatorii care se aflau sub stăpînirea lor feudală³. Compoziția eterogenă a oastei ruse, unde lipsea o comandă unitară, explică în parte dezastrul de la Kalka. După înfrîngerea și retragerea celorlalți cneji, Mstislav Romanovici din Kiev împreună cu cei doi gineri ai lui, neparticipînd la luptă, au rămas în tabăra lui întărită, situată deasupra riului Kalka și au rezistat acolo atacurilor tătarilor timp de trei zile. Voievodul brodnicilor Ploscina (Ploschinia) a figurat ca mediator, dînd celor asediați asigurări solemne că nu vor fi uciși dacă se vor preda. Această promisiune însă n-a fost ținută⁴. „Au fost acolo — scrie letopisețul — împreună cu tătarii și brodnicii cu voievodul lor Ploscina și acest voievod viclean a sărutat cinstita cruce a lui Mstislav și a celor doi cneji că nu vor fi omorîți, ci lăsați să se răsumpere: dar a mințit vicleanul și i-a trădat dîndu-i legați tătatarilor și întăritura a fost cucerită. . .”

În afară de atestarea brodnicilor în 1147 și 1216 pe teritoriul Suzdalului și în 1223 în sudul Ucrainei lîngă Marea de Azov, alte izvoare amintesc pe brodnici la sfîrșitul secolului XII și în secolul XIII în sudul Moldovei.

¹ A. M. Pankratova, *op. cit.*, p. 79.

² Letopisețul de la Novgorod și de la mănăstirea Voskresenie, *Izvoarele*, p. 3, 36—37 și 60—61.

³ B. D. Grekov- A. I. Iakubovski, *Hoarda de aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 191.

⁴ Letopisețul de la Novgorod și letopisețul de la mănăstirea Voskresenie, *Izvoarele* . . . 3—5, p. 39—40 și 61—63.

4. Scriitorul bizantin Nicetas Choniates relatează în legătură cu răscoala românilor și bulgarilor că aceștia au cerut în 1186 ajutorul popoarelor care stăpâneau pe atunci teritoriile din nordul Dunării. Cu această ocazie se spune că sciții, identificați cu cumanii, împreună cu bordonii (cf. *ἐκ Βορδώνης*), o ramură a taurosciților, au ajutat pe românii și bulgarii răsculați. Se presupune că prin bordoni trebuie să se înțeleagă brodnici, adică brodnicii, care mai sînt caracterizați și ca popor îndrăgit de zeul războiului¹.

5. În anul 1222 se reconfirmă cavalerilor teutoni donația Țării Birsei și primesc totodată un teritoriu dincolo de Carpați. Acest teritoriu se întinde de la izvoarele Birsei pînă la Dunăre și de la limitele teritoriului Cruceburg pînă la hotarele brodnicilor (prodnici)². Donația și noile privilegii acordate se confirmă în același an și printr-o bulă papală³. Făcînd abstracție de obiecțiunea în care măsură regele Ungariei avea de fapt puțința să dăruiască dincolo de Carpați teritorii atît de întinse și să exercite acolo o suzeranitate mai mult decît nominală, din documentul amintit reies anumite indicii despre poziția țării brodnicilor. Teritoriul donat cavalerilor se întinde spre sud pînă la Dunăre, iar spre est sau sud-est pînă la frontiera brodnicilor. Hotarele exterioare ale acestei donații nu pot fi deci căutate în imediata apropiere a munților, cum s-a presupus, de exemplu, în Vrancea, ci la o distanță oarecare de arcul Carpaților, aproximativ de-a lungul unei linii ce mergea de la Dunăre pe valea Siretului sau Prutului în sus, și care forma granița spre sud și spre răsărit. Astfel, se poate fixa frontiera apuseană a țării Brodnicilor cam în regiunea cursului inferior al Siretului sau al Prutului, dincolo de care, spre Bugeac, se întindea țara brodnicilor. În ipoteza că donația amintită corespundea aproximativ teritoriului episcopiei cumanielor de mai tîrziu din zona Buzăului, țara brodnicilor trebuie localizată spre răsărit de aceasta.

6. În 1227 se acorda arhiepiscopatului de Strigoniu dreptul să îndeplinească toate funcțiunile bisericesti pentru a ușura și promova răspîndirea creștinismului printre cumani. În legătură cu convertirea țării Oumania se amintește și „Brodnic, țară vecină cu ea, despre convertirea cărui popor avem mari speranțe”⁴. De aici rezultă că țara brodnicilor se afla alături de cea a cumanielor, în apropierea Ungariei și în această regiune se intensifică încercările de a încreștina pe locuitorii ei, pe cumani și pe brodnici. În 1231 papa reînnoiește aproape cu aceiași termeni drepturile acordate în 1227 și cu această ocazie se vorbește din nou și de „ținuturile cumanielor și brodnicilor, vecine cu ale lor...”⁵.

¹ *Izvoarele*, p. 5—6, 41, 64.

² *Documente*, C, XI—XIII, vol. I, p. 182—184, nr. 130, ... și țînutul de la capătul pămîntului Cruceburg, ce merge pînă la hotarele brodnicilor...”. Cercetările au arătat că „cetatea crucii” (Kreuzburg) trebuie identificată cu ruinile cetății ce se află în Pasul tătarilor la o înălțime de 1300 m, W. Horvath în *Das Burzenland*, IV, 1, p. 47—55.

³ *Ibidem*, p. 187—188, nr. 134.

⁴ *Ibidem*, p. 228, nr. 185.

⁵ *Ibidem*, p. 241—245, nr. 205.

7. O nouă precizare pentru localizarea țării brodnicilor și pentru importanța ei o aduce un document din anul 1250. În introducerea se arată că Ungaria a fost prefăcută într-un pustiu în urma invaziei tătarilor și se precizează că ea este înconjurată spre răsărit de Rusia, Cumania și de brodnici, iar spre sud de ereticii bulgari și bosnieni. Existând, după informațiile primite, pericolul unei noi invazii a tătarilor, regele își exprimă îngrijorarea că țările amintite, aflate odinioară, după cum se pretinde, sub suzeranitatea lui, vor fi nevoite de împrejurări să se îndrepte împreună cu tătarii împotriva Ungariei¹. Ordinea enumerării — între Cumania și Bulgaria — fixează poziția țării brodnicilor în sudul Moldovei, spre nord de gurile Dunării, iar mențiunea brodnicilor alături de ruși, cumani și bulgari permite aprecierea importanței și puterii lor politice.

Un ultim grup de documente atestă prezența brodnicilor și în Transilvania.

8. În 1223 Andrei II aprobă ca magistrul Gocelinus să doneze mănăstirii de la Cîrța feuda Cîsnădioara. Cu această ocazie se precizează că posesiunea Cîsnădioara a fost achiziționată de la biserica Sibiului dîndu-se în schimb țara brodnicilor (terra Brothnik)². În același document se vorbește întocmai ca la reconfirmarea donației țării Birsei din 1222, în afară de țara Brothnik, într-o altă ordine de idei, și de romîni (blacci) ceea ce înseamnă că cele două denumiri folosite în aceleași documente nu se referă la una și aceeași populație. Localizarea țării brodnicilor din 1223 o permite un document din 1359³ — ultima mențiune documentară a brodnicilor. Aici se plînge prepozitul de la Sibiu că sașii din scaunul Cinc au ocupat cu forța proprietatea sa, Prépostfalva (Proștea, r. Agnita, reg. Stalin), numită cu un alt nume Prodnik. Nu încape vreo îndoială că proprietatea Prodnik din 1359 trebuie să fie identică cu feuda donată în 1222 bisericii din Sibiu, deoarece numele feudei și deținătorul ei consonă în amîndouă documentele. Astfel, țara Brothnik sau Prodnik din Transilvania se întindea în jurul satului de azi Proștea, din valea Hîrtibaciului și se mărginea spre sud cu scaunul Cincului⁴.

Din înfățișarea rezumativă a izvoarelor privitoare la populația brodnicilor rezultă răspîndirea ei pe un teritoriu destul de întins. Aceasta nu înseamnă că ei sînt reprezentați într-o egală măsură în acest spațiu

¹ *Documente*, C, I, p. 295—297, nr. 296.

² *Ibidem*, p. 1999—2000, nr. 145. „...muntele sîntului Mihail din Transilvania, împreună cu biserica și cu pămîntul ce ține de el și pe care noi îl primisem în schimbul moșiei Brothnik de la biserica din Sibiu”. Contrar celor susținute în *AJIN*, IX (1943—1944), p. 451, p. 453, originalul există și se află la Sibiu, iar criteriile lui exterioare nu prezintă după avizul specialiștilor un indiciu că ar fi vorba de un fals.

³ *Izvoarele*, p. 13—14, 54—55, 78. „...prepozitul de la Sibiu ne-a adus la cunoștință că toți sașii din scaunul Cinc i-au ocupat cu forța proprietatea sa Proștea (Prépostfalva) numită cu alt nume și Prodnik”.

⁴ Nu intrăm aici în discuția asupra identificării brodnicilor cu bruteni sau pruthenii. Aceștia sînt amintiți în 1259 alături de tătari, ruteni, cumani, iar în 1277 împreună cu romîni, încă nu pot fi confunndați cu unul dintre aceste popoare. Brodnicii nu mai sînt atestați în a doua jumătate a secolului XIII, iar pruthenii aparabia începînd cu a doua jumătate a secolului XIII în izvoare. Astfel, e posibil ca pruthenii să continue sub o formă puțin modificată denumirea brodnicilor, cf. *Izvoarele*, p. 29—33.

imens, ci că ei se concentrează în anumite nuclee sau teritorii restrânse, dintre care cel mai important pare să fie, după frecvența izvoarelor, cel din sudul Moldovei.

1. Pe teritoriul Uniunii Sovietice se amintesc în 1147 și 1216 brodnici, făcând parte din oastea cneazului de la Suzdal. Aici poate să fi existat un centru mai puternic al brodnicilor, deoarece 1000 de ostași corespund unei populații de circa 5000 persoane, ceea ce este pentru situația demografică din secolele XII—XIII un număr destul de ridicat, presupunându-se exactitatea numărului transmis. Se poate însă admite că brodnicii din Suzdal, făcând parte dintr-o drujină, să nu fi fost localnici, ci un fel de trupă mercenară originară din altă parte. Rivalitățile permanente între diferiții cneji ruși și desele lupte ce se desfășoară pe întregul teritoriu de la Carpați pînă la Volga ar explica prezența unor grupe războinice la o depărtare destul de considerabilă de țara lor de baștină.

2. Mai greu de explicat este situația ce se degajează din descrierea luptei de la Kalka din 1223. Moldova încă n-a fost cotoplită de mongoli în momentul acela, iar aliații obișnuiți ai brodnicilor, cumanii, luptau de data aceasta împreună cu cneji ruși. Probabil că existau în Ucraina și alte așezări brodnice, întocmai precum cumanii locuiau pe un teritoriu din Deșt-i Kîpciak pînă în Muntenia. Brodnicii ucraineni puteau să fi fost deja supuși de tătari și siliți să se încadreze în armata lor. O altă explicație ar fi cea amintită că asupra cnejilor de Cernigov și Kiev și dușmănia împotriva lor au împins pe brodnici în tabăra mongolilor.

3. Cele mai amănunțite date le avem despre brodnicii din sudul Moldovei. Cea mai veche mențiune ar data din 1186, presupunându-se că bordonii sînt într-adevăr identici cu brodnicii. În documentul din 1222 se precizează că țara brodnicilor începe dincolo de donația făcută ordinului teutonic care corespunde episcopiei cumanilor de mai tîrziu și se întinde spre sud pînă la Dunăre. Din documentele din 1227 și 1231 rezultă că teritoriul locuit de brodnici este învecinat țării cumanilor, iar cel din 1250 indică, prin enumerarea vecinilor Ungariei spre răsărit (a Rusiei, Cumaniei și Brodniceii, iar a Bulgariei și Bosniei spre sud), poziția țării brodnicilor între Cumania și Bulgaria, și la o distanță oarecare de frontierele răsăritene ale Ungariei. Aceste puncte de orientare care se completează reciproc determină poziția țării brodnicilor spre nord de gurile Dunării, cam în sudul Moldovei, în regiunea cursului inferior al Siretului sau Prutului. Aici brodnicii trebuie să fi fost vecini cu tiverții, care locuiesc în regiunea Nistrului și ajung spre vest pînă la Dunăre¹.

4. Un alt centru al brodnicilor se află în mijlocul Transilvaniei lângă Agnita în valea Hirtibaciului, în apropierea satului Proștea, după cum rezultă din documentul din 1359. Urmărind întinderea hotarului comunei Proștea în raport cu cel al scaunului Cinc și al celorlalte sate din jur în evoluția istorică, s-ar putea delimita mai de aproape întinderea inițială a acestei posesiuni. Fiind amintită înainte de 1223 ca aparținînd regelui,

¹ G. B. Feodorov in *VDI*, 1952, 2(40), p. 250—259.

această feudă trebuie să fi intrat în proprietatea lui încă în cursul secolului XII.

După indicația izvoarelor, brodnicii se întâlnesc atestați în secolele XII și XIII pe un teritoriu destul de întins, în cnezatul de la Suzdal, în apropierea Mării de Azov lângă Kalka, în Moldova de sud și în centrul Ardealului (fig. 31).

Brodnicii apar sub numele de „brönnic, brodnic, brodniți, brodnici, borothnik, prodnik” și eventual „bordones”. Toți cercetătorii sînt de acord

Fig. 31. — Harta de răspindire a brodnicilor.

asupra caracterului slav al numelui, denumirea derivînd de la „brod”-vad sau de la verbul „brodit” — a merge înapoi și încolo, a rătăci. Admițînd prima ipoteză, brodnicii ar fi locuitorii vadurilor, care — ca puncte obligatorii de trecere — au o importanță deosebită în această epocă; și cronicarul anonim, de exemplu, indică foarte des, în legătură cu expedițiile ungarilor la începutul secolului X, și vadurile folosite¹. Denumirea de brodnici putea să se formeze inițial într-o anumită situație specifică, cînd ei de fapt aveau așezările lor lângă vadurile unui fluviu mai mare, dar

¹ SRH, vol. I. p. 33—117, cap. 20, 28, 41, 43, 46, 50, 57.

ar fi greșit să admitem că numele brodnic ar reprezenta exclusiv o denumire profesională sau indicația unei poziții geografice într-o regiune anumită, independentă de o formațiune etnică corespunzătoare. Chiar dacă numele derivă inițial de la „locuitori ai vadurilor”, totuși nu toți brodnicii locuiau pe urmă lângă vaduri, ca de exemplu, cei din Transilvania sau luptătorii din drujina lui Iuri Dolgoruki.

Cealaltă explicație derivă numele brodnic de la „a rătăci, a se plimba”. Pentru această teză înclină și B. A. Ribakov, care crede că legătura între principalele teritorii slave și centrele din sud ale diferitelor triburi slave au fost întreținute prin brodnici slavi¹. Trăind în stepă, ei au pierdut specificul culturii materiale slave și s-au adaptat, întocmai ca și cazacii de mai târziu, traiului în stepă. Brodnicii nu constituiau însă, după Ribakov, exclusiv o populație de stepă. «Drujnicii multor triburi se transformă probabil temporar în brodnici care „călăreau pe cîmp căutînd să-și câștige glorie”», iar apoi se întorceau în patria lor. Astfel, atestarea lor în diferitele puncte ale Rusiei vechi și pînă la urmă lângă Dunăre ar putea să constituie diferitele puncte ale unei înaintări de la răsărit spre apus, eventual sub presiunea sau împreună cu cumanii. Nu se poate invoca însă împotriva caracterului unitar al brodnicilor din punct de vedere etnic distanțele considerabile ce despart diferitele grupuri ale brodnicilor între ele. Alte populații migratorii au parcurs în mileniul întii distanțe de trei sau patru ori mai mari decît depărtarea celor circa 1500 km ce despart Transilvania de Suzdal. Indiferent care ar fi explicația etimologică cea justă, denumirea brodnic nu este exclusiv o denumire profesională sau strict geografică, ci este legată de o anumită populație unitară din punct de vedere etnic.

Istoriografia rusă și sovietică vede în brodnici o populație slavă, de origine slavă răsăriteană².

Pomenirea brodnicilor și romînilor în aceleași documente din 1222 și 1223 arată că aceste două noțiuni privesc popoare deosebite și nu există în izvoarele citate un indiciu care ar permite identificarea brodnicilor cu populația romînă. Ei dispun la începutul secolului XIII de asemenea de o considerabilă forță politică și militară, după cum arată rolul lor jucat în bătălia de la Kalka și enumerarea lor împreună cu rușii, bulgarii și cumanii, ca vecini ai Ungariei. Cu greu am putea admite sau presupune o asemenea amploare a puterii politice în acea epocă și regiune pentru voievodatele romînești.

Originea slavă a brodnicilor nu exclude însă, bineînțeles, conviețuirea romînilor cu brodnicii. Tocmai pe teritoriul învecinat țării brodnicilor, în episcopia cumanilor, sînt atestați romînii în prima jumătate a secolului XIII, încît un contact între cele două populații este un lucru firesc și trebuie presupus, chiar dacă nu există în izvoare mărturii directe în această privință.

¹ B. A. Ribakov în *Sov. arh.*, XVII (1953), p. 62—63.

² Grekov-Iacobovski, *op. cit.*, p. 191, Большая Советская энциклопедия, VI, p. 124. Pentru bibliografia mai veche, cf. *Izvoarele*, 15—16 și Gy. Györfv., *A magyar tudományok Akademia Iársadalmitörténeti tudományok Közleményei*, II (1952), p. 330.

Trebuie subliniată de asemenea legătura strânsă ce există între cumani și brodnici, atât în privința conviețuirii, cât și din punct de vedere al răspîndirii lor teritoriale. În 1147 și 1186 brodnicii luptă împreună cu cumanii, în 1227 și 1231 încercările de creștinare sau convertire întreprinse de Vatican se îndreaptă în aceeași măsură asupra cumanilor și brodnicilor, iar în 1250 este pomenită țara brodnicilor alături de țara cumanilor. Locuitorii acestei Cumanii nu sînt însă cei din Kîpciak, cumanii albi, ci cumanii negri, această deosebire corespunzînd unui obicei general la populațiile turce de a numi teritoriul central sau tribul principal, alb, iar regiuni sau triburi periferice sau supuse, negru (Valahia neagră, unguri, negri, bulgari albi și negri)¹. Cumanii negri, vecinii brodnicilor sînt amintiți în cronică lui Simon de Kéza și în cronică pictată de la Viena cu ocazia trecerii hunilor în Ungaria, ca trăind în apropierea Carpaților. Descrierea reflectă de fapt realitățile etnice din secolele XII—XIII : „...trecînd prin țara bessilor și a cumanilor albi. . . Apoi au intrat în Suzdalia, Ruthenia și țara cumanilor negri și au ajuns în cele din urmă la fluviul Tisa. . .”² Cumanii negri și țara lor sînt amintiți și în două izvoare nordice, în cronică islandeză a lui Snorri Sturluson (1179—1241) ca „Blökumanaland”, și într-o inscripție funerară din Gotland sub forma de „blakumen”³. Amîndouă cuvintele reprezintă traducerea aceleiași noțiuni „blök- blak-”, care înseamnă în limbile germanice de nord, negru, iar „-kumen, kumana” redă numele cumanilor. Cele două izvoare se referă așadar la cumanii negri, amintiți în cronicile ungare, vecini ai brodnicilor.

În privința organizării sociale și politice, istoriografia sovietică presupune că brodnicii duceau o viață ce poate fi comparată cu cea a cazacilor de mai tîrziu⁴. Din descrierea luptei de la Kalka reiese că brodnicii trăiau sub conducerea unor șefi, cum este și acel Ploscina, denumit voievod. Din expresia letopisețului de la mănăstirea Voskresenie, „acolo au fost brodnicii cei vechi și voievodul lor Ploschina”, se poate deduce existența unui grup de brodnici care trăiau încă în forme mai puțin evoluat. În schimb acele țări ale brodnicilor din Moldova de sud și eventual forma premergătoare a feudei din Transilvania pledează pentru existența unor forme de organizare asemănătoare sau identice cu ale romînilor, unde locuitorii trăiau încadrați în voievodate mai mici sub conducerea unor cnejii sau voievozi. Rolul pe care îl joacă Ploscina în lupta de la Kalka, figurînd ca mediator între cnejii kievieni și tătari, permite presupunerea că importanța politică a brodnicilor și puterea

¹ D. Onciul, *Opere complete*, vol. I, p. 206—207.

² *SRH*, vol. I, p. 148, p. 257.

³ Cf. pentru aceste denumiri K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, 1837, p. 743 ; K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, V, p. 311 ; I. Gherghel, *Zur Geschichte Siebenbürgens*, Viena, 1891, p. 28 urm. Idem, *Revista arhivelor*, II, p. 389 ; R. Ekblom in *Archiv für slavische Philologie*, XXXIX (1925), p. 211 ; *AJIN*, III (1924—1925), p. 526, VII (1936—1938), p. 532—534 ; M. Ștefănescu în *Archiva*, XXIV (1927), p. 59—60 ; N. Drăganu, *Romînia în veacurile IX—XIV*, cf. indicele ; L. Tamás în *AECO*, I (1935), p. 46 ; St. Kniezsa, *ibidem*, II (1936), p. 178.

⁴ B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 62.

lor militară trebuie să fi fost considerabilă. De asemenea înșirarea lor în 1250 sau 1254 între ruși, cumani și bulgari denotă aprecierea pe care o acordă regele ungar brodnicilor ca factor politic între puterile învecinate Ungariei. Ei sînt creștini pentru că Ploscina sărută crucea lui Mstislav pentru confirmarea acordului încheiat și acest fapt pledează de asemenea

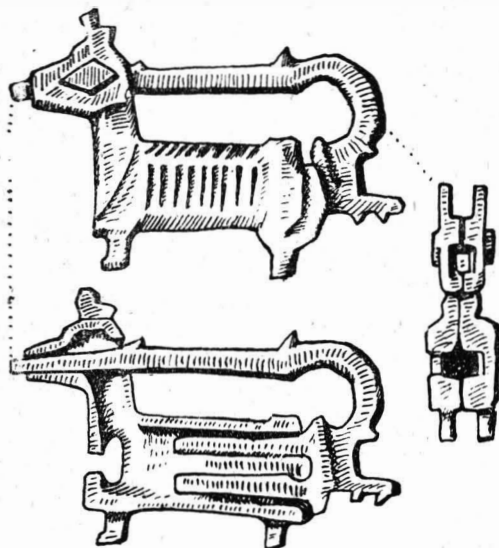

Fig. 32. — Lacăt de bronz de la Morești.

pentru concluzia că ei trăiau organizați în forme feudale. Tendințele de misionarism ale bisericii catolice privitoare la ei trebuie interpretate mai degrabă ca încercări de a converti pe „schismatici” la catolicism decît a-i creștina.

Ca o completare arheologică se poate menționa că în 1953 s-a descoperit la Morești, în cursul campaniei de săpături, un lacăt de bronz, în formă de ciine, care se compune din două părți, iar coada ciinelui, prelungită în interior, formează mecanismul de închidere al lacătului (fig. 32). Piesa aceasta datînd la Morești din faza slavă tîrzie, are o analogie aproape identică la Garvăn-Dinogetia,¹ descoperită cu ocazia săpăturilor din 1950. Lacătele sînt lucrate în îndepărtatele ateliere

ale bulgarilor de pe Volga, unde sînt bine cunoscute în secolele XII — XIII². Ele au ajuns pe calea comerțului, de la Volga, peste întinsele stepe ale Ucrainei, pînă la gurile Dunării și au pătruns chiar în interiorul arcului carpatic. Aceste produse indică deci existența unor relații comerciale într-o epocă și între regiuni despre care nu dispunem de prea numeroase alte dovezi sau informații care să illustreze cadrul istoric în care se desfășoară răspîndirea produselor industriale răsăritene pe teritoriul țării noastre.

Nu se poate susține că apariția la gurile Dunării și în Transilvania a acestor produse din atelierele de pe Volga se datorează brodnicilor. Dar aria de răspîndire a lor corespunde teritoriului pe care se manifestă și brodnicii în secolele XII și XIII și astfel relațiile comerciale, sesizate pe cale arheologică, se integrează într-un cadru istoric mai complex din care fac parte și aceștia.

★

¹ SCIV, II (1951), p. 29, fig. 14.

² A. V. Arșihovski, Основы археологии, Moscova, 1954, p. 234—235; A. P. Smîrnov, Волжские болгары, Moscova, 1951, p. 118—120; I. Barnea în Studii și referate privind istoria României, 1954, vol. I, p. 212.

O nouă contribuție la problema brodniciilor o constituie încercarea recentă a cercetătorului Gh. Györffy de a identifica tribul praedenecenților, amintit în analele imperiului franc, cu brodnicii¹. Cu toate că această părere nu reprezintă decât o ipoteză de lucru, ea merită să fie discutată aici, dând prilej de a ne ocupa de soarta unui trib slav atestat în izvoare ca locuind în secolul IX pe teritoriul Daciei. Pasajele respective din „*Annales regni Francorum*”² sună astfel în traducere :

Anul 818 „Erau aici (la Heristallium) și solii altor popoare, ai abodriților, precum și ai lui Borna, ducele guduscanilor și al timocienilor, care de curind s-au desprins din alianța cu bulgarii și s-au deplasat către hotarele noastre, și totodată ale lui Liudewit, ducele Panoniei inferioare. . .”

Anul 822, noiembrie „. . . și a înaintat pentru a ierna la locul care se cheamă Frankfurt. Aici s-a îngrijit să fie discutate în mod solemn într-o adunare generală cele necesare pentru folosul părților răsăritene ce aparțineau imperiului său, cu conducătorii care a ordonat să fie convocați pentru aceasta. În această adunare a ascultat solii tuturor slavilor de răsărit, adică a abodriților, sorabilor, vilzilor, bohemilor, moravilor, praedenecenților și avarilor care locuiau în Panonia, trimiși la el cu daruri”.

Anul 854, decembrie. „Acolo (la Aachen) a permis să vie solii abodriților care se numesc popular praedenecenti și ca vecini ai bulgarilor locuiesc în Dacia de lângă Dunăre și care anunțau că vor veni. Aceștia, după ce s-au plins de stăcurile bulgarilor, au cerut ajutorul împotriva lor, au primit porunca să meargă acasă și din nou să se întoarcă la timpul stabilit pentru solii bulgarilor”.

În 818 se prezintă deci la Ludovic I, după cum relatează analele, pentru prima dată împreună cu alte delegații ale populațiilor ce fac parte din aria de influență sud-estică a imperiului franc, și abodriții, care în urma pasajului din 824 trebuie identificați cu praedenecenții. În 822 împăratul convocă o adunare a reprezentanților triburilor slave care locuiau de-a lungul hotarelor de răsărit ale imperiului, între care sînt

¹ Gh. Györffy, *op. cit.*, p. 329—331; cf. pentru aceștia K. Zeuss, *op. cit.*, p. 614—615; E. Dümmler în *AKÖG*, X, (1853), p. 25—28; J. Melich. *op. cit.*, p. 146—151, p. 198 urm.: *AJN*, VII (1936—1938), p. 472—473, p. 557; Al. Grecu în *Studii și cercetări de istorie medie*, I (1950), p. 229.

² G. H. Pertz-Fr. Kurze, *Annales regni Francorum*, Hannover, 1895, *MGH*, *SS*, I, 1826. p. 149: „818. Erant ibi et aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet ac Borna, ducis Guduscanorum, et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant simul et Liudewiti, ducis Pannoniae inferioris. . . .”; p. 159. „822. . . . ad hiemandam in loco, qui Francouofurd appellatur, profectus est. Ibi que generalia conventu congregato necessaria quaeque ad utilitatem orientalium partium regni sui pertinentia moci solemniter cum optimatibus, quos ad hoc evocare iusserat, tractare curavit. In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum Roheimorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum, legationes cum muneribus ad se directas audivit”; p. 165. „824. Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adjacentem incolunt, qui et ipsi adventare nuntiabantur, ilico venire permisit. Qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposerent, domum ire atque iterum ad tempus Bulgarorum legatis constitutum redire iussi sunt”.

amintiți din nou praedenecenții. Cu doi ani mai târziu, în decembrie, solii acestora se prezintă la curtea din Aachen pentru a se plînge împotriva atacurilor bulgarilor cerînd sprijinul imperiului împotriva amenințării din partea lor. Cu această ocazie se specifică în mod expres: „abodriții care se numesc popular praedenecenți și ca vecini ai bulgarilor locuiesc în Dacia lîngă Dunăre”.

Pentru a înțelege atitudinea praedenecenților trebuie schițată pe scurt constelația politică din zona de contact dintre puterea francă și bulgară între anii 818 și 824¹. Expansiunea stăpînirii bulgare se îndreaptă sub Crum și îndeosebi sub Omurtag la începutul secolului IX tot mai mult spre apus. După ce bulgarii au ocupat în 809 Serdica-Sofia ei înaintează spre vest și înainte de 818 ajung deja în valea Timocului. Tribul slav al timocienilor, care locuiește aici, se retrage spre nord-vest pentru a scăpa de stăpînirea bulgară, supunîndu-se în 818 împăratului franc. Împreună cu ei se prezintă și abodriții sau praedenecenții, care locuiesc lîngă Dunăre și sînt amenințați în 824 deja, în mod direct, de expansiunea bulgară. În același an, cînd praedenecenții cer ajutor împotriva atacurilor săvîrșite de bulgari, se prezintă pentru prima dată și o delegație bulgară la Aachen, iar în 825 bulgarii intervin din nou pentru fixarea și delimitarea frontierelor între bulgari și franci². Primînd un răspuns nesatisfăcător, în 826 Omurtag încunoștințează pe împărat că dacă nu se va face fără întîrziere delimitarea hotarelor, fiecare putere urmează să-și apere teritoriul ei contra celeilalte³. Această declarație tacită de război este de fapt urmată de incursiunea bulgarilor pe valea Dravei în sus. De aici rezultă că delimitarea sferelor de influență urma să se facă pentru un teritoriu în litigiu, învecinat imperiului franc în care locuiau probabil tocmai praedenecenții. Analele precizează că așezările acestora se află în Dacia, care în situația dată nu poate fi Dacia ripensis din sudul Dunării, aceasta fiind ocupată de bulgari mai demult, încă înaintea anului 818 și a retragerii timocienilor. Dacia de lîngă Dunăre în care locuiau praedenecenții se află deci în nordul Dunării, iar așezările acestora pot fi localizate cam în partea apuseană a Banatului sau între Tisa și Dunăre, dacă, în imaginea geografică a cronicarului, Dacia se întindea cumva spre vest și dincolo de Tisa pînă la Dunăre.

Încă la începutul secolului trecut, Schafarik a pus numele praedenecenților în legătură cu localitatea Braničevo amintită în această regiune, iar mai recent, Györffy identifică, după cit se pare cu mai multă probabilitate, praedenecenții cu brodnicii, considerînd *praedenec*—ca tulpina cuvîntului, iar *-enti* ca un sufix de latinizare. Chiar pentru un nespecialist, „*praedenec*” se aseamănă mai mult cu *brodnic*—decît cu Braničevo. Nu este de aceea cu totul lipsită de temeii ipoteza că praedenecenții ar reprezenta în transcrierea latină denumirea brodnicilor.

¹ Cf. *SCIV*, V (1954), p. 402.

² *Annales*, 825 „...erat enim de terminis ac finibus inter bulgaros ac Francos constituendis”.

³ *Annales*, 826 „...rogans, ut sine interpositione mororum terminorum definitio fieret vel si hoc non placeret, suos quisque terminos sine pacis foedere tueretur”.

Admițînd deocamdată presupusa identificare, care se bazează însă numai pe asemănarea celor două nume, ar trebui analizată legătura și dependența ce ar putea exista între praedenecenți și brodnici.

Este cunoscut că populațiilor călărețe răsăritene le revine un rol activ la înaintarea și răspîndirea populațiilor slave spre apus. Nestor amintește de exemplu tribul slav al dulebilor care avea sediul lângă Bug, unde au locuit ulterior volynii și care au participat în anul 907 încă la expediția lui Oleg contra Bizanțului¹. Dulebii sînt atestați însă și pe teritoriul Boemiei prin toponimice și prin titlul regilor din secolul X, iar în Panonia inferioară există în timpul stăpînirii lui Privina și Cocel, în a doua jumătate a secolului IX, un district Dudleipa. Se presupune că prezența dulebilor în Boemia și Panonia se datorește avarilor, care i-au transplatat spre apus, pentru a se servi de ei ca grăniceri împotriva longobarzilor sau, în Boemia, ca păzitori ai granițelor împotriva slavilor de nord².

Despre bulgari de asemenea se relatează că au dislocat populații și le-au colonizat în nordul Dunării³.

Nu este exclus deci ca praedenecenții să fi fost de asemenea aduși sau împinși din locurile lor de baștină spre apus în regiunea unde fi întîlnim în prima jumătate a secolului IX. Presupunîndu-se, la o dată destul de timpuriu, existența unui teritoriu comun locuit de brodnici străvechi, eventual în nordul gurilor Dunării împreună cu praedenecenții, avarii sau bulgarii, trecînd prin această regiune în înaintarea lor, puteau să contribuie la destrămarea unității brodnicilor și să cauzeze deplasarea praedenecenților spre apus.

S-a făcuț aici încercarea de a încadra problema praedenecenților în situația istorică concretă a epocii și de a discuta posibilitățile pentru explicarea presupuselor raporturi între praedenecenți și brodnici. Lipsa unor date mai ample și sigure nu permite să se acorde sugestiei interesante a identității praedenecenților cu brodnicii mai mult decît o valoare ipotetică.

★

Reconsiderarea problemelor brodnicilor ridică și întrebarea pînă la care dată asimilarea brodnicilor și a slavilor vechi din Transilvania poate fi considerată ca încheiată. O asemenea dată poate să aibă — indiferent cînd se fixează — numai o valoare relativă, deoarece eventualele colonizări slave ulterioare îngreunează distincția netă între diferitele straturi etnice slave care se suprapun în această regiune.

S-a presupus că sașii din Transilvania care încep să fie colonizați pe la mijlocul secolului XII n-au mai avut un contact direct cu populația slavă, lipsa cuvintelor slave în dialectul săsesc fiind interpretată ca o dovadă a dispariției totale a slavilor înaintea începutului colonizării săsești⁴. Argumentul nu este concludent, deoarece la unele toponimice (de exemplu Bistrița) se poate admite preluarea directă a denumirii din

¹ Cronica lui Nestor, *Izvoarele*, VII, p. 38, 39, 49.

² I. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 125—127.

³ Cf. *SCIV*, V (1954), p. 492—493.

⁴ G. Kisch în *Korrbl.*, XLVII (1924), 2; N. Drăganu, *op. cit.*, p. 498—499.

limba slavă, iar în privința lexicului, un împrumut de cuvinte între două limbi presupune o conviețuire mai îndelungată și intensă, iar slavii, într-o fază mai înaintată a asimilării lor, puteau să se folosească pentru a se înțelege cu sașii de o limbă cunoscută și inora și altora — de cea română sau maghiară.

S-a arătat că brodnicii sînt de origine slavă, iar în 1223 și 1359 este încă amintit în valea Hirtibaciului, în mijlocul Transilvaniei o „terra Borothnic”. Pentru anul 1359 această denumire păstrează foarte probabil numai amintirea istorică despre existența de odinioară a brodniciilor. În 1223 însă, cînd brodnicii sînt atestați în diferite centre spre răsărit de Carpați, trebuie să admitem că și în Transilvania asimilarea totală a slavilor străvechi încă nu era terminată.

Evenimentul care duce la nivelarea și simplificarea compoziției etnice în Transilvania pare să-l constituie invazia tătarilor ale cărei urmări dezastruoase pentru Ardeal sînt cunoscute din diferite izvoare contemporane. Devastarea regiunii și exterminarea parțială a locuitorilor a însemnat, probabil, dispariția definitivă a unor populații cu o rezistență etnică slăbită, cum ar fi de exemplu pecenegii sau ismaeliții și între aceștia și brodnicii. Pe baza considerațiilor expuse se va putea fixa deci data dispariției definitive a slavilor străvechi în Transilvania pe la mijlocul secolului XIII.

Această epocă nu reprezintă însă data finală pînă la care se poate urmări existența slavilor în Transilvania. Și după aceea există anumite enclave slave care se datoresc unor colonizări ulterioare, ca de exemplu cea a rutenilor. Nu se poate decide însă în fiecare caz aparte dacă este vorba de elemente slave colonizate sau dacă acestea indică cumva persistența slavilor și după invazia tătarilor.

Astfel, în apropiere de Alba Iulia, în valea Sebeșului, se amintește în 1446 un „sat al slavilor” (Slawendorff)¹, care trebuie identificat, probabil, cu Laz și care face parte, în secolul XIV și XV, dintr-o feudă grupată în jurul cetății de la Săsciori².

Tot în apropierea Alba Iuliei se amintesc, la începutul secolului XVI, la Vurpăr (astăzi unit cu Vințul de Jos), divergențe și neînțelegeri „între cele trei națiuni ale așezării noastre și anume săsească, ungu-rească și slavă”, în legătură cu alegerea magistraților³. În aceste cazuri se poate presupune însă că slavii din valea Sebeșului și cei atestați în 1510 la Vurpăr reprezintă mai degrabă un grup de slavi colonizați.

În această ordine de idei se poate aminti și problema populației din unele sate „bulgare” din Transilvania ca Cergăul Mare, Cergăul

¹ Cf. K. Horedt in *AJIN*, IX (1943—1944), p. 434.

² Th. B. Streitfeld in *Sieb. Vjschr.*, LXII (1939), p. 126—144, 257—278.

³ Arhiva Sibiu, U. V. 128 din anul 1510 „...inter triplicem oppidi nostri nationem utpote Saxoniam, Hungaricam et Slavonicam praetextu eligendorum iudicum necnon ceterorum officialium in annos singulos discordia sew controversia non modica extitit”. Documentul U. V. 107—1510 precizează mai de aproape în ce au constatat aceste controverse. Cf. G. Gündisch, *Emlékkönyv Kelemen Lajos (Volum Omagial Ludovic Kelemen)*, Kolozsvár, 1957. p. 324.

Mic, Bungard și Ruscior¹. Aceste comune sînt atestate în documente începînd cu secolul XIV, așa încît au fost înființate cel mai tîrziu la începutul acestui secol. S-a presupus că populația lor ar reprezenta bogomili refugiați din Peninsula Balcanică în Transilvania în urma persecutării acestei secte de către imperiul bizantin în cursul secolelor XIII—XIV sau, după altă părere, ar fi fost aduși ca prizonieri de război în urma unei expediții militare ungare între 1261—1266. La locuitorii acestor sate nu s-a produs însă fenomenul specific al denazalizării vocalelor care în general, dar nu în mod absolut, în limbile slave se întîmplă în secolul X și în prima jumătate a secolului XI². Acest fapt ar putea să stabilească o dată relativ timpurie pentru emigrarea presupusă a acestei populații; totodată s-a presupus că acești „bulgari” din Transilvania ar putea să constituie unele grupe răslețe de dacoslavi ce n-au fost asimilați³. Această posibilitate se pune aici în discuție ca o simplă sugestie ce urmează să fie verificată, dar care nu este lipsită de temei atît timp cît nu se găsește o explicație concludentă pentru existența acestor insule slave enigmatice care au existat în trecut în sudul Transilvaniei.

Brodnicii ilustrează în Transilvania într-o oarecare măsură și întrepătrunderea celor două grupe mari de slavi—a slavilor de răsărit și de sud.

Brodnicii de pe teritoriul Uniunii Sovietice și din sudul Moldovei aparțin, fără îndoială, slavilor de răsărit. Cercetările lingvistice au stabilit că slavii în Transilvania vorbeau o limbă cu particularitățile specifice limbilor slave de sud, cel puțin pînă la linia Mureșului. Brodnicii din valea Hirtibaciului locuiesc încă în această arie lingvistică, cu toate că fiind din același neam ca brodnicii de dincolo de Carpați, trebuie să fie și ei slavi de răsărit. Astfel vedem cum se amestecă sau se împletesc cele două familii slave îndeosebi pe teritorii mărginașe sau în zona de contact între cele două grupe din care face parte și teritoriul patriei noastre⁴.

Problemele tratate în legătură cu brodnicii scot în relief importanța contribuției slave la procesul de viață istorică a regiunilor carpatodanubiene și subliniază necesitatea reluării și reexaminării izvoarelor scrise și valorificarea urmelor culturii materiale legate de slavi.

¹ Fr. Miklosich, *Denkschriften Akad. Wissenschaften*, Viena, *Phil.-hist. Kl.* VII (1856), p. 105—146; J. L. Pič-A. Amlacher, *Sitzber. böhm. Gesellschaft d. Wissenschaften*, 1888, p. 227—280; K. Jireček în *Arch. f. sl. Phil.*, XX (1898), p. 115 urm.; D. L. Miletici, *Semigradskite Bulgari, Sbornik za narodni umotvorenija nauke i knizina*, XIII (1896), p. 1—104; *Dacoromania*, IV (1924—1926), p. 353—370, V (1927—1928), p. 1—50; H. Klima în *Sieb. Vjschr.*, LIX (1936), p. 10—23; E. Petrovici în *Dacoromania*, X (1941—1943), p. 268, nr. 3.

² E. Petrovici, *ibidem*, p. 518; cf. și idem, *Revue de Transylvanie*, X (1944), p. 75 urm. și E. Moór în *Századok*, LXXXI (1947), p. 208.

³ *Rev. ist.*, XIV (1928), p. 345—348; XXII (1936), p. 263, 265.

⁴ M. Roller în *Studii*, V (1952), p. 151—153.

К ИСТОРИИ ТРАНСИЛЬВАНИИ IV—XIII ВЕКОВ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В предисловии (стр. 5—7) автор настаивает на необходимости использовать новые материалы и освещение, которые дадут возможность более точно обрисовать некоторые аспекты дофеодалного периода в Трансильвании.

Касающиеся этой эпохи литературные источники были столь глубоко и исчерпывающе изучены, что эта категория материалов уже не может внести существенного вклада в исследование.

Что касается изучения лингвистических вопросов, то их нельзя считать столь же основательно разработанными; в некоторых областях еще чувствуется необходимость углубленного изучения вопросов путем специальных исследований или сводных работ. Однако мало вероятно, что эти исследования приведут к совершенно новым выводам или коренным образом отразятся на результатах предшествующих изысканий.

Зато археологическое изучение дофеодалного периода находится еще в начальной стадии; лишь благодаря поддержке и новым ориентировочным указаниям Академии РНР возрастает значение археологии, которая сможет в дальнейшем внести существенный вклад в разработку указанных вопросов.

Изучение дофеодалного периода в Трансильвании тесно связано с обсуждением вопроса о „непрерывности” развития и образовании румынского народа. Настоящая работа не может дать всеобъемлющего и общезначимого решения вопроса; она пытается уточнить в отношении некоторых периодов действительную историческую обстановку, давая таким образом несколько частичных или косвенных решений, которые помогут правильно разрешить указанный вопрос.

С географической точки зрения изучаемая территория включает лишь внутрикарпатский бассейн, собственно Трансильванию без Баната, Кришаны и Марамуреша.

Большинство исследователей опирается, в первую очередь, на описание и толкование археологических материалов, пытаясь дополнить и проверить их при помощи исторических и филологических данных.

Таким образом избегается односторонний, слишком технический подход, и использование подобного комплексного метода обеспечивает более достоверные и обоснованные результаты.

Если учесть разнообразие обсуждаемых вопросов, то вполне естественно, что высказанные мнения не встретили вначале единодушного одобрения; было бы желательно, чтобы изложенные в настоящей работе исследования содействовали свободному обмену мнений и влили живую струю в застывшие позиции, с которых до сих пор обсуждались вопросы, связанные с дофеодалным периодом в Трансильвании.

Число известных в прошлом монетных находок было весьма ограничено. Анализ пенежного обращения в Трансильвании в период 276—450 гг. (стр. 11—40) в настоящей работе опирается на находки, относящиеся к этой эпохе монет в 50 местностях, хотя и эта цифра весьма бледно отражает действительный размах денежного обращения в указанный период.

От момента ухода римлян из Дакии до эпохи Константина не было, как это утверждалось, полного перерыва в денежном обращении, а имело место лишь его значительное ослабление, начавшееся уже со времён Галлиена и, разумеется, усилившееся вследствие дальнейших событий.

Восстановление внутреннего порядка и замирение дунайских границ при Константине проявляется в Трансильвании значительным усилением денежного обращения, продолжавшимся до Грациана и возросшим по крайней мере в семь раз по сравнению с тем, что происходило в период 276—305 гг.

После нашествия гуннов, последствия которого стали ощущаться в Трансильвании лишь после правления Грациана, денежное обращение почти совершенно прекращается. Преобладающую роль в нем играют золотые монеты, которыми Византийская империя выплачивала субсидии входящим в ее состав народностям.

Почти полное прекращение денежного обращения после нашествия гуннов свидетельствует о том, что до тех пор монеты выполняли свое первоначальное назначение — служили деньгами; лишь впоследствии установились отношения на основах натурального хозяйства, специфические для феодального строя в процессе становления.

Из анализа монетных дворов, представленных найденными в Трансильвании монетами, и из учета места происхождения привозных предметов следует, что в эпоху Константина торговые связи Трансильвании были направлены в сторону соседней юго-западной имперской территории: отсюда прежде всего проникают монеты, обеспечивающие денежное обращение в Трансильвании в IV в.

Что касается существования романского населения в IV веке в Трансильвании, то в отличие от площади распространения культуры типа Черняхов-Сынтана на Муреше (приписываемой проникшим в прикарпатскую область народностям, вероятно готам), распространение монет в период 276—383 гг. свидетельствует о дальнейшем гребывании части провинциального населения Дакии и после ухода из нее римлян. На это указывает находка 37 монет, выпущенных в период 276—383 гг.

и обнаруженных в древнем военном и экономическом центре провинции Аривит — Алба-Юлия.

В связи с демографическим положением в Трансильвании в период раннего средневековья (стр. 41—47) автор подчеркивает во вступительной части, что он не придает преувеличенного значения численности населения: это необходимый элемент развития общества, но не фактор, определяющий характер общественного строя.

Исходя из вычисления количества населения Трансильвании в эпоху, когда она входила в состав римской провинции, автор предполагает, что тогда в Трансильвании обитало 300—400 тысяч человек; в течение III века, вследствие ухода римлян из провинции, осталась половина или треть этого населения.

В эпоху переселения народов кочевые народности увеличили население Трансильвании приблизительно на половину или две трети своей общей численности, так как ни одна из них не оставалась полностью на территории Трансильвании; таким образом, лишь 30—40 тысяч человек из их числа входило в состав дофеодального населения Трансильвании. Зато участие славян, вероятно, было гораздо более существенным.

На основании папских регистров начала XIV в. можно предполагать, что население Трансильвании не превышало 200 тысяч человек.

Так как население Трансильвании в II—III или в XIV в. насчитывает лишь несколько сот тысяч человек, количество жителей в дофеодальную эпоху вряд ли превышало примерно 100 тысяч, то есть 1—2 человека на кв. км. На сравнительно низкую цифру указывает и анализ свидетельства анонимного хрониста о битвах мадьяров с Менуморутом в Кришане в начале X в.

Неправдоподобно низкая численность населения в XVI в. по сравнению с нынешней подтверждается позднейшими трансильванскими урбариями. Так, фискальная перепись в начале XVI в. показывает, что население „окраинных“ сел близ Сибиу возросло с тех пор в среднем в 14 раз. Однако коэффициент прироста населения всей Трансильвании за последние 4 века, по всей вероятности, меньше. Так, некоторые авторы предполагают, что за этот период времени население Трансильвании возросло в 8 раз, а население Валахии — в 11 раз.

Вычисление количества населения Трансильвании в дофеодальную эпоху, разумеется, носит гипотетический характер; все же необходимо изучить этот вопрос, так как на основании картины нынешней плотности населения можно предположить, что в дофеодальную эпоху население Трансильвании было несравненно более многочисленным, чем оно было в действительности.

Значение поселения в Морешти для истории дофеодальной Трансильвании (стр. 48—60). Примерно в 11 км к западу от Тыргу-Муреша, в долине Муреша, над селом Морешти возвышается плоскогорье „Подей“, имеющее форму треугольника. Его вершину образует „Четатя“, к западу его ограничивает „Пэрыул-Четаций“, а к северу его продолжением является участок, называемый „Хуля“. Склон холма над поселением пересекают три линии валов.

В процессе раскопок обнаружались археологические материалы, относящиеся к 11 различным периодам.

1. Две кремневые пластины; судя по налету они восходят к эпохе палеолита.

2. Фрагменты керамики, относящиеся к раннему неолиту (тип Криш).

3. Фрагменты глиняных изделий культуры Коцофени начала II тысячелетия.

4. Фрагменты глиняных изделий культуры Ноа-Теош, поселение и могильник которой были исследованы.

5. Наиболее интенсивная фаза обитания на „Подей” эпохи первобытного общества восходит приблизительно к 200 г. н. э. (латенская культура).

6. Со времен римской провинции на „Подей” находится могильник с погребениями с трупосожжением, датируемый благодаря находке фибулы с согнутой ножкой. На расстоянии примерно 1 км к северу от „Подей” в пункте „Читфалэу”, под кладбищем и церковью феодального периода была раскопана скромная римская *деревенская вилла*.

7. Следующая фаза относится приблизительно к VI веку. Землянки имеют четырехугольную форму; длина стороны, в среднем, равняется 4 м; длина стороны 2 самых больших — ткацких мастерских — достигает 6 м.

Керамика серого цвета сработана на гончарном круге. На тонких глиняных изделиях каштанового, серого или черного цвета в качестве орнамента использованы лощеные и штампованные мотивы либо параллельная заштриховка поверхности.

В могильнике поселения было вскрыто 79 захоронений. Погребальный инвентарь мужских захоронений характеризуется наличием сабель с одним лезвием (скрамасаке), мечей, щитов, ножниц для волос, ножей, орудий производства; женские погребения — наличием фибул, бус, гребней и пряслиц. Могильник восходит к VI в. Он тесно связан с могильниками гепидов в бассейне Тиссы.

С запада и с севера поселение защищено 3 рядами валов. Их значительные, даже огромные размеры могли обеспечивать эффективную защиту даже от набегов всадников-кочевников. Участок между средним рядом и внешним валом в этот период не был обитаем; вероятно, он служил загонем для скота. Обширное поселение с современным ему могильником и линиями укреплений, вероятно, принадлежало гепидам.

8. В 1955 г. в „Боршофедэ” была исследована землянка с фрагментами керамики. По-видимому, они восходят приблизительно к IX—X вв. По всей вероятности, они связаны со славянами.

9. Наряду со следами материальной культуры VI в. полнее всего представлены следы XI—XII вв. Землянка имеет четырехугольную форму; длина стороны — от 2 до 4 м. Крыша и деревянная основа дома, по-видимому, опираются на деревянную раму или на поверхность земли. Другим характерным элементом — в отличие от VI в. — является неизменное присутствие очага или печи внутри дома.

Керамика славянского происхождения. Наиболее интересные и точнее датированные предметы следующие: железная сабля, сердцевиная подвеска и бронзовый замок — изделие приволжских болгарских мастеров. Все предметы датируются XI—XII вв.

Крепость поселения расположена на южной вершине „Подей”. Ее окружает вал, обожженный во время постройки с целью большей прочности. Материальная культура всецело славянского происхождения; однако, с этнической точки зрения, можно предполагать существование румынского населения наряду со славянским.

10. Не вполне выяснены отношения между поселением XI—XII вв. на „Подей” и исчезнувшим селом „Читфалэу”, расположенным на расстоянии 1 км. Здесь, вокруг разобранной до основания церкви XIII в., автор обнаружил могильник, начало которого восходит еще к XII в., как об этом свидетельствуют две венгерские монеты.

Основание венгерского села Кситфалва в начале XII в. побуждает включить эту область — с церковной и политической точки зрения — в пределы венгерского королевства. В дальнейшем славянское или славяно-румынское поселение, вероятно, было покинуто жителями, так как здесь отсутствуют археологические следы последующих веков.

11. Современное село Морешти упоминается в письменных памятниках лишь в XVI в. Датированные приблизительно XVII—XVIII вв. археологические следы появились на территории села и вблизи усадьбы, построенной около середины XVIII в.

Чтобы оценить значение дофеодалного поселения в Морешти, надо учитывать и его археологическую территорию, в которую, между прочим, входят и известные дофеодалные могильники в Сынтана на Муреше и Банду. Укрепленное поселение в Морешти до сих пор представляет собой единственное явление на территории РНР, заслуживающее внимания даже в европейском масштабе.

До сих пор не существует исследования по вопросу о пребывании *авар в Трансильвании* (стр. 61—108) и об обилии и историческом значении следов материальной культуры.

В Трансильвании известно 19 местностей, в которых были найдены материалы аварского происхождения или предметы, которые в других местах обнаруживаются вместе с аварскими, даже если их фактура и отличается от последних: Аюд, Аюдул-де-Сус, Банд, Кымция-Турзий, Корунд, Думбрэвени, Гымбаш, Херия, Лопадя-Ноуэ, Проштя-Маре, Римец, Родбав, Руния, Сармисагетуза, Себеш, Сомешени, Стремц, Сура-Маре, Теюш. Находки современных монет отмечены в Фыртушу, Хогиз-Угра, Медиаше, окрестностях Одорхея, Трансильвании, Сэбеде, Вэдеше (?) и Воиле.

Что касается распространения этих материалов, то можно отметить две группы, различные по составу, обилию и датировке.

В первой группе распространенных на территории Трансильвании обычно отдельных находок преобладают прессованные предметы из пластины и отсутствуют характерные части сбруи, удила или стремена.

Зато вторая группа — в долине Муреша, на территории между Кымция-Турзий и Теюшем — характеризуется частями сбруи, отлиты-

ми из бронзы предметами, отсутствием прессованных предметов, а также местонахождением населения, на которое указывают могильники на первых речных террасах, занимающих удобные для пастбищ и загонов обширные плоскогорья.

Прессованные предметы относятся к периоду не позднее половины VII в., а аварский центр в долине Муреша — приблизительно к 700 г., сохранившись, возможно, и в начале VIII в.

В свете археологических материалов эволюция исторических событий VII в. в Трансильвании представляется следующим образом. Более древний горизонт первой половины VII в., представленный могильниками позднегерманского происхождения в Верешморте и Банду, оканчивается приблизительно около 650 г. Встречаются некоторые элементы аварского происхождения, синхронные и местами даже смешавшиеся с ними. Они относятся к группе прессованных предметов, распространенных в различных областях Трансильвании. Исчезновение обоих могильников и захоронение клада в Фиртушу указывают на глубокую перемену в политическом положении Трансильвании в середине века. Проявляющимися теперь новыми силами могут быть лишь славяне; они пришли на смену аварам, власть которых в тот период значительно ослабела. Еще невозможно уточнить, исчезают ли указанные аварские элементы или сливаются с группой авар, образовавших около 700 г. центр господства вокруг Аюда. Более вероятно, что этот центр скорее указывает на более позднее проникновение из паннонской равнины в Трансильванию через долину Муреша с целью обеспечения добычи соли из соседних копей.

Этапы проникновения венгерского феодализма в Трансильвании (стр. 109—131) охватывают несколько веков. С целью хронологического определения этих этапов используют исторические данные, археологические следы, топонимию и указания о линиях деревянных укреплений (*gyeri, indagine*). Последние образуют систему обороны границы, упоминаемую в хрониках и документах; воспоминание о них сохранилось и в современной топонимии.

Различают 5 основных фаз наступления венгерского феодализма в Трансильвании; несмотря на его гипотетический характер это подразделение все же является прогрессом по сравнению со статическим взглядом прежней историографии на прошлое Трансильвании в X—XIII вв.

I. На первой стадии, по свидетельству анонимного хрониста, венгры побеждают вожда влахов и славян Гелу и около 900 г. доходят до линии Сомешул-Мик. На территории между горами Мезеш и Сомешул-Мик многие названия напоминают о существовании линии деревянных укреплений. С археологической точки зрения на пребывание венгров близ Сомешул-Мик указывает находящееся в Клуже венгерское кладбище первой половины X в.

II. В первые годы XI в. мелкие политические единицы на западе Трансильвании — воеводства Юлы и Кеаца — включаются в территорию венгерского королевства, простирающегося в этот период в Трансильвании вдоль долины Муреша, вокруг Западных Румынских гор. Границы этой площади определяют и археологические открытия

специфической для XI в. фактуры, частично датируемые монетами (Куздреоара, Деж, Клуж, Молдовенешти, Лоцадя, Беник, Кыльник, Лацкран, Вынцул-де-Жос, Бландиано, Хунедоара). Связанная с линиями деревянных укреплений топонимия свидетельствует об использовании подобных сооружений и вдоль долины Муреша.

III. Около 1100 г., после отражения нашествия печенегов Ладиславом I, венгерская граница проходит по долине реки Тырнава-Маре; она обозначена линией деревянных укреплений, проходящей приблизительно по водоразделу, между долинами рек Тырнава-Маре и Хыртибачиу. До этой линии также простирается область более частого использования топонимии с венгерской основой. Для археологического обоснования этой стадии недостает убедительных археологических данных. В долине рек Тырнав к этой эпохе, возможно, относится возведение крепостей Четатя-де-Балта, Глоговец, Шейка-Мика, Проштя-Маре, Биертан, Сигишоара и Саскиз. Вследствие этого, венгерское владычество распространяется на большую территорию, в эту эпоху появляются представители политической и иерархической центральной власти — воевода и епископ Трансильвании. К топонимической категории, касающейся деревянных укреплений, можно частично отнести, начиная с этой эпохи, и названия населенных печенегами сел; после усмирения печенегов ими стали пользоваться в качестве пограничной стражи.

IV. Новым этапом является колонизация саксов на правом побережье Олта (около 1150 г.). Расселение последних указывает, что еще до их прихода главная оборонительная линия венгерской границы была перенесена в долину Олта. С археологической точки зрения монетный клад в Фэгэраше и клад серебра в Стрею-Кыртишоаре, позднейшие монеты которых выпущены Иоанном II (1118—1143), свидетельствуют о волнении в долине Олта в указанную эпоху. Первоначально заселенная саксами территория ограничена зоной распространения церквей, построенных в романском стиле на юге Трансильвании; она соответствует пограничной зоне, называемой в памятниках *desertum*. Приблизительно после 1100 г. последняя простирается к югу от водораздела, между реками Тырнава-Маре и Хыртибачиу до Олта. После перенесения границы вдоль Олта Цара-Фэгэрашулуй и Цара-Бырсей стали играть аналогичную роль до 1200 г., когда они также вошли в территорию венгерского королевства. О существовании деревянных укреплений вдоль Олта близ крепостей Хэлмыг, Унгра и Николаи свидетельствуют в начале XIII в. и документы.

V. Около 1200 г. венгерское владычество распространяется до Южных и Восточных Карпат пока Цара-Бырсей не перешла к рыцарям тевтонского ордена. В этот период происходит и расселение секлеров вдоль Восточных Карпат: колонизация саксов устранила необходимость в присутствии секлеров вдоль линии Олта. На занятой на последнем этапе территории отсутствуют названия, относящиеся к деревянным укреплениям. Эти оборонительные сооружения начинают сменяться большими пограничными крепостями, которые строятся у подножия Южных и Восточных Карпат. Их диаметр превосходит 200 м.

Позднее, в XIV в., стратегическая роль этих крепостей перейдет к укрепленным городам.

Древнейшая феодальная крепость Трансильвании (стр. 132—145) упоминается в первом памятнике, касающемся истории Трансильвании в 1075 г., в связи с добычей соли „в крепости, называемой Турда”. Эту крепость не удалось обнаружить на территории нынешнего города Турда, называемого в документе 1291 г. Окнеле-Турзий (Торда-Акна). Зато в том же году в другом памятнике упоминается и местность Чэтатя-Турда (Турдавар), которая находилась на месте нынешнего села Молдовенешти, на расстоянии 11 км. от города Турда, в долине Верхнего Ариша. Тождественность села Молдовенешти (Варфалва) с крепостью Турда (Турдавар) вытекает из копии, выданной конвентом Мэнэштур в период 1394—1436 гг.; в ней уточняется, что Варфалва иначе называется Турдаваром (*Turdavár alias Várfalva vocata*). Таким образом, административный и военный центр, а также пункт, вокруг которого складывается комитат Турда, находились в Молдовенешти. Татарское нашествие опустошило область; крепость Турда в Молдовенешти была разрушена. После учреждения секлерского округа в Ариеше село Молдовенешти оказалось на территории новой административной единицы; центр комитата переходит в Окнеле-Турзий — нынешний город Турда, — сохраняющий экономическое значение и продолжающий играть по-прежнему роль крепости Турда в селе Молдовенешти.

Археологические исследования 1951 и 1954 гг. подтвердили и дополнили историческую картину, набросанную письменными источниками. Еще до первой мировой войны на расположенном посреди села кладбище было раскопано 57 могил; судя по монетам они относятся к XI в. К XII в. восходят другие могилы, вскрытые вокруг современной униатской церкви. Таким образом, эти оба некрополя свидетельствуют об обитаемости области в XI—XII вв. Над селом возвышается „Дялул Чэтэций”, в течение долгого времени считавшийся местонахождением римского „castrum”. Лишь недавние исследования установили, что плато холма окружено земляным валом, в толще которого обнаружены фрагменты керамики позднеславянского происхождения (XI в.); над ним, вероятно, в XII в. возвели стену из обтесанных каменных глыб. Можно предположить, что разрушенная во время татарского нашествия крепость уже больше не была восстановлена.

Крепость представляет собой древнейшие следы феодальной постройки светского характера в Трансильвании: в остальных центрах комитата на западе Трансильвании — Дэбика, Клуж, Алба-Юлиа или Хунедоара — не сохранилось столь ранних сооружений.

По вопросу о бродниках (стр. 146—159). О народности „бродники” упоминают старые русские летописи, венгерские и папские документы, возможно, и византийские источники; недавно для изучения вопроса о бродниках попытались использовать и анналы Франкской империи. Согласно источникам, бродники встречались в XII—XIII вв. на сравнительно обширной территории — в Суздальском княжестве, в Приазовье близ Калки, в южной Молдавии и в центре Трансильвании.

Все исследователи сходятся в вопросе о славянском происхождении названия бродники: от слова „бродить” или „брод”. Слово „бродники” не является профессиональным или исключительно географическим наименованием; оно обозначает этнически единую народность восточно-славянского происхождения. О бродниках часто упоминают совместно с половцами; они жили на юге Молдавии по соседству с территорией черных половцев.

С археологической точки зрения появление бронзовых замков, сработанных в далеких приволжских болгарских мастерских, у устьев Дуная (Гарван) и в Трансильвании (Морешти) свидетельствует о торговых связях на территории, на которой в XII—XIII вв. появляются и бродники; однако указанные предметы нельзя непосредственно связывать с бродниками.

Новым вкладом в изучение вопроса о бродниках является недавняя попытка определить племя преддецевтов, упоминаемых в акциях франкской империи совместно с бродниками. Из-за отсутствия более обширных и достоверных данных интересная мысль о тождественности преддецевтов с бродниками имеет лишь гипотетическое значение.

В связи с вопросом о бродниках предполагают, что срок их окончательной ассимиляции, как и древних трансильванских славян, можно считать последствием татарского нашествия в середине XIII в. В связи с этим обсуждается существование определенных славянских включений в Трансильвании, вероятно, представляющих собой позднейшую славянскую колонизацию. Так, памятники 1446 г. указывают, что в окрестностях Алба-Юлиа в долине Себеша находился „Slawendorff” (славянское село); известно, что в 1510 г. в Вурцаре (Вицул-де-Жос) находилась группа славян, пользовавшихся одинаковыми с остальными жителями политическими правами. В связи с этим упоминается и „болгарское” население некоторых сел южной Трансильвании; вопреки общепринятому мнению, что эти болгары являются бегенцами-богомилами, филологические указания (отсутствие деназализации гласных) не исключают возможности того, что эти „болгары” были сравнительно рано колонизованы или что они представляют собой рассеянные остатки дако-славянского населения.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Денежное обращение в Трансильвании в период 276—450 гг. н.э.

Рис. 2. — Распространение монетных находок в Трансильвании, относящихся к периоду 276—450 гг. н.э.

Рис. 3. — 1 — застежка от пояса из Фейсы; 2 — дуга фибулы из Вецеля.

Рис. 4. — Распространение древнехристианских находок в Дунайских княжествах

Рис. 5. — План поселения в Морешти района Тыргу-Муреш.

Рис. 6. — Реставрация поселения в Морешти.

Рис. 7. — Фибулы из поселения и могильника на „Хуля” в Морешти.

Рис. 8. — Археологический участок в Морешти (III—XII вв.).

Рис. 9. — Гымбаш: 1—12; карта распространения аварских находок.

Рис. 10. — Аюд. Погребение I: 1, 6, 7, 10, 11. Погребение II: 3, 4, 9, 12, 14. Погребение III: 2, 5, 8, 15. Отдельная находка: 13.

- Рис. 11. — Кымпия-Турзий: 1—7.
 Рис. 12. — Кымпия-Турзий: 1—12. Теюш: 13—20.
 Рис. 13. — Банд: 1—4. Прощтя-Маре: 5. Корунд: 6—7. Думбрэвени: 8. Сарми-сегетуза: 9. Шура-Маре: 10. Лопадя-Ноуз: 11, 12. Рупя: 13, 14.
 Рис. 14. — Гымбаш. Погребение I: 1, 3. Погребение II: 4. Погребение V: 6, 16. Погребение VII: 9. Погребение VIII: 7. Погребение IX: 2, 8, 13, 17, 18. Погребение XI: 10. Погребение XIII: 11. Погребение XVII: 5, 14, 15.
 Рис. 15. — Гымбаш. Погребение III.
 Рис. 16. — Гымбаш. Погребение I: 1, 2, 3, 12. Погребение II: 4. Погребение IV: 5, 6. Погребение VI: 7, 20, 21. Погребение IX: 8. Погребение XI: 10, 11, 13. Погребение XIII: 14, 16—19. Погребение XVII: 9, 15.
 Рис. 17. — Аюд-де-Сус: 1—4, Рымец: 5. Теюш: 6, 9, 10, 11, 13. Аюд: 7. Себеш: 8. Прощтя-Маре: 12.
 Рис. 18. — Лопадя-Ноуз: 1—5. Херия: 6—9. Рымец: 10. Родбав: 11—19.
 Рис. 19. — Стремц. Инвентарь аварского погребения.
 Рис. 20. — Этапы внедрения венгерского феодализма в Трансильвании.
 Рис. 21. — Распространение некоторых материалов, иллюстрирующих этапы внедрения венгерского феодализма в Трансильвании.
 Рис. 22. — Земляная крепость в Прощтя-Маре района Медиаш.
 Рис. 23. — Крепость в Биертане района Медиаш.
 Рис. 24. — Клад серебра в Стрею-Кырчишоарэ района Фэгэраш.
 Рис. 25. — План расположения Ариешского округа.
 Рис. 26. — План расположения села Молдовенешти.
 Рис. 27. — „Дялул Четэций” в Молдовенешти.
 Рис. 28. — Характерные предметы из могильников в Молдовенешти.
 Рис. 29. — План крепости Турда в Молдовенешти.
 Рис. 30. — Внутренняя сторона крепостной стены с юго-востока.
 Рис. 31. — Карта распространения бродников.
 Рис. 32. — Бронзовый замок из Морешти.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS IM 4. — 13. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Im *Vorwort* (S. 5 — 7) wird die Notwendigkeit unterstrichen, neues Fundmaterial und neue Gesichtspunkte zu ermitteln, die zu einer Klärung der frühgeschichtlichen Probleme Siebenbürgens beitragen.

Die für diesen Zeitabschnitt vorliegenden schriftlichen Quellen wurden bereits eingehend und erschöpfend verwertet, so dass von dieser Quellengruppe kaum noch neue wesentliche Beiträge zu erwarten sind.

Der Beitrag der Sprachwissenschaft zu dieser Epoche kann noch nicht in der gleichen Weise für abgeschlossen betrachtet werden. Für verschiedene Fragengebiete fehlen noch Spezialuntersuchungen oder zusammenfassende Darstellungen. Trotzdem dürften aber auch solche Arbeiten kaum zu völlig neuen Ergebnissen führen oder die Ergebnisse früherer Forschungen grundlegend ändern.

Die archäologische Erforschung der Frühgeschichte Siebenbürgens hingegen liegt noch weit zurück und erst die grosszügige Unterstützung und neue Ausrichtung derartiger Unternehmungen durch die Akademie der Rumänischen Volksrepublik lassen in ihrem vollen Umfang die Bedeutung frühgeschichtlicher Grabungen erkennen, deren vielversprechende Ergebnisse eben erst ausgewertet werden. In erster Reihe dürften demnach von Seiten der archäologischen Forschung neue Aufschlüsse zur Geschichte der Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen zu erwarten sein.

Die frühgeschichtlichen Probleme sind eng mit der Erörterung über die Entstehung des rumänischen Volkes und seiner Sprache, sowie der sogenannten „Kontinuitätstheorie“ verknüpft. Zweifellos kann auch die vorliegende Arbeit keine erschöpfende und allgemein gültige Lösung dieses schwierigen und umfangreichen Fragengebietes vorlegen. Durch Klärung von Einzelfragen und die Untersuchung begrenzter Zeitabschnitte werden aber die Voraussetzungen für eine spätere Lösung dieser Fragen geschaffen.

In räumlicher Hinsicht behandelt die vorliegende Untersuchung nur die innerkarpatische Beckenlandschaft des eigentlichen Siebenbürgens,

ohne das Banat, das Kreischgebiet oder die Maramuresch, da die Einbeziehung dieser westlichen Randgebiete in verschiedener Hinsicht eine Ausweitung der Fragestellung erfordern und eine monographische Behandlung erschweren würde.

Die Mehrzahl der Beiträge beschränkt sich auf die Vorlage und Auswertung archäologischer Materialien. Um eine einseitige und überspitzte fachliche Behandlung zu vermeiden wurden aber auch historische und philologische Forschungsergebnisse herangezogen, um durch eine solche umfassende Betrachtungsweise zu besser begründeten und gesicherten Ergebnissen zu gelangen.

Bei der Vielzahl der erörterten Probleme ist es unvermeidlich, dass die geäußerten Anschauungen vorerst keine einhellige Zustimmung finden werden. Es wäre aber ein erfreuliches Ergebnis, wenn die Abhandlungen dieses Bandes dazu beitragen würden, einen offenen Meinungsaustausch zu fördern und die erstarrten Fronten zu lockern, von denen aus bisher die Fragen der Frühgeschichte Siebenbürgens erörtert wurden.

Gegenüber den spärlichen von früher bekannten Münzfunden gründet sich die Untersuchung über den *Münzumlaufl in Siebenbürgen von 276—450* (S. 11—40) auf das Material aus 50 Fundorten, das aber gleichfalls nur einen Bruchteil des tatsächlichen Münzumlaufes dieses Zeitabschnittes ausmacht.

Von der Preisgabe Daziens unter Aurelian bis in das Zeitalter Konstantins gibt es keinen absoluten Hiatus im Münzverkehr, wie bisher vermutet wurde, sondern nur eine fühlbare Einschränkung des Münzumlaufes, die bereits unter Gallienus beginnt und sich infolge der späteren Ereignisse noch beträchtlich verstärkt.

Die gesicherte Lage im Innern und die Befriedung der Donaugrenze im Zeitalter Konstantins spiegelt sich im Ansteigen des Münzverkehrs wider, der bis zu Gratian anhält und gegenüber dem Zeitabschnitt von 276—305 sich auf das Siebenfache erhöht.

Nach dem Einfall der Hunnen, dessen Folgen in Siebenbürgen erst nach Gratian bemerkbar werden, setzt der Geldverkehr beinahe völlig aus. Goldmünzen beginnen eine vorherrschende Rolle zu spielen und dringen in Siebenbürgen als Hilfgelder ein, die vom byzantinischen Reich an die ihm verbündeten Völkerschaften gezahlt wurden.

Das Aussetzen des Münzverkehrs nach dem Hunneneinfall zeigt, dass bis dahin die Münzen ihre ursprüngliche Verwendung als Geld erfüllten und erst nachher sich auf Naturalwirtschaft begründete Wirtschaftsbeziehungen anbahnen, die für das entstehende Lehnswesen kennzeichnend sind.

Die unter den Münzen vertretenen Münzstätten und das eingeführte Fundgut lassen erkennen, dass in der konstantinischen Zeit die Handelsbeziehungen Siebenbürgens mit dem benachbarten südwestlichen Reichsgebiet aufrechterhalten werden und in erster Reihe von hier auch die Münzen stammen, die in Siebenbürgen im 4. Jahrhundert im Verkehr waren.

Gegenüber der Verbreitung der Fundgruppe Cerniachov-Sintana de Mureş, die in Siebenbürgen das Eindringen neuer Volksteile, in

erster Reihe der Goten, anzeigt, umreisst das Verbreitungsgebiet der zwischen 276—383 geprägten Münzen in Siebenbürgen die Anwesenheit von Teilen der romanischen Provinzialbevölkerung. Die gleiche Folgerung ist aus den 37 Münzen des gleichen Zeitraumes abzuleiten, die in dem früheren militärischen und wirtschaftlichen Mittelpunkt der Provinz Dazien, in Apulum (Alba Iulia — Karlsburg) gefunden wurden.

Der Versuch gewisse *Betrachtungen über die demographischen Verhältnisse Siebenbürgens im frühen Mittelalter* (S. 41—47) anzustellen, bedeutet keineswegs, dass der Bevölkerungszahl eine übertriebene Bedeutung beigemessen wird. Die Bevölkerungsdichte ist wohl eine notwendige Voraussetzung für die gesellschaftliche Entwicklung, sie bildet aber keineswegs den ausschlaggebenden Faktor für die Gestaltung einer bestimmten Gesellschaftsordnung.

Die Bevölkerung Siebenbürgens in der Zeit der römischen Provinz wird auf etwa 300 000—400 000 Bewohner veranschlagt und verringert sich im Laufe des 3. Jahrhunderts und nach der Preisgabe vermutlich auf etwa die Hälfte oder ein Drittel.

Die verschiedenen frühgeschichtlichen Völkerschaften erhöhen etwa nur um die Hälfte oder um zwei Drittel ihrer jeweiligen Volkszahl die Bevölkerung Siebenbürgens. Keine von diesen bewohnte nämlich in ihrer Gesamtheit Siebenbürgen und demnach vermehrten sie etwa nur um 30 000—40 000 Menschen die Einwohnerzahl Siebenbürgens. Der slawische Beitrag muss allerdings als viel nachhaltiger angesehen werden.

Nach den Angaben päpstlicher Steuerregister vom Anfang des 14. Jahrhunderts lässt sich für Siebenbürgen eine Bevölkerung von höchstens 200 000 Bewohnern annehmen.

Da die Bevölkerung Siebenbürgens im 2.—3. und im 14. Jahrhundert nur einige wenige Hunderttausend beträgt, dürfte die frühgeschichtliche Bevölkerungszahl kaum mehr als etwa 100 000, oder 1—2 Einwohner je Quadratkilometer betragen haben. Eine verhältnismässig geringe Volkszahl kann auch aus dem Bericht des unbekanntenen Notars Königs Bela über die Verluste der Ungarn gegen Menumorout am Beginn des 10. Jahrhunderts im Kreischgebiet erschlossen werden.

Die unwahrscheinlich niedrige Volkszahl Siebenbürgens im 14. Jahrhundert im Vergleich zu der heutigen, kann auch aus einigen späteren Urbarien erschlossen werden. So zeigt eine Steuerkonskription vom Beginn des 16. Jahrhunderts, dass die Volkszahl einiger Dörfer der „margine“ aus der Umgebung von Hermannstadt sich im Durchschnitt um das Vierzehnfache bis heute erhöhte. Der Mittelwert für den Bevölkerungszuwachs von ganz Siebenbürgen ist allerdings niedriger und beträgt nach einer anderen Schätzung etwa das Achtfache und in Oltenien und Muntenien zusammen das Elffache der damaligen Bevölkerung.

Die Abschätzung der frühgeschichtlichen Bevölkerungsdichte Siebenbürgens besitzt begreiflicherweise nur hypothetischen Wert. Es ist aber trotzdem notwendig, darüber Betrachtungen anzustellen, da das Bild der modernen Siedlungsdichte dazu verleitet, eine viel grössere frühgeschichtliche Bevölkerungszahl in Siebenbürgen anzunehmen, als sie in Wirklichkeit war.

Die Bedeutung der Ansiedlung von Morești für die Frühgeschichte Siebenbürgens (S. 48—60). Etwa 11 km von Tirgu Mureș (Marosvásárhely) flussabwärts liegt im Miereschthal oberhalb des Dorfes Morești ein dreieckiges Plateau „Podei“. Seine Spitze bildet eine durch einen Abschnittswall getrennte Befestigung. Nach Westen zu wird der „Podei“ vom „Pirăul Cetății“ (Burggraben) begrenzt und setzt sich nach Norden in gleicher Höhe in der „Hulă“ fort. Die gegen die Miereschhöhen ansteigende Berglehne durchzieht drei Wallssysteme.

Bei den auf diesem Gebiet durchgeführten Grabungen kamen Kulturreste aus insgesamt 11 verschiedenen Siedlungsphasen zum Vorschein.

1. Einige Feuersteinklingen dürften noch altsteinzeitlich einzuordnen sein. Weiter sind vertreten:

2. Funde der frühjungsteinzeitlichen Criș (Körös) - Kultur,

3. der steinkupferzeitlichen Coțofeni-Kultur und

4. der spätbronzezeitlichen Noa-Teiuș-Kultur, von der Siedlungsreste ermittelt und 25 Gräber des dazugehörigen Friedhofes untersucht wurden.

5. Die stärkste vorgeschichtliche Belegung des „Podei“ ist um 200 v. d. Ztr. (Latène C) anzusetzen.

6. Aus römischer Zeit stammen auf dem „Podei“ Brandgräber, die durch eine Fibel mit umgeschlagenem Fuss datiert werden. Etwa 1 km nördlich des „Podei“ wurde bei „Citfalău“ unterhalb des mittelalterlichen Friedhofes und der dazugehörigen Kirche eine bescheidene *villa rustica* ausgegraben.

7. Der nächste Siedlungsabschnitt gehört etwa dem 6. Jahrhundert an. Die Hütten sind eingetieft und haben eine durchschnittliche Seitenlänge von 4 m, doch erreichen die grössten, als Webwerkstätten ermittelten Wohngruben eine Seitenlänge von 6 m.

Die graue Keramik ist scheibengedreht und bei der feinen, braun bis schwarzen Tonware werden als Verzierung eingeglättete Muster, Riefelung und Einstempelung verwendet.

In dem zur Siedlung gehörenden Friedhof wurden 79 Gräber aufgedeckt. Die Männergräber führen Skramasaxe, Spaten, Schildbuckel, Haarscheren, Messer, Handwerksgeräte, die Frauengräber hingegen Fibeln, Perlschnüre, Kämmen, Spinnwirtel. In zeitlicher Hinsicht gehört der Friedhof dem 6. Jahrhundert an und zeigt enge Bindungen an die gepidischen Friedhöfe der Theissregion.

Gegen die Berglehne zu riegeln die Siedlung drei Wallzüge ab. Durch ihre beträchtlichen, geradezu riesigen Ausmasse boten diese auch gegen die Angriffe der Reiternomaden einen wirksamen Schutz. Das Gelände zwischen dem mittleren und äusseren Wall war im 6. Jahrhundert unbewohnt und diente wahrscheinlich zur Bergung der Herden. Die umfangreiche Siedlung mit dem dazugehörigen Friedhof und den ausgedehnten Verteidigungsanlagen ist den Gepiden zuzuweisen.

8. 1955 wurde auf dem „Borșofed“ eine Wohngrube untersucht, deren Keramik mehr gefühlsmässig dem 9.—10. Jahrhundert zugewiesen werden kann. Die Tonware dürfte mit den Slawen in Zusammenhang zu bringen sein.

9. Abgesehen von der Siedlung des 6. Jahrhunderts sind die Siedlungsreste des 11.—12. Jahrhunderts in Morești am stärksten vertreten. Die Masse der quadratischen Hütten schwanken zwischen 2—4 m. Das Dach wurde von einer Rahmenkonstruktion getragen oder lag auf der Erdoberfläche auf. Kennzeichnend ist ferner, im Gegensatz zu den Hütten des 6. Jahrhunderts die ausnahmslose Verwendung von Steinherden und Ofen.

Die Tonware zeigt kennzeichnend slawisches Gepräge. Bemerkenswerte und datierbare Metallfunde, die dem 11—12. Jahrhundert angehören, sind ein Eisenschwert, ein herzförmiger Anhänger und ein aus wolgabulgarischen Werkstätten stammendes Bronzeschloss.

Die Burg der Siedlung liegt auf der Südspitze des „Podei“. Sie wird von einem Wall umzogen, der zur Erhöhung seiner Festigkeit gelegentlich seiner Errichtung rot gebrannt wurde. Das kulturelle Gepräge der Siedlung ist einheitlich slawisch, doch ist in ethnischer Hinsicht ausser den Slawen auch die Anwesenheit der rumänischen Bevölkerung vorauszusetzen.

10. Nicht restlos geklärt sind die Beziehungen der Siedlung des 11.—12. Jahrhunderts vom „Podei“ zu der etwa 1 km entfernten Wüstung „Citfalău“. Hier liegt rings um eine bis auf ihre Fundamente abgetragene gothische Kirche aus dem 13. Jahrhundert ein Friedhof, der ungarischen Münzfunden nach bereits am Anfang des 12. Jahrhunderts beginnt.

Die Gründung des ungarischen Dorfes Csitfalva zu Beginn des 12. Jahrhunderts belegt die politische und kirchliche Eingliederung dieses Raumes in das ungarische Reichsgebiet. In der Folgezeit dürfte die frühere slawische oder slawisch-rumänische Siedlung auf dem „Podei“ aufgelassen worden sein, da kennzeichnende Siedlungsfunde aus den folgenden Jahrhunderten hier fehlen.

11. Das heutige Dorf Morești ist urkundlich erst im 16. Jahrhundert bezeugt. Siedlungsreste aus dem 17.—18. Jahrhundert kamen im Dorfe und in der Nähe eines um die Mitte des 18. Jahrhunderts errichteten gräflichen Landhauses zum Vorschein.

Zur Beurteilung der frühgeschichtlichen Bedeutung der Ansiedlung von Morești ist auch ihre archäologische Umgebungslandschaft heranzuziehen, zu der u.a. auch die nahegelegenen bekannten Friedhöfe von Sîntana de Mureș (Marosszentanna) und Bandu (Mezöband) gehören. Die befestigte Ansiedlung von Morești stellt auf dem Gebiete der Rumänischen Volksrepublik eine einzig dastehende Erscheinung dar und verdient auch vom Blickpunkt der europäischen Frühgeschichtsforschung Beachtung.

Es gibt bisher keine zusammenfassende Untersuchung über die Anwesenheit der *Awaren in Siebenbürgen* (S. 61—108), sowie über den Umfang und die historische Bedeutung des sie kennzeichnenden Kulturgutes.

In Siebenbürgen sind aus 19 Orten awarische Fundkomplexe oder Einzelfunde bekannt. Unter diesen wurden auch solche aufgezählt, die anderswo in awarischem Fundzusammenhang auftreten, aber nicht als eigentlich awarisch anzusprechen sind. Die Fundliste awarischer Altertümer ergänzt ein Katalog, der awarenzeitlichen Münzfunde Siebenbürgens.

Nach Zusammensetzung, Funddichte und Zeitstellung lassen sich zwei Fundgruppen unterscheiden.

Die eine umfasst für gewöhnlich Einzelfunde von Pressarbeiten und ist über ganz Siebenbürgen verstreut. Kennzeichnende Bestandteile des Pferdegeschirrs, wie Steigbügel oder Trensen, sind nicht belegt.

Die zweite Gruppe ist auf einem engbegrenzten Fundgebiet im Miereschthal zwischen Cîmpia Turzii und Teiuş vertreten und wird durch Geschirrteile, Bronzegussarbeiten und das Fehlen von gepressten Ziergeschirren gekennzeichnet. Die Lagerplätze werden durch Friedhöfe und Gräber angezeigt, die auf ausgedehnten, flachen Flussterrassen liegen und günstige Weidemöglichkeiten für grosse Herden bieten.

Die Pressarbeiten sind zeitlich bis um die Mitte des 7. Jahrhunderts anzusetzen, während die awarische Fundgruppe im Miereschthal etwa um 700 zu datieren ist und möglicherweise auch noch zu Beginn des 8. Jahrhunderts andauert.

Die Zeitstellung und Verbreitung des awarischen Kulturgutes in Siebenbürgen gestattet einige geschichtliche Rückschlüsse. Die Friedhöfe von Bandu und Vereşmort aus der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts vertreten einen spätgermanischen Fundhorizont, dem zeitlich die awarischen Pressarbeiten entsprechen und manchmal auch mit jenem vermengt auftreten. Der Abbruch dieser Friedhöfe etwa um die Mitte des 7. Jahrhunderts, sowie die Verbergung des Münzfundes vom Firtuşu zeigen tiefgreifende politische Veränderungen in Siebenbürgen an, in deren Auswirkung an Stelle der Awaren, die in den vorhergehenden Jahrzehnten eine beträchtliche Schwächung ihrer Macht erlitten, von nun an als beherrschender Faktor der Geschehnisse Siebenbürgens die Slawen treten. Es lässt sich noch nicht entscheiden, ob in Zusammenhang mit diesen Ereignissen auch die erwähnten frühen awarischen Funde abbrechen oder noch zeitlich mit dem awarischen Fundgebiet in Verbindung stehen, das etwa um 700 in der Umgebung von Aiud im Miereschthal auftritt. Wahrscheinlich sind diese Funde aber das Anzeichen eines späteren Vorstosses der Awaren aus der ungarischen Tiefebene durch das Miereschthal, vermutlich um sich die Salzzufuhr aus den in der Nähe liegenden Salzgruben zu sichern.

Das etappenweise Vordringen des ungarischen Feudalismus in Siebenbürgen (S. 109—131) umfasst einen Zeitraum von mehreren Jahrhunderten. Zur zeitlichen Abgrenzung der einzelnen Phasen wurden urkundliche Belege, Bodenfunde, Ortsnamen und Anzeichen früherer Grenzverhaue (indagines, gyepü) herangezogen. Solche Grenzschutzvorrichtungen sind in Chroniken und Urkunden erwähnt, doch haben sich Hinweise darüber auch in Orts- und Flurnamen erhalten.

Gegenüber der Auffassung einer einmaligen geschlossenen Eingliederung Siebenbürgens in das ungarische Reichsgebiet, bedeutet die Annahme einen Fortschritt, dass sich das Vordringen der Ungarn in Siebenbürgen in mehreren Etappen vollzog, selbst wenn ein solcher Versuch gegenwärtig noch mehr den Eindruck einer Arbeitshypothese macht.

I. In dem ersten Abschnitt besiegen der Chronik des Anonymus zufolge die landnehmenden Ungarn Gelou, den „Fürsten“ der Blachen und

Slawen, und erreichen damit etwa um 900 die Linie des Kleinen Somesch. Zwischen den Meseschbergen und dem Kleinen Somesch bewahren mehrere Ortsnamen die Erinnerung an frühere Grenzverhaue, die in diesem Raum bestanden. Das Eindringen der Ungarn zu Beginn des 10. Jahrhunderts in Nordwestsiebenbürgen belegt auch der landnahmezeitliche Friedhof in Klausenburg aus der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts.

II. In den ersten Jahren des 11. Jahrhunderts werden die kleinen Herrschaftsgebiete des Gyula und Kean durch Stephan I. dem ungarischen Reich einverleibt, das zu diesem Zeitpunkt sich in Siebenbürgen, entlang der Miereschlinie rings um das Siebenbürgische Erzgebirge erstreckt. Den Umfang dieses Gebietes zeigen die, teils durch Münzen datierten, arpadenzeitlichen Friedhöfe, Gräber und Einzelfunde von Cuzdrioara, Dej, Klausenburg, Moldovenestî, Lopadea, Benic, Kelling, Langendorf, Unterwinz, Blandiana und Hunedoara an. Ortsnamen, die sich auf Grenzverhaue beziehen, belegen die Verwendung dieser Verteidigungsanlagen auch im Miereschthal.

III. Nachdem die Petschenegen durch Ladislaus I. besiegt wurden, erweitert sich etwa um 1100 das ungarische Reichsgebiet nach Osten bis an den Innenrand der Ostkarpaten und erstreckt sich im Süden bis an die Grosse Kokel. Die Grenzlinie verläuft hier etwa entlang der Wasserscheide zwischen Kokel und Harbach, wo auch einige für Grenzverhaue kennzeichnende Ortsnamen auftreten. Bis zu dieser Linie reicht im Süden auch eine Zone stärkerer Häufung primärer ungarischer Ortsnamen. Für den archäologischen Nachweis dieser Etappe fehlen noch schlüssige Bodenfunde. Möglicherweise reichen die Burggründungen von Kokelburg, Glogovăt, Kleinschelken, Grossprobstdorf, Birthalm, Schässburg und Keisd noch bis in diese Zeit zurück. Der grössere Umfang des beherrschten Gebietes macht den Ausbau politischer und kirchlicher Zentralstellen notwendig und dadurch erklärt sich zu Beginn des 12. Jahrhunderts die urkundliche Erwähnung eines siebenbürgischen Bischofs, sowie des Woiwoden von Siebenbürgen, dessen Amt etwa gleichzeitig mit dem eines Banus von Kroatien errichtet wird. Nach der Besiegung der Petschenegen werden diese auch als Grenzwächter verwendet und demnach können von nun an in die Gruppe der auf Grenzschutzeinrichtungen Bezug nehmenden Ortsnamen auch Petschenegenorte eingereiht werden.

IV. Einen neuen Abschnitt stellt die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen um 1150 entlang der Altlinie dar. Das ursprüngliche Siedlungsgebiet dieser Kolonisten zeigt, dass damals die Hauptschutzlinie der ungarischen Grenze bereits im Alttal lag. Darauf weisen auch ein Münzfund aus Fogarasch und ein münzdatierter Hacksilberfund aus Streza-Cirţișoara hin, deren letzte Münzen jedesmal von Johann II. Komnenos (1118—1143) stammen. Ihre Verbergung dürfte mit dem Vordringen der Ungarn und der Vorverlegung der Reichsgrenze in das Alttal in Verbindung stehen. Das ursprünglich von den Sachsen besiedelte Gebiet lässt sich aus der Verbreitung der romanischen Kirchenbauten in Süd-siebenbürgen erkennen und deckt sich vermutlich mit dem Ödland, dem urkundlichen *desertum*, das sich vor der früheren Grenzlinie entlang der Wasserscheide zwischen Grosser Kokel und Harbach nach Süden bis in

das Altal erstreckte. Nach der Errichtung der Altlinie übernahmen das in ihrem Vorland liegende Burzenland und Fogarascher Gebiet die gleiche Rolle, bis etwa um 1200 auch diese Gegenden in das Reichsgebiet einbezogen und die Landesgrenze entlang der Karpaten festgelegt wurde. Die Anlage von Grenzverhaueu entlang des Altes neben den Burgen von Hălmeag, Galt und Micloşoara ist auch urkundlich bezeugt.

V. Um 1200 erreicht die ungarische Herrschaft noch vor der Vergabung des Burzenlandes an den deutschen Ritterorden die Linie der Karpaten. Um diese Zeit vollzieht sich auch die Ansiedlung der Szekler in der innerkarpatischen Beckenlandschaft des Alttales und in den Drei Stühlen. Nachdem die Sachsen entlang der Südgrenze angesiedelt wurden, waren die Szekler dort überflüssig geworden und konnten nun den Schutz der erweiterten Ostgrenze übernehmen. Auf diesem Gebiet wurden keine Grenzverhaue mehr errichtet und es fehlen darauf bezügliche Ortsnamen. An die Stelle der Grenzverhaue treten grosse Grenzburgen mit einem Längsdurchmesser von über 200 m, die entlang der Ost- und Südkarpaten angelegt wurden. Im folgenden 14. und 15. Jahrhundert übernehmen schliesslich in immer steigendem Masse die aufblühenden Städte die Verteidigungsaufgaben der Grenzburgen und bilden die tragenden Pfeiler der Landesverteidigung.

Die älteste mittelalterliche Burganlage Siebenbürgens (S. 132—145) wird in der frühesten auf Siebenbürgen bezüglichen Urkunde aus dem Jahre 1075 in Verbindung mit der Salzgewinnung bei dem „Castrum Turda“ erwähnt. Diese Burg konnte auf dem Gebiet der heutigen Stadt Turda (Torda) nicht ermittelt werden. Im Jahre 1291 werden aber in zwei verschiedenen Urkunden „Thordaakna“, das heutige Turda und die Burg Turda „Turdavár“ erwähnt, woraus ersichtlich ist, dass die „Burg Turda“ nicht mit dem heutigen Turda identisch sein kann. Das „Castrum Turda“ befand sich 12 km von Turda entfernt bei dem heutigen Dorfe Moldovenesti (Várfalva). Die Lokalisierung von „Turdavár“ bei Moldovenesti — Várfalva ergibt sich aus der Abschrift einer Urkunde von 1394—1436 worin Várfalva auch Turdavár genannt wird (*Turdavar alias Varfalva vocata*). Die Burg Turda bei Moldovenesti bildete demnach den militärischen und verwaltungsmässigen Mittelpunkt rings um den sich der Burgbezirk (vármegye) des späteren Komitates Turda erstreckte. Die gleichen Beziehungen zwischen Komitatsvorort und den Salzgruben des Gebietes lassen sich auch im benachbarten Klausenburger Komitat feststellen, wo „Kolozsakna“ — Cojocna noch weiter von Cluj — „Kolozsvar“ entfernt liegt als „Thordaakna“ — Turda von „Turdavár“ — Moldovenesti (Várfalva). Während des Mongoleneinfalls wurde das gesamte Arieştal verwüstet und zusammen mit der benachbarten Burg des Mikud und den Siedlungen von „Thordaakna“ und Trascău — wofür urkundliche Belege vorliegen — sicher auch die Turdaburg erstürmt. Bei der Errichtung des Arieşer Szeklerstuhls in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts wird die Turdaburg dem Stuhlgebiet einverleibt und der Komitatsvorort zu den Turdaer Salzgruben, dem heutigen Turda, verlegt, das seine wirtschaftliche Bedeutung beibehält und daneben als neuer Komi-

tatsvorort auch die Funktionen der Burg Turda von Moldovenesti übernimmt.

Die 1951 und 1954 in Moldovenesti durchgeführten Grabungen bestätigen und ergänzen die aus den Urkunden erschlossene Entwicklung des Turdaer Komitates im 11. — 13. Jahrhundert. Noch vor dem ersten Weltkrieg waren auf einer erhöhten Terasse in der Mitte des Dorfes 57 Gräber freigelegt worden, die aus dem 11. Jahrhundert stammen und durch Münzen von Stephan I. bis Ladislaus I. datiert sind. Andere Gräber kamen neben der heutigen unitarischen Kirche zum Vorschein und werden durch Münzen von Ladislaus I. bis Bela II. in die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts verlegt. Die Grabfunde bestätigen demnach die Besiedlung des Gebietes von Moldovenesti im 11. und 12. Jahrhundert. Über dem Dorfe erhebt sich der „Dealul Cetății — Várhegy“, dessen Befestigungsanlagen lange Zeit für die Überreste eines römischen Castrums angesehen wurden. Erst die kürzlich durchgeführten Grabungen erbrachten den Beweis, dass es sich um eine Burganlage des 11. — 13. Jahrhunderts handelt. Das Bergplateau ist von einem Erdwall umgeben, der nicht vor dem 11. Jahrhundert errichtet wurde, da in seiner Füllerde spätslawische Scherben vorkommen. Vermutlich im 12. Jahrhundert wurde über dem Wall eine Mauer aus behauenen Steinblöcken errichtet. Nach dem Mongoleneinfall fehlen archäologische und urkundliche Hinweise, dass die Burg von neuem hergestellt und wieder in Verwendung genommen wurde.

Der Burgberg von Moldovenesti birgt somit die ältesten festgestellten Reste einer mittelalterlichen Burg, da in anderen Vororten der älteren, westlichen Komitate Siebenbürgens, in Dăbîca, Klausenburg, Alba Iulia und Hunedoara keine so frühen Spuren von Befestigungsanlagen ermittelt wurden.

Betrachtungen über die Brodnici (S. 146—159). Die Bevölkerung der Brodnici wird in russischen Chroniken, in ungarischen und päpstlichen Urkunden, sowie möglicherweise in einer byzantinischen Quelle erwähnt. Neuerdings wurde der Versuch unternommen, auch einige Angaben der fränkischen Reichsannalen für die Brodnici zu verwerten. In den Quellen des 12.—13. Jahrhunderts sind die Brodnici auf einem ausgedehnten Gebiet bezeugt, in Suzdal, neben der Kalka in der Nähe des Asowischen Meeres, in der südlichen Moldau und im Inneren Siebenbürgens.

Der slawische Ursprung ihres Namens wird einstimmig anerkannt und von „brodit“ — umherirren, hin- und hergehen, oder von „brod“ — Furt abgeleitet. Ihre Benennung ist aber nicht bloss eine ausschliessliche Berufsbezeichnung (Fährleute) oder die Übertragung eines Landschaftsnamens auf die verschiedenartigen Bewohner eines bestimmten Gebietes, sondern deckt sich mit einem bestimmten Volkstum, das seinem Verbreitungsgebiet zufolge ostslawischer Herkunft sein dürfte. Die Brodnici werden häufig zusammen mit den Kumanen erwähnt und ihre Wohnsitze in der südlichen Moldau liegen neben denen der Schwarzen Kumanen.

In Garvăn neben der Donaumündung und in Siebenbürgen wurden Schlösser aus Bronze in Gestalt von Tierfiguren gefunden, die aus den entfernten Werkstätten der Wolgabulgaren stammen. Ihre Verbreitung

belegt Handelsbeziehungen zwischen Gebieten, auf denen im 12. — 13. Jahrhundert auch die Brodnici auftreten, ohne dass aber die wolgabulgarischen Schlösser in den Donauländern den Brodnici zugewiesen werden könnten oder ihre Verbreitung unmittelbar mit diesen in Zusammenhang stünde.

Einen neuen Beitrag zum Problem der Brodnici stellt der Versuch dar, die in den fränkischen Reichsannalen erwähnten Praedenecenti mit den Brodnici gleichzusetzen. Das Fehlen genauer und umfassender Angaben verleiht aber dieser interessanten Anregung einen bloss hypothetischen Wert.

In Verbindung mit den Brodnici in Siebenbürgen wird die Vermutung ausgesprochen, dass die Umvolkung der alten slawischen Bevölkerung Siebenbürgens etwa um die Mitte des 13. Jahrhunderts für abgeschlossen angesehen werden darf. In dieser Gedankenverbindung wird auf einige slawische Enklaven in Siebenbürgen hingewiesen, die vermutlich das Ergebnis späterer Kolonisationen darstellen. So wird 1446 im Schebescher Tal oberhalb von Mühlbach ein „Slawendorf“ erwähnt und im Jahre 1510 fordert eine Gruppe von Slawen aus Burgberg neben Karlsburg die gleichen politischen Rechte wie ihre übrigen Mitbewohner. Die „bulgarische“ Bevölkerung einiger Dörfer in Südsiebenbürgen wird im allgemeinen auf Bogumilen zurückgeführt, die nach Siebenbürgen flüchteten und hier angesiedelt wurden. Einige phonetische Eigentümlichkeiten ihrer Sprache weisen auf ein verhältnismässig frühes Datum ihrer Ansiedlung hin und schliessen die Möglichkeit nicht völlig aus, dass es sich vielleicht doch um Überreste frühgeschichtlicher Slawen handeln könnte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. — Der Münzumschlag in Siebenbürgen zwischen 276—450.
 Abb. 2. — Verbreitung der Münzfunde in Siebenbürgen zwischen 276—450.
 Abb. 3. — 1. Gürtelknebel aus Feisa. 2. Fibelbügel aus Veşel.
 Abb. 4. — Die Verbreitung frühchristlicher Funde in den Donauprovinzen.
 Abb. 5. — Plan der Ansiedlung von Moreşti.
 Abb. 6. — Die befestigte Siedlung von Moreşti (Rekonstruktion).
 Abb. 7. — Fibeln aus der Siedlung und dem Friedhof von Moreşti.
 Abb. 8. — Die archäologische Umgebungslandschaft von Moreşti in 3.—12. Jahrhundert.
 Abb. 9 a. — Gimbaş : 1—12 ; 9 b. — Verbreitungskarte awarischer Funde in Siebenbürgen.
 Abb. 10. — Aiud, Grab I : 1, 6, 7, 10, 11. — Grab II : 3, 4, 9, 12, 14. — Grab III : 2, 5, 8, 15. — Einzelfund, 13.
 Abb. 11. — Cimpia Turzii, 1—7.
 Abb. 12. — Cimpia Turzii, 1—12. Teiuş, 13—20.
 Abb. 13. — Band : 1—4. — Proştea Mare — Grossprobstdorf : 5. — Corund : 6—7. — Dumbrăveni : 8. — Sarmizegetusa : 9. — Şura-Mare — Gross-Scheuern : 10. — Lopadea Nouă : 11, 12. — Rupea — Repsz, 13, 14.
 Abb. 14. — Gimbaş, Grab I : 1, 3. — Grab II : 4. — Grab V : 6, 16. — Grab VII : 9. — Grab VIII : 7. — Grab IX : 2, 8, 13, 17, 18. — Grab XI : 10. — Grab XIII : 11. — Grab XVII : 5, 14, 15.
 Abb. 15. — Gimbaş, Grab III.

- Abb. 16. — Gîmbaş. Grab I: 1, 2, 3, 12. — Grab II: 4. — Grab IV: 5, 6. — Grab VI: 7, 20, 21. — Grab IX: 8. — Grab XI: 10, 11, 13. — Grab XIII: 14, 16—19. — Grab XVII: 9, 15.
- Abb. 17. — Aiudul de Sus: 1—4. — Rîmeţ: 5. — Teiuş: 6, 9—11, 13. — Akud: 7. — Sebeş — Mühlbach: 8. — Proştea Mare — Grossprobstdorf: 12.
- Abb. 18. — Lopadea Nouă: 1—5. — Heria: 6—9. — Rîmeţ: 10. — Rodbav — Rohrbach: 11—19.
- Abb. 19. — Awarischer Grabfund aus Stremţ.
- Abb. 20. — Das etappenweise Vordringen des ungarischen Feudalismus in Siebenbürgen.
- Abb. 21. — Verbreitungskarte einiger Materialien bezüglich des etappenweisen Vordringens des ungarischen Reiches in Siebenbürgen.
- Abb. 22. — Plan der Erdburg von Proştea Mare — Grossprobstdorf.
- Abb. 23. — Plan der Burg von Biertan — Biethälml.
- Abb. 24. — Hacksilberfund von Streza — Cîrţişoara.
- Abb. 25. — Lageplan des Ariescher Szeklerstuhles.
- Abb. 26. — Lageplan des Dorfes Moldoveneşti.
- Abb. 27. — Der „Burgberg“ von Moldoveneşti.
- Abb. 28. — Kennzeichnende Funde aus dem Friedhof von Moldoveneşti (11. Jahrhundert).
- Abb. 29. — Plan der „Burg Turda“ bei Moldoveneşti.
- Abb. 30. — Moldoveneşti. Innenseite der Burgmauer in der Südostecke.
- Abb. 31. — Verbreitung der Brodnici.
- Abb. 32. — Bronzeschloss aus Moreşti.

I N D I C E

A

Aahen 155, 156
 Abari, v. Avari
 Abodriți 155, 156, v. praedenecenți
 Abrud 107
 Abrudbánya, v. Abrud
 Ackner M. J. 12, 31, 32, 33, 37, 38, 106, 138
 Ademarus Cabanensis 118
 Adony 70
 Adrianopol 43
 Adrianus 133
 Africa 43, 53
 Aghireșu 27
 Agtrbici 122
 Agnita 150, r. 35, 149
 Aiton 39
 Aiud 69, 70, 76, 82, 86, 89, 91—92, 108,
 Imprejurimi 27, 69, 76, 78, 88, 92, 101,
 Muz. 1 2, 24, 91, 92, 93, 96, 101, r. 27,
 91, 93, 95, 100, 101, 102, 107
 Aiudul de Sus 72, 82, 89, 93
 Ajton, v. Aiton
 Alba, r. 27, 29, 31, 103, 104, 107
 Albania 72
 Alba de Jos, comitat 128, 144
 Alba Iulia 14, 15, 22, 24, 25, 26, 27—29,
 36, 58, 83, 107, 115, 117, 118, 119, 129,
 135, 144, 145, 158, Muz. 2, 27, 36, 103
 Alexander Severus 33, 39
 Alexios I 126
 Alföldi A. 22, 66, 67, 81, 83
 Alihova A. E. 76
 Alsócsora, v. Cioara
 Amlacher A. 158
 Amnaș 45, 124
 Ampoiu 115
 Anastasius 105
 Andrei I 119
 Andrei II 149
 Anglia, Insulele britanice 124

Anieș 14, 20, 29, 129
 Antiochia 39
 Antoninus Pius 34, 39
 Anți 63
 Apollonia 33
 Apulum 25, 26, 27, 28, v. Alba Iulia
 Aquileia 20, 21, 22, 31, 32
 Arabi, arab 87
 Aranas, v. Arieș
 Aranyosgyéres, v. Cîmpia Turzii
 Arbegen, v. Agtrbici
 Arcadius 17, 33, 106
 Archita 122
 Ardeal, v. Transilvania
 Arendt, V. V. 72
 Arieș 89, 94, 132, 133—135, 136, 137, 138, 143
 Arkeden, v. Archita
 Arțihovski A. V. 126, 154
 Asia centrală 66, 67, 76, 139
 Asztalos M. 97, 101, 109
 Augusta Treverorum, 20, 21
 Augustus, 106
 Aurelian, 11, 18, 32, 105
 Aureus, v. Arieș
 Austria, 86, 129, 144
 Avari, avar, 6, 43, 118, 133, 155, 157—in
 Transilvania, 61—108, 165—166, 175—176
 Awer Blessdorf, v. Gura Rîului
 Axente Sever 119

B

Baia 110
 Balogh A. 81
 Banat 7, 64, 116, 117, 156
 Bandu 53, 59, 69, 70, 75, 76, 86, 87, 88, 90,
 93, 94, 107
 Banner J. 61, 63
 Barcsay G. 31
 Barnea I. 154

- Barts M. 28
 Bașotă B. 29
 Bavarezi 64, 65
 Bábony, v. Bábui
 Bábui 39
 Bălgrad 118, 144 v. și Alba Iulia
 Beclean 117
 Behrens G. 21
 Belegrața 118
 Belo Brdo 55
 Beloch J. 42
 Belozersc 146
 Benedict Sf., m-re 133
 Benic 31, 116
 Benlinger E. 24
 Berger A. 45
 Berghin 29
 Bernștam A. N. 83
 Berve, v. Berghin
 Besenyő, v. Vișoara
 Besenyőfalva, v. Beșineu-Șineu
 Beșimbac 127
 Bessi, v. pecenegi 153
 Beșineu 112, 123
 Beșineu-Șineu 123
 Betegh N. 94
 Bethlen N. 119
 Bezdechi Șt. 41
 Béla I. 116, 122
 Béla II. 58, 119, 140
 Biertan 22, 121
 Binkert 34
 Bissenii 127, v. și pecenegi
 Bistrița 24, 40, 45, 40, 112, 123, 129, 130, 135, 157
 Bizanț, bizantin 11, 19, 27, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 76, 81, 86, 87, 89, 90, 106, 118, 123, 124, 126, 139, 146, 157, 159 v. și Constantinopol
 Birsei, Țara 110, 113, 121, 127, 128, 129, 148, 149
 Blacci, blachi 127, 149
 Pădurea-lor 127, v. și romîni
 Blaj 104
 Blakumen 153
 Blîndiana 86, 116
 Blökumanaland 153
 Blutroth, v. Berghin
 Bodoc 34
 Bodrogi J. 96, 101
 Boemia, Bohemi, boemi, 110, 111, 155, 157,
 Bogata 59
 Bogomili 159
 Boița 46
 Bolin M. 19
 Bomgarten, v. Bungard
 Bonțida 33
 Bordonii 148, 150, 151
 Borna 155
 Borothnik 149, 151, 158, v. brodnici
 Borsec 13, 15, 24, 29
 Borszek, v. Borsec
 Bosfor 64
 Bosnia, bosnieni 149, 150
 Boycza, v. Boița
 Bran-Poartă 14, 29, 30
 Bran, Pasul ~ 14
 Braničevo 156
 Brașov, v. Orașul Stalin
 Brassó, v. Orașul Stalin
 Bratislava 69, 90
 Brîncovenesti 34
 Breckner, R. 126
 Brodnici 10, 146, 159, 168—169, 179—180
 Brodoni, v. bordoni
 Brukenthal, muzeul, v. Sibiu
 Bruno de Querfurt 118
 Bruteni 143, v. și pruteni
 București 11, Muz. 31
 Budapesta, Muz. 92, 94, 95, 106
 Bug 157
 Bugeac 148
 Bulgari, bulgar, Bulgaria 63, 65, 67, 87, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, ~ albi 153, ~ negri 153, ~ de dincolo de Dunăre 157, ~ din Transilvania 158—159, ~ de pe Volga 55, 154
 Bungard 46, 158
 Burgunzi 43
 Buruiene 32
 Buzásbesenyő, v. Beșineu
 Buzău 148, Pasul ~ 14, 31
- C
- Cacova 45
 Čadjevica 81
 Calaja Dalmaces 72
 Caracalla 34
 Carantani 65
 Carnuntum 22
 Carol Cel Mare 118
 Carpați 7, 51, 63, 86, 113, 126, 130, 148, 150, 153, 154, 158, 159, ~ meridionali 117, 126, 129, 130, ~ răsăriteni 128, 129, 130
 Carthago 20, 21, 36
 Castrum Clus 144, v. și Cluj
 Castrum Petri 129, v. și Săsciori
 Caucaz 63
 Cărpiniș 45
 Căpuđ 117
 Căpuș 93, 115
 Căpușul de Cîmpie 117
 Căpușul Mare 115
 Căpușul Mic 115
 Cehoslovacia, cehoslovac, 55, 64, 133
 Cergăul Mare 158

- Cergăul Mic 158
 Cerniahov 24
 Cernigov 147, 150
 Cetatea de Baltă 119
 Cetea 31
 Chidea 58, 119
 Childeric I 13
 China 76
 Chirilă E. 140
 Cibin 127, 128
 Cinc 149, 150
 Cincșor 14, 31
 Cioara 31
 Cipău 59, 85
 Cislădie 129
 Cislădioara 149
 Cîțfalău 49, 50, 55, 56, 57—58, 118
 Ciuc 113, 128
 Ciurbrud 95
 Cîlnic 39, 116
 Cîmpeni 107
 Cîmpia Turzii 70, 72, 73, 74, 78, 89, 94—95, 133, 137
 Cîmpina B. 56, 110
 Cîmpulung 130
 Cîrța 149
 Claudius 39
 Claudius II 30
 Cluj, 14, 23, 24, 25, 31, 39, 58, 103, 115, 117, 132, 133, 135, 140, 143, 144, 145, 146, Muz. ~ 12, 22, 23, 24, 27, 30, 32, 39, 40, 50, 78, 83, 93, 96, 100, 104, 105, 106, r. 31, 39, 103, 119, reg. ~ 27, 29, 31, 33, 38, 39, 40, 91, 93, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 107, 108, 117, 119, 123, 140
 Cocel 157
 Cochet M. 13
 Codlea 129 r. 31
 Cohen H. 9, 30, 32, 37, 38, 39, 40
 Cojocna 116, 133, 134, 135, 143
 Coloman 119, 122
 Comana de Sus 31
 Commodus 39
 Constans 14, 17, 25, 29, 33, 39 40
 Constantinescu-Iași P. 146
 Constantin Porfirogenetul 112, 126
 Constantinopol, Constantinopolis, v. și Bizanț 20, 21, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 39, 64, 87
 Constantinus I 14, 16, 17, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 106
 Constantinus II 17, 25, 28, 30, 33, 35, 39, 106
 Constantinus III 106
 Constantinus V 107
 Constantius 14, 38
 Constantius I Chlorus 17, 25, 28, 32, 35, 37
 Conetantius II 17, 18, 19, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40
 Constantinus Gallus 14, 17, 25, 27, 38
 Copșa Mare 121
 Copșa Mică 31, 119
 Corund 69, 70, 75, 76, 86, 88, 95
 Coșovenii de Jos 78, 81, 105
 Coțofeni 50, 141
 Covei 124
 Crasna 13, 15, 31, 115
 Crăciunel 31
 Crettier K. 143
 Crispus 17, 27, 30, 31, 38
 Cristești 14, 15, 24, 32, 59
 Criș 50
 Crișana 7, 44
 Criț 33
 Croația 118
 Crum 156
 Csallány D. 11, 67, 69, 72, 76, 81, 85, 87, 107
 Csáklya, v. Cetea
 Cserkut 81
 Cserni B. 25, 27, 28, 29, 36
 Csitfalva, v. Cîțfalău
 Cumani, Cumania, cuman, 130, 134, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154 ~ albi 153, ~ negri 153
 Cuturguri 63, 64—65, 66, 69
 Cuzdrîoara 117
 Czot, v. Sadu
- D**
- Daci, dacic. Dacia, 13, 22, 41, 42, 45, 50, 81, 132, 141, 155, 156, părăsirea ~ 11, 12, 14, 26, 27
 Dacia ripensis 156
 Daicovicu C. 26, 32, 41, 104
 Dăbca 115, 133, 136, 143, 144, 145
 Decebal 132
 Dedrad 34
 Deér J. 118
 Dej 117, 133, r. 33
 Delbrück H. 42, 43, 44
 Deșt-i Kîpciak 150, 153
 Deva 23, Muz. 32, 39, 102
 Devinska Nova Ves 69, 81, 90
 Diclescu C. C. 62
 Didius Iulianus 38
 Dimian J. 87, 106, 107
 Dinogetia, v. Grvân 55, 154
 Diocletianus 16, 17, 22, 25, 28, 32, 36, 37, 38, 40, 42
 Diód, v. Stremț
 Dipșa 40
 Dipse, v. Dipșa
 Dobokawarfalva, v. Dăbca

Dobra 12, 15, 32
 Dobrogea 26
 Domaszevski A. 31
 Dombhát, v. Anieș
 Domitian 34
 Draas, v. Drăușeni
 Drava 156
 Drăganu N. 115, 122, 153, 157
 Drăușeni 69, 88, 107
 Dudleipa 157
 Dulebi 65, 157
 Dumbrăveni 69, 70, 75, 76, 89, 95
 Dumbrăvioara 59
 Dümmler E. 155
 Dunărea, dunărean, 19, 26, 27, 42, 50, 55,
 61, 63, 64, 67, 86, 87, 90, 148, 149, 150,
 152, 154, 155, 156, 157
 Dürrbach, v. Dîpșa
 Dyrrhachium 33

E

Ebert M. 124
 Ebtuiuhova L. A. 76
 Egerbegy, Agribiclu
 Egeres, v. Aghreșu
 Egger, colecția — 124
 Egipt 87
 Eisner J. 9, 69, 70, 72, 76, 78, 81
 Ekblom R. 153
 Elba 43, 63
 Elisabethstadt, v. Dumbrăveni
 Engel C. 78
 Engels Fr. 43
 Ensslin W. 63
 Entz G. 128
 Erdély, v. Transilvania
 Erked, v. Archita
 Ernei 59
 Ernesztháza 124
 Erzsébetváros, v. Dumbrăveni
 Esztergom 81
 Europa 53, 56, 69, 76, 124

F

Faustina 34
 Făgăraș 126, 127 r. 31, 102, 107, 125, Țara
 ~ lui 124, 126, 127, 129
 Fărău 100
 Fehér G. 11, 87
 Feisa 22, 23
 Fejér G. 110
 Fekete S. 36
 Feldioara — Războieni, v. Războieni-
 Cetate
 Felenyed, v. Aiudul de Sus
 Feliciani N. 42
 Felnac 70, 76
 Felsőkomána, v. Comana de Sus

Feodorov G. 150
 Felzáz 110
 Ferenczi A. 32, 104, 105, 106, 129
 Fettich N. 66, 67, 70, 76, 81, 83, 94, 95, 102,
 107
 Filip Arabul 34, 39
 Finály H. 31
 Firtosváralja, v. Firtușu
 Firtușeni 105
 Firtușu 12, 32, 86, 87, 88, 90, 105, 107
 Fizeș 14, 32
 Florianus 17, 37
 Fodor F. 111
 Fogarasi A. 101
 Franci, franc 13, 62, 63, 64, 65, 146, 155,
 156
 Franconofurd, v. Frankfurt
 Franco, episcop 119
 Frankfurt 155
 Fritsch S. 34
 Frölich R. 31
 Fűzesd, v. Fizeș

G

Galerius Maximianus 17, 36
 Gallia 53
 Gallienus 18, 27
 Galeș 45
 Galt, v. Ungra
 Garvăn 55, 154
 Gátér 70, 76
 Gelou, Gelu, 112
 Gening V. F. 76
 Gerard, Sf. 56
 Gheorghiu T. 40
 Georgius 133
 Gepizi, gepid 43, 53, 57, 61, 63, 64, 86
 Gergély B. 28, 29
 Gergelyfája, v. Ungurei
 Gergeschdorf, v. Ungurei
 Germani, german, germanic, Germania, 6,
 19, 43, 44, 53, 66, 70, 78, 110, 116, 128,
 153
 Gerö L. 141
 Geta 34
 Géza II 123
 Gheja 24, 59
 Gheorghieni, r. 38
 Ghergel I. 153
 Gherla, r. 33
 Ghipeș 123
 Gibraltar 43
 Gilău 116
 Gîmbaș 68, 70, 72, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 88,
 89, 95—100, 105, 133
 Gîrbova 129
 Glogovăț 119
 Gocellnus 149
 Gohl Ö. 30, 33, 106

Gomboş A. F. 9
 Gooss C. 22, 33, 34, 35, 39, 107, 138
 Gordian 34
 Gordian III 39
 Gorneşti 59
 Görög I 36
 Goşi, gotic 19, 23, 24, 25, 43, 51
 Gotland 153
 Grafenauer B. 63
 Gratianus 12, 14, 16, 17, 19, 25, 27, 29, 30,
 31, 32, 33, 37, 38

Greci, grecesc 64
 Grecu A. 155
 Green E. 42
 Grekov B. D. 147, 152
 Grossprobtzdorf, v. Proşteia Mare
 Gross-Scheuern, v. Şura Mare
 Gross-Schlatten, v. Abrud
 Guduscani 155
 Gündisch G. 158
 Gura Rtului 46
 Gurghiu 34, 119
 Guşteriţa 14, 32
 Gyepes, v. Ghipeş
 Györffy Gy. 112, 128, 152, 155, 156
 Gyula, v. Jula
 Gyulafehérvár, v. Alba Julia
 Gyulefi A. 29

H

Hadrian 34, 39
 Hammersdorf, v. Guşteriţa
 Hampel J. 10, 21, 31, 70, 72, 76, 78, 81, 83,
 92, 102, 103, 107, 108
 Harghita 119, 122
 Hari, v. Heria
 Harkov 70
 Haşeg 36 r. 36, 102
 Hauptmann L. 63
 Hålmæg 110, 127
 Heidendorf, v. Vişoara
 Hekler A. 22
 Helena 17, 34
 Hell M. 86
 Hendorf 35
 Henţescu I. 31
 Heraclea 20, 21, 32, 38
 Heracleonos 106
 Heraclius 105, 106, 107
 Heraclius Costantinus 32, 105, 106
 Heria 84, 89, 100–101
 Heristallium 155
 Hermannstadt, v. Sibiu
 Heruli 43
 Héviz, v. Hoghiz
 Hirsch E. 28, 29
 Hirtibaci 122, 123, 127, 149, 150, 158, 159
 Hoghiz 14, 32–33, 88, 106
 Homán B. 126

Homoroddaróc, v. Drăuşeni
 Honorius 17, 32, 34, 105
 Horedt K. 21, 22, 24, 31, 32, 38, 60, 85,
 100, 102, 104, 107, 108, 115, 121, 129, 158
 Horváth T. 78
 Horwath W. 123, 148
 Huedin, r. 27, 39
 Hunedoara 13, 32, 116, 144, 145 r. 33 reg.
 27, 29, 31, 32, 33, 36, 38, 39; 102, 103,
 104, 107, 108, 117
 Huni 12, 13, 14, 16, 19, 21, 27, 43, 153
 Huszár L. 11

I

Iacobovski A. I. 147, 152
 Iaroslav 147
 Ideciu 34
 Iernut 57, 59
 Iliia, r. 32, 39, 107, 108, 117
 Ilieni 33
 Ilyefalva, v. Ilieni
 Ioan II 124, 126
 Iorga N. 111
 Iovianus 17, 33, 39
 Ipatie Sf. 146, 147
 Islanda, islandez 153
 Işericov, P. F. 76
 Ismaeliţi 158
 Italia 53, 63
 Iugoslavia 63
 Iulian Filosoful 14, 17, 25, 27, 28, 33, 36,
 37, 38
 Iuliane 23
 Iuri Dolgoruki 146, 147, 152
 Iuri Vsevolodovici 147
 Iustinian 63, 105, 106
 Iustinus 37, 105
 Iustinus II 106
 Izvoare 24

J

Jakabffy I 61, 63
 Jakimowicz R. 124
 Jakó S. 136
 Janó B. 12, 36
 Jantsch Fr. 86
 Jánosházi G. I. 31
 Jibert 107
 Jireček K. 159
 Jula 115, 118, 144
 Jung J. 36

K

Kalipetrovo 124
 Kalka 147, 150, 151, 152, 153
 Karácsonyfalva, v. Crăciunel

Karácsonyi J. 109
 Karlsburg, v. Alba Julia
 Kazarov G. I. 42
 Kálnok, v. Cflnic
 Kean 115, 118
 Keisd, v. Saschiz
 Kendi-Lona, v. Lunca de Jos
 Knener Fr. 31, 37
 Keszthely 65—66, 72, 81, 90
 Keza, v. Simon de
 Kide, v. Chidea
 Kiev 146, 147, 150, 153
 Kisch G. 122, 157
 Kiselev S. V. 76, 78
 Kiskapus, v. Copșa Mică
 Kiskörös 69, 78
 Kisselyk, v. Șeica Mică
 Kissinh, v. Cincșor
 Klausenburg, v. Cluj
 Kleemann O. 81
 Kleinkopisch, v. Copșa Mică
 Kleinschelken, v. Șeica Mică
 Kleinschenk, v. Cincșor
 Klima H. 159
 Knieza St. 57, 109, 111, 112, 122, 153
 Kollantz A. 63
 Kolozakna, v. Cojocna
 Kolozsvár, v. Cluj
 Koltesc 146
 Kopelsbach, v. Cărpiniș
 Koncz 34
 Korond, v. Corund
 Korzuchina G. F. 124
 Kovács St. 24, 93, 107, 108
 Kovrig I. 23
 Köhalom, v. Rupea
 Kraszna, v. Crasna
 Krauss Th. 31
 Kronstadt, v. Orașul Stalin
 Kropotchin V. V. 11
 Kuharenko I. V. 70
 Kún, colegiu 12
 Kur:k 146
 Kurze Fr. 155
 Küküllőfajs, v. Feisa

L

Ladislau I 116, 117, 119, 122, 139, 140
 Lancrăm 116
 Latène 50
 Laurentius 130
 Laz 158
 László Gy. 76, 78, 95, 117
 Lăpuگیul de Sus 117
 Lech 44
 Lechința de Mureș 24, 59
 Leclerq H. 23
 Lenk, v. Treuenfeld I 10, 115, 117, 123
 Leo I 105

Leo IV 107
 Leo Filozoful 107
 Lesnyek, v. Leșnic
 Leșnic 78, 107
 Licinius 25, 28, 38
 Licinius iun. 17, 30, 39
 Licinius sen. 17, 30, 37, 39, 40
 Lipița 147
 Lipp W. 65
 Liudewit 155
 Longobarzi 63, 64, 157
 Lopadea Nouă 72, 75, 83, 84, 89, 101, 116
 Loviștei, Țara—130
 Licius Verus 155
 Luduș 33, r. 33, 85, 123
 Lugdunum 20, 21, 32
 Luna de Jos 33

M

Macrea M. 13, 18, 24, 27, 31, 32, 33, 38, 39, 40
 Maghiari, maghiar, v. și unguri
 Magyarkapud, v. Căpuđ
 Magyarkapus, v. Căpușul Mare
 Magyarkiskapus, v. Căpușul Mic
 Magyarlopád, v. Lopadea Nouă
 Makkai L. 115, 117
 Mallász I. 32
 Malnaș 129
 Maramureș 7, 67, 110
 Maraton 44
 Marcus Aurelius 34, 39
 Marcianus 105
 Marea de Azov 147, 151
 Marea Neagră 63
 Margitay G. 29
 Marosbogát, v. Bogata
 Maroscsapó, v. Cipău
 Marosgezse, v. Gheja
 Marosgombás, v. Gímbaș
 Marosi A. 81
 Maroskeresztúr, v. Cristești
 Maroslekencze, v. Lechința de Mureș
 Marosludas, v. Luduș
 Marosszentanna, v. Sântana de Mureș
 Marosszentgyörgy, v. Sîngiorgiul de Mureș
 Marosszentkirály, v. Sîncrai
 Marosújvár, v. Uioara.
 Marosvásárhely, v. Tirgu Mureș
 Marosveresmart, v. Vereșmort
 Marquart J. 62, 157
 Martinovca 78, 92
 Mauricius 105, 106
 Maxentius 17, 29, 37
 Maximianus 22
 Maximinus Daza 17, 29, 32, 37, 39
 Maximianus Herculeus 17, 34, 37
 Málnás, v. Malnaș
 Mályusz E. 46, 128
 Márki A. 115, 144

Márki-Poll K. 81
 Măieru 29
 Mânăştur 133, 136
 Medgyes, v. Mediaş
 Mediaş 24, 31, 87, 89, 106, 122, r. 31, 37, 101, 119, 120
 Mediasch, v. Mediaş
 Melich J. 118, 155
 Menumorout 44
 Mercurius 117, 118
 Merpert N. I. 69, 76
 Meschendorf, v. Meşendorf
 Mese, v. Meşendorf
 Meseş, Poarta — 110, 112, 115, Munţii — lui 109, 115
 Meşendorf 33
 Meuchin v. Mohu
 Mezöbánd, v. Bandu
 Mezökapus, v. Căpuşul de Cimpie
 Mezöszaband, v. Săbed
 Méri J. 119
 Mica 33
 Micăsasa 37, 119
 Micia 23
 Micud 134, 135, 143
 Miercurea Ciucului 129
 Miklosich Fr. 158
 Mikó, colecţia-12
 Miletici D.L. 159
 Mitrea B. 22, 31, 132
 Moesia 87-Inferioară 22
 Moga I. 118
 Moga M. 104
 Mohu 46
 Moldova 50, 110, 147, 149, 150, 151, 153, 159
 Moldoveneşti 56, 58, 116, 119, 132—145, 168, 178—179
 Moldoviţa 110
 Möller I. 144
 Mommsen Th. 31
 Mongolia, mongoli 78, 150
 Moór E. 112, 159
 Moravia, moravi 133, 155
 Moreşti 6, 48—60, 70, 86, 87, 92, 119, 140, 154, 163—165, 174—175
 Mozsolics A. 76
 Mstislav Romanovici 147, 154
 Mstislav de la Toropeţ 147
 Mühlbach, v. Sebeş
 Müllenhoff K. 153
 Müller Fr. 111
 Müller G. 115, 128
 Müller H. 104, 106
 Muntenia 47, 50, 64, 150
 Munţii Apuseni 7, 58, 116, 143
 Mureş 24, 48, 49, 56, 58, 59, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 104, 113, 116, 117, 118, 123, 130, 140, 159

N

Nádpatak, v. Rodbav
 Nagy G. 72, 96, 103
 Nagy L. 22, 26
 Nagycsür, v. Şura Mare
 Nagyekemezo, v. Proştea Mare
 Nagyanyad, v. Aiud
 Nagykapus, v. Copşa Mare
 Nagyszeben, v. Sibiu
 Nepoca 132
 Năsăud, r. 29
 Neaua 106
 Negru Vodă 126
 Neigebauer J. F. 32, 138
 Nero 33
 Nerva 34
 Nestor 65, 157
 Nestor I 78, 83, 97, 108
 Neudorf, v. Noul
 Nicea 33
 Nicetas Choniates 148
 Nicolăescu-Plopşor C. S. 50, 78, 83, 97, 108
 Nicolaie, prisăcile lui — 110, 127
 Nicomedia 20, 21, 33, 36
 Nikon 146
 Niraj 86, 88
 Nireş 13, 33
 Nistru 150
 Noilgiant 127
 Nopcsa F. 72
 Noua-Teiuş, 50, 95, 104
 Noul 34
 Novak Fr. 28
 Novák J. 117
 Novgorod 147
 Nyires, v. Nireş

O

Obri, 65 v. şi avari
 Óbuda 22
 Ocland 31
 Ocna Dejului 116, 134
 Ocna Sibiului 14, 34
 Ocnele Turzii 134, 135, 137
 Odoarei 12, 36, Imprejurime 106, 122, r. 31, 32, 95, 105, 106
 Oleg 157
 Olt 24, 88, 112, 113, 114, 117, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130
 Olteni 14, 34
 Oltenia 46
 Oltszem, v. Olteni
 Ompolygyepü, v. Presaca Ampoiului
 Omurtag 156
 Onciul D. 153
 Onoguri 63
 Oradea 143

Orașul Stalin 29, 30, 40, 129, 130
 Orăștie 12, r. 31
 Orbán B. 122, 133, 134, 138, 141
 Orlat 129
 Ortway T. 44
 Ostrogorsky G. 63
 Osztrópataka 92
 Otto K. H. 62

P

Palatca 24
 Palestina 128
 Panaitescu E. 41
 Panaitescu P. P. 46
 Pancratova A. M. 146, 147
 Panonia, Cîmpia panonică 16, 19, 21, 22, 26, 43, 53, 61, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 83, 86, 87, 88, 89, 91, 116, 133, 136, 155, v. și Ungaria, Pannonia inferior 155, 157
 Partoș 28, 29, v. și Apulum
 Păstârsoie 78
 Patavissa 132, v. și Potaissa
 Paulsen P. 124
 Pauly A. 10
 Pârducz M. 104
 Păuleni 32, 105
 Pârvan V. 42, 102
 Pecenegi 111, 112, 116, 123, 127, 128, 142, 158
 Peninsula Balcanică 64, 78, 124, 159
 Perșani, Munții 123
 Perși 64
 Pertz G. F. 155
 Petersen E. 43
 Petrovici E. 159
 Pécs 81
 Phokes 106
 Pič J. L. 158
 Plenița 78
 Ploscinea, Ploschinia 147, 153, 154
 Poiana 50
 Poloni, polonezi, Polonia, 109, 110, 111
 Pont, pontic, 24, 25
 Pop-Szathmári, 11, 39, 40
 Popa-Lisseanu Gh. 10, 111, 146
 Popești 50
 Porcești 46
 Porcz v. Porți
 Porkendorff, v. Porcești
 Porolissum 12
 Porți 115
 Potaissa 132, 142
 Proedenecești 155—157
 Preidel H. 63
 Prépostfalva, v. Proștea
 Presaca, comună 115, 117

Presaca, pirău 115
 Presaca Ampoiului 115, 117
 Priscus 64
 Privina 157
 Probus 17, 27, 32, 37, 39, 40
 Prodnik 149, 151, v. Brodnici
 Proștea 149, 150
 Proștea Mare 69, 75, 82, 83, 89, 101—102, 119, 120
 Protase D. 13, 33, 144
 Prut 148, 150
 Pruteni 149
 Pulcheria 105
 Pulszki F. 65

Q

Quartine 23
 Querfurt, v. Bruno, de — 118

R

Radnót 57
 Rasovskij D. 112
 Războieni-Cetate 59, 78, 94, 107
 Rășinari 46, 129
 Reci 34
 Reghin, împrejurime 34—35, r. 34
 Regiunea Autonomă Maghiară 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 93, 95, 105, 106, 107, 108, 119
 Regling K. 19
 Reinecke P. 66, 83, 107
 Remete, v. Rîmeț
 Reps, v. Rupea
 Resch A. 30, 31
 Retersdorf, v. Retișu
 Retișu 35
 Réten, v. Retișu
 Réthy L. 106
 Réty, v. Reci
 Rîbakov B. A., 70, 76, 78, 92, 152, 153
 Rîmeț 69, 82, 84, 102
 Rodbav 81, 83, 84, 89, 102
 Rodna 129, 135
 Rohrbach, v. Rodbav
 Roller M. 159
 Romani, roman, Roma 42—43, 49, 50—51, 106, 132, 138, 140, 141, 142, monede romane 11—40
 Romanos IV 107
 Romîni, romîn, Romînia, Republica Populară Romînă, 5, 45, 53, 56, 57, 115, 122, 127, 128, 148, 149, 152, 153, 158
 Roska M. 83, 91, 96, 97, 100, 101, 103, 106, 108, 139, 145
 Rostov 146
 Roșia 34
 Rómer F. 22, 23
 Rucăr 127
 Rupea 14, 32, 75, 81, 88, 102, 106, r. 31, 32, 33, 106, 107

- Ruscior 158
 Ruși, rus, Rusia, 65, 70, 146, 147, 149,
 150, 152, 154 ~ kieviană 55, 56, 124
 Rusu M. 83, 140
 Russu I. I. 23, 38, 39, 94, 132
 Ruteni, Rutenia 149, 153, 158
- S
- Sabatier J. 10, 39, 106, 126
 Sacerdoțeanu A. 135
 Sächsisch-Regen, v. Reghin
 Sadu, 46, 129
 Salonia 33
 Saltovo 69
 Salzburg, v. Ocna Sibiului
 Samo 64, 65
 Sarmați 66
 Sarmizegetusa 14, 15, 36, 69, 75, 78, 102—103
 Saschiz 121
 Sași, săsesc, 12, 45, 46, 117, 121, 122, 123,
 127, 128, 149, 157, 158
 Sava 64
 Saxonia 110
 Sáromberke, v. Dumbrăvioara
 Săcel 45
 Sălașu de Jos, de Sus 36
 Săliște 45
 Săsciori 129, 158
 Scandinavia 124
 Schafarik, P. I. 156
 Schässburg, v. Sighișoara
 Scheiner W. 122
 Schmidt I. 38
 Schönaue, v. Șona
 Schünemann K. 110
 Sciți, scitic 96, 104, 148
 Scorei 124
 Sebeș 69, 82, 103, 116, 158, r. 38
 Secaș 115, 123, 127
 Secui, secuiesc, Secuime 36, 111, 121, 127,
 128, 134, 136
 Segesvár, v. Sighișoara
 Seiburg, v. Jibert
 Seivert J. 38
 Sepsibesenyö, v. Beșeneu
 Sepsiszentgyörgy, v. Sf. Gheorghe
 Serdica 156
 Serghievici V. 110
 Severeanu G. 124
 Sf. Gheorghe 24, 37, 95, 107, r. 33, 34, 37,
 39, 107
 Sf. Gheorghe—Iernut 59, 85, 86,
 Siberia 76, 78
 Sibiel 45
 Sibiu 37, 38, 135, 149, Imprejurime 13,
 15, 38, 45, 128, Muz. Brukenthal 12, 22,
 32, 34, 101, 102, 103, 106, 119, 124,
 126, r. 32, 34, 37, 38, 45, 103, 124
 Sic 21, 116, 133, 134
 Sighișoara 14, 34, 38, 50, 106, 108, 121,
 122, r. 38, 95, 108
 Silezia 110, 111
 Silistra 124
 Silvașu de Cîmpie 117
 Simon de Keza 44, 110, 153
 Siret 148, 150
 Sirmium 19, 20, 21, 31, 33, 63, 64
 Siscia 19, 20, 21, 33, 35, 37, 39
 Sita Buzăului 31
 Sincrai 59
 Sîngiorgiul de Mureș 59
 Sîngiorgiul de Pădure 106
 Sînpaul 122
 Sintana de Mureș 20, 24, 25, 27, 51, 59
 Sintioana 57
 Slavi, slav, 6, 43, 53—57, 61, 64, 65, 81, 85,
 86, 87, 90, 103, 107, 111, 115, 117, 118,
 126, 139, 141, 144, 151, 152, 155, 157,
 158, ~ din Transilvania 157—159, ~ de
 răsărit 152, 155, 159, ~ de sud 159
 Slawendorff 158
 Smirnov A. P. 154
 Snorri Sturluson 153
 Sofia 156
 Solomon 110
 Someș 116
 Someșeni 39, 103, 115
 Someșul Mic 113, 115, 116, 130, 144
 Somlyoini 40
 Sorabi 155
 Spania, 53
 Stalin, reg. 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40,
 95, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 149
 Stederdorff, v. Rășinari
 Stein E. 62
 Stepanov P. A. 70
 Storojev V. 110
 Streitfeld Th. B. 158
 Stremț 85, 89, 103
 Streze-Crtișoara 124—127
 Strigoniu 148
 Suzdal 146, 147, 150, 151, 152, 153
 Sviatoslav Olgovici 146, 147
 Svoboda B. 67, 78, 81, 83
 Szakályöreghegy 78
 Szamostalva, v. Someșeni
 Szálláspataka, v. Sălașu
 Száraz A. 124
 Szászkezd, v. Saschiz
 Szászrégen, v. Reghin
 Szászsebes, v. Sebeș
 Szászújfalú, v. Noul
 Szászváros, v. Orăștie
 Székásbesenyö, v. Beșeneu
 Székásgyepü, v. Presaca
 Székely Z. 33, 34, 37, 39, 107
 Székelyföldvár, v. Războieni-Cetate
 Székelykocsárd, v. Războieni-Cetate

Székelyudvarhely, v. Odorhei
Szentendre 81, 92
Szenterzsébet, v. Gușterița
Szépmező, v. Sona
Szöke B. 119

§

Șeica Mică 12, 37
Șona 108
Ștefan 129
Ștefan I 9, 55, 116, 118, 139, 144
Ștefan II, 58, 119
Ștefănescu M. 153
Șumuleu 129
Șura Mare 38, 75, 81, 89, 103—104

T

Tagányi K. 110
Tamás L. 153
Taurosciții 148
Tătari 122, 123, 130, 134, 135, 136, 137,
142, 143, 147, 149, 150, 153, 158 pa-
sul ~ lor 148
Téglás G. 31, 36, 103
Téglás I. 38, 94, 95
Teiuș 70, 74, 76, 78, 82, 83, 88, 89, 91,
104—105, 133
Tekerőpatak, v. Valea Strîmbă
Teutonî, cavaleri 127, 128, 129, 130, 148, 150
Theil R. 34
Theodosius 31
Theodosius I 17, 32, 33, 37, 105
Theodosius II 17, 31, 33, 37, 39, 105
Thessalonica 20, 21, 34, 35, 40
Thorda Akna, v. Ocnele Turzii
Tiberius 39
Tiberius III 106
Tihău 83
Tilișca 45, 129
Timoc, timocian, timocieni, 155, 156
Tisa 53, 65, 66, 110, 116, 153, 156
Titus 34
Tiverți 150
Tirgu Mureș 24, 48, 49, 58, 108, 118, 140,
Muz. 32, r. 24, 32, 93, 106, 107, 108
Tirnavă Mare 37, 89, 113, 114, 117, 118,
119, 121, 122, 123, 130
Tirnavă Mică 119
Tirnavă 116, 118, 123
Tirnăveni, r. 108
Tomaschek W. 62
Toplița, r. 29
Torda, v. Turda
Torma C. 23
Toropeț, v. Mstislav de la —
Töröcsvár, v. Bran-Poartă
Török B. 103
Törzburg, v. Bran-Poartă

Tövis, v. Teiuș
Traci, tracic, Traclia 5, 42
Traian 34
Transilvania 5, 6, 9, 55, 149, 150, 151, 152,
avarii în ~ 61—108, 165—166, 175—176,
cea mai veche cetate feudală din ~
132—145, 168, 178—179, circulația mo-
netară între 276—450 în ~ 11—40,
162—163, 172—173, feudalismul ma-
ghiar în ~ 56—57, 109—131, 166—168,
176—178, situația demografică prefeudală
în ~ 41—47, 163, 173, slavii în ~ 157—159
Trascău 135, 136, 143
Trei Scaune 113, 128, 129
Tuhutum 112, 115
Tulgheș, pasul —, 14, 15, 24, 38
Turci, turc 63, 112, 130, 153
Turda 14, 15, 22, 24, 38, 40, 56, 83, 89, 94,
115, 116, 132—145, cetatea ~ 132—145,
Muz. 38, r. 38, 39, 40, 94
Turdăvăr, v. Turda, cetatea-
Turnu Roșu, pasul —, 123, 127, 129
Tușnad 129
Tver 146

Ț

Țara Românească 46, 126
Țufalău 31

U

Ucraina, ucrainean 78, 147, 150, 154
Ugra, v. Ungra
Uioara 24, 59, 89
Ultrasilvania 118
Ungheni 32
Ungra 106, 110, 127
Ungurei 14, 15, 38
Unguri, ungar, Ungaria, 11, 43, 44, 46, 53,
55, 56, 57—58, 66, 67, 78, 81, 96, 101,
103, 133, 139, 143, 146, 148, 149, 150,
152, 153, 154, 158, 159, ~ negri 118,
153, feudalismul ~ 109—131, 166—168,
176—178
Unirea 108
Uniunea Sovietică, sovietic 11, 19, 69, 76,
110, 111, 150, 152, 153, 159, v. și Rusia
Urbs Morisena 116
Uzi 116

V

Vadasd, v. Vădaș
Vajdahunyad, v. Hunedoara
Valahia neagră 153
Vale 45
Valea Lungă 119
Valea Strîmbă 13, 24, 38—39
Valens 16, 17, 25, 29, 31, 34, 37, 38, 40, 106
Valentinianus 32, 40

Valentinianus I 14, 17, 25, 29, 30, 31, 32,
33, 36, 37
Valentinianus II 14, 17, 30, 33
Valentinianus III 17, 32, 33, 105
Vandali 43
Vărfalva, v. Moldovenești
Várhely, v. Sarmizegetusa
Vasiliev A. A. 63
Vaskapu, v. Vașcapău
Vașcapău 115
Văclav 86, 88, 106
Vătășianu V. 144
Veczel, v. Vețel
Venzi 64
Vereșmort 70, 83, 86, 88, 90, 108
Vespasian 38
Veștrem 81
Veștem 46
Vețel 14, 15, 23, 39, 78, 107, 108
Viatici 146
Vidin 128
Vidrasău 59
Vidrátzseg, v. Vidrasău
Viena, cronica pictată de la ~ 153
Vișoara 112, 123
Vilzi 155
Vinski, Zdenko 83
Vințul de Jos 116, 129, 158
Vizekna, v. Ocna Sibiului
Vlad Țepeș 46
Vladimir 147
Voila 31, 87, 89, 107
Voiniceni 106
Volga 55, 150, 154

Volyni 157
Vraicevschi M. I. 11
Vrancea 148
Vulcan, pasul —, 13, 14, 20, 39
Vulpe R. 24, 26
Vurpăr 129, 158
Vultureni 119

W

Wahle E. 62
Warolyfalw, v. Orlat
Weisskircher R. 32, 124
Werner J. 21, 107
Werner K. 121, 136
Westen, v. Veștem
Wietenberg 141
Winkler I. 25, 39, 40
Wissowa G. 10

Z

Zalesie 81
Zărnești 14, 29–30
Zemiansky Vrbov 67, 81
Zeno 105
Zernest, v. Zărnești
Zeuss K. 62, 153, 155
Zimmermann, colecția —, 32
Zimmermann Fr. 121, 136
Zlatna 144
Zoltán 118
Zouolon 110
Zsibert, v. Jibert

TABLA DE MATERII

	<u>Pag.</u>
<i>Prefață</i>	5
Lista prescurtărilor	9
Circulația monetară din Transilvania între 276—450 e. n.	11
Considerații asupra situației demografice a Transilvaniei în evul mediu timpuriu	41
Importanța așezării de la Morești pentru istoria Transilvaniei prefeudale	48
Avarii în Transilvania	61
Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania	109
Cea mai veche cetate feudală din Transilvania : Cetatea Turda de la Moldovenești	132
Considerații asupra brodnicilor	146
К истории Трансильвании IV—XIII веков (краткое содержание)	161
Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 4.—13. Jahrhundert (Zusammenfassung)	171
Indice	183

*Dat la cules: 26.06.1958. Bun de tipar: 18.10.1958. Tira1. 1700 ex.
Hirtie semioctind 65 gr/m². Format 16/70 x 100. Coli editoriale: 15.
Coli de tipar: 12³/₄. + 1 pliant la tipo. A: 0984/1958
Indicele de clasificare pentru biblioteci mari: 9 (498.7) * 03:23 *
Indicele de clasificare pentru biblioteci mici: 9 (R4) * 03/12 **

Tiparul executat sub comanda nr. 1289 de Întreprinderea poligrafică nr. 3, B-dul 6 martie nr. 29, București - R.P.R.

E R A T Ă

<u>Pagina</u>	<u>rîndul</u>	<u>in loc de:</u>	<u>se va citi:</u>
22	3 de sus	Carnutum	Carnuntum
23	13 de jos	Leclerq	Leclercq
39	3 și 5 „ „	Pop	Par
40	6 „ „	Pop	Par
44	10 „ „	150 00	150 000
136	14 de sus	emisiunii	emiterii
163	2 „ „	Аривѣт	Апулум
165	9 de jos	Сѣбеде, Вѣде-	Вонничени, Вѣде-
167	22 „ „	Стрею	Стреве
188 col. I	7 de sus	Lunca	Luna
188 col. I	26 „ „	Kollantz	Kollautz
188 col. II	14 „ „	Licius	Lucius
189 col. II	6 „ „	Nagyanyad	Nagyenyed
190 col. I	20 de jos	Phokes 106	Phokas 107
193 col. I	6 „ „	Vizekna	Vizakna

Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV — XIII.

Lei 16,90

LEI 16,90